

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA MEKKE'DE HADİS RİVAYETİ

DOKTORA TEZİ

KÜBRA ÇAKMAK

DANIŞMAN: DOÇ. DR. FATMA KIZIL

**YALOVA
ŞUBAT 2024**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA MEKKE'DE HADİS RİVAYETİ

DOKTORA TEZİ

KÜBRA ÇAKMAK
157273008

DANIŞMAN: DOÇ. DR. FATMA KIZIL

YALOVA
ŞUBAT 2024

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım “Hicrî İlk Üç Asırda Mekke’de Hadis Rivayeti” başlıklı bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın, özgün olduğunu bildirir, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

İmza

Kübra ÇAKMAK

ÖNSÖZ

Mekke, İslam tarihindeki önemine binaen her alanda birçok çalışmaya konu olmuştur. Özellikle hadis, tefsir ve fıkıh ilimlerinin teşekkülü ve gelişimi bu şehirde meydana gelmiştir. Hadis sahasında Mekke özelinde yapılan çalışmalar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vahiyle bulunduğu mekân olması ve tebliğine burada başlaması açısından önem arz etmektedir. Nitekim burada Hz. Peygamber'e (s.a.v.) muhatap olan ashâbı da risâletin ilk taşıyıcıları olmuşlardır. Mekke hadis ilminin gelişim seyrinde tâbiûn nesli de en az sahâbe kadar önemli bir yer tutmaktadır. İlimlerin teşekkül sürecinin en önemli nesli olan tâbiûn, sahâbeyle bir sonraki tabaka arasında bir köprü görevi görmüştür. Hicrî ilk üç asır bütün ilimlerin ortaya çıkıp teşekkülünü büyük ölçüde tamamladığı bir dönemdir. Bu çalışmada dört tabaka olarak incelenen sahâbe, tâbiûn, etbâ, etbâu'l-etbâ ve sonrası şeklinde nesillerin en önemli râvileri ele alınmış, Mekke'de hadis ilminin teşekkülünde nasıl rol oynadıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında halkaları tespit edilerek hoca-talebe ilişkileri ve rivayetlerinin konuları incelenerek herhangi siyâsî ya da itikâdî bir fırkaya mensubiyetinin hadis rivayetini etkileyip etkilemediği gibi hususlar tetkik edilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında en büyük katkısı bulunan, yüksek lisans eğitimimden bu yana gerek özel dersleriyle gerekse her konuda tecrübe ve yardımlarıyla üzerimde çok büyük emeği olan danışman hocam Doç. Dr. Fatma KIZIL'a yürekten teşekkürü bir borç bilirim. Lisansüstü eğitimimin başından itibaren kıymetli derslerinden ve tezle ilgili eleştirilerinden ziyadesiyle istifade ettiğim muhterem hocam Doç. Dr. Muhammet BEYLER'e minnettarım. Tezi titizlikle okuyarak kıymetli tenkitlerini esirgemeyen hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Tolga Savaş ALTINEL, Doç. Dr. Fatih ÇİMEN ve Dr. Öğr. Üyesi Dilek TEKİN'e ayrıca teşekkürlerimi sunarım. Tezin teknik hususları ve tashihiyle alakalı her türlü desteği sağlayan, manevî olarak hep yanımda olan başta meslektaşım ve kıymetli dostum Arş. Gör. Safiye İNCEYILMAZ MÜSLİM olmak üzere bütün arkadaşlarım ve kuzenlerime ne kadar teşekkür etsem azdır. Son olarak bütün emeklerin en büyüğünü yıllarca koşulsuz sarf eden, tez aşamasında her türlü maddî ve manevî desteklerini daima yanımda hissettiğim anne ve babama sonsuz teşekkürler.

Gayret bizden, tevfik yalnızca Allah'tandır.

Şubat-2024

Kübra ÇAKMAK

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	iii
ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vi
TABLolar LİSTESİ	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	ix
ÖZET.....	xii
ABSTRACT	xiii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Önemi Ve Amacı.....	1
1.2. Araştırmanın Sınırlandırılması Ve Yöntemi.....	2
1.3. Araştırmanın Kaynakları	4
2. HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA MEKKE’NİN SOSYAL, SİYASÎ VE İLMÎ YAPISI.....	7
2.1. Mekke’nin Sosyal Ve Siyasî Yapısı	7
2.1.1. Sosyal yapısı	7
2.1.1.1. Kabileler.....	7
2.1.1.2. Mevâlî.....	8
2.1.2. Siyâsî yapısı	9
2.1.2.1. Dört halife dönemi (12/632-41/661)	10
2.1.2.2. Emevîler dönemi (41/661-132/750).....	10
2.1.2.3. Abbâsîler dönemi (132/750-300/920)	11
2.2. Mekke’nin İlmî Yapısı.....	12
2.2.1. Hadis ilmi.....	12
2.2.1.1. Hadis rivayetinde kabileler.....	12
2.2.1.2. Hadis rivayetinde mevâlî.....	13
2.2.1.3. Hadis rivayetinde Mekke emirleri.....	15
2.2.1.4. Hadis rivayetinde Mekke kâdıları	28
2.2.1.5. Hadis rivayetinde Mekke kâripleri	35
2.2.1.6. Hadis rivayetinde müdellis râviler	40
2.2.1.7. Hadis rivayetinde muhtelit râviler.....	43
2.2.1.8. Hadis rivayetinde eser sahibi râviler	44
2.2.2. Diğer ilimler.....	47
3. MEKKELÎ RÂVİLER.....	51
3.1. Sahâbî Râviler.....	54

3.1.1. Mekkeli muksirûn sahâbî râviler	54
3.1.1.1. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)	54
3.1.1.2. Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697)	67
3.1.2. Mekkeli mutavassitûn sahâbî râviler	73
3.1.2.1. Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-5)	73
3.1.3. Değerlendirme.....	77
3.2. Tâbiî Râviler	80
3.2.1. Mekkeli muksirûn tâbiî râviler.....	80
3.2.1.1. Atâ' b. Ebî Rebâh (ö. 114/732)	80
3.2.1.2. İkrime b. Abdillâh el-Berberî (ö. 104-7/723-6).....	86
3.2.1.3. Mücâhid b. Cebr el-Mahzûmî (ö. 103/721).....	89
3.2.2. Mekkeli mutavassitûn tâbiî râviler.....	96
3.2.2.1 Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs el-Esedî (ö. 126/743-44)	96
3.2.2.2. Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713?)	99
3.2.2.3. Amr b. Dînâr el-Esrem (ö. 126/744)	103
3.2.3. Değerlendirme.....	108
3.3. Etbâu't-Tâbiîn Râviler	110
3.3.1. Muksirûn etbâu't-tâbiîn râviler	110
3.3.1.1. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)	110
3.3.1.2. İbn Cüreyc el-Kuraşî (ö. 150/767)	114
3.3.2. Mutavassitûn etbâu't-tâbiîn râviler	120
3.3.2.1. İbrâhim b. Tahmân (ö. 163/780)	120
3.3.2.2. Mervân b. Muâviye b. Hâris el-Kûfî (ö. 193/810)	123
3.3.3. Değerlendirme.....	126
3.4. Etbâu'l-Etbâ Râviler	128
3.4.1. Muksirûn etbâu'l-etbâ râviler	128
3.4.1.1. Ali b. Abdilazîz el-Begavî (ö. 286/899)	128
3.4.1.2. Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834).....	131
3.4.1.3. Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî (ö. 243/858).....	134
3.4.1.4. Sa'îd b. Mansûr el-Horasânî (ö. 227/842).....	138
3.4.2. Mutavassitûn etbâu'l-etbâ râviler	141
3.4.2.1. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î (ö. 204/820).....	141
3.4.2.2. Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib el-Medenî (ö. 241/856).....	144
3.4.2.3. Hasan b. Ali el-Hüzelî el-Hulvânî (ö. 242/857)	147
3.4.2.4. Ebû Abdîrrahman Abdullah b. Yezîd el-Mukrî (ö. 213/828).....	149

3.4.2.5. Muhammed b. İsmâil b. Sâlim es-Sâîğ el-Bağdâdî (ö. 276/891)	151
3.4.2.6. Muhammed b. Ali b. Zeyd es-Sâîğ el-Mekkî (ö. 291/904)	153
3.4.2.7. Müemmel b. İsmâil el-Basrî (ö. 206/822)	156
3.4.3. Değerlendirme	158
4. MEKKELİ RÂVİLERİN RİVAYETLERİ	161
4.1. Sahâbî Râvilerin Rivayetleri	161
4.1.1. Muksirûn sahâbî râviler	161
4.1.1.1. Konularına göre rivayetleri	161
4.1.1.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı	162
4.1.2. Mutavassıtûn sahâbî râviler	163
4.1.2.1. Konularına göre rivayetler	163
4.1.2.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı	163
4.2. Tâbiî Râvilerin Rivayetleri	163
4.2.1. Muksirûn tâbiî râviler	163
4.2.1.1. Konularına göre rivayetler	164
4.2.1.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı	165
4.2.2. Mutavassıtûn tâbiî râviler	165
4.2.2.1. Konularına göre rivayetler	165
4.2.2.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı	166
4.3. Etbâu't-Tâbiîn Râvilerin Rivayetleri	166
4.3.1. Muksirûn etbâu't-tâbiîn râviler	166
4.3.1.1. Konularına göre rivayetler	167
4.3.1.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı	167
4.3.2. Mutavassıtûn etbâu't-tâbiîn râviler	167
4.3.2.1. Konularına göre rivayetler	168
4.3.2.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı	168
4.4. Etbâu'l-Etbâ Râvilerin Rivayetleri	168
4.4.1. Muksirûn etbâu'l-etbâ râviler	168
4.4.1.1. Konularına göre rivayetler	168
4.4.1.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı	169
4.4.2. Mutavassıtûn etbâu'l-etbâ râviler	170
4.4.2.1. Konularına göre rivayetler	170
4.4.2.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı	172
4.5. Değerlendirme	172
5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER	175

KAYNAKÇA	177
EKLER	185
ÖZGEÇMİŞ	199

KISALTMALAR LİSTESİ

- b. : ibn
bk. : bakınız
by. : baskı yeri yok
çev. : çeviren
Hz. : hazreti
İFAV : İstanbul İlahiyat Fakültesi Vakfı
nşr. : neşreden
ö. : ölüm tarihi
s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik eden
ty. : tarih yok

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 3.1. İbn Abbâs'ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	55
Tablo 3.2. Câbir b. Abdillâh'ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	68
Tablo 3.3. Abdullâh b. Amr'ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	74
Tablo 3.4. Atâ' b. Ebî Rebâh'ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	82
Tablo 3.5. İkrime'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	88
Tablo 3.6. Mücâhid'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	91
Tablo 3.7. Ebu'z-Zübeyr'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	98
Tablo 3.8. Sa'îd b. Cübeyr'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	101
Tablo 3.9. Amr b. Dînâr'ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	105
Tablo 3.10. Süfyân b. Uyeyne'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	111
Tablo 3.11. İbn Cüreyc'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	117
Tablo 3.12. İbrâhim b. Tahmân'ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	122
Tablo 3.13. Mervân b. Muâviye'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	124
Tablo 3.14. Etbâu't-tâbiîn tabakasındaki Mekkeli râvilerin rivayet sayılarına göre dağılımı	126
Tablo 3.15. Ali b. Abdilazîz'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	129
Tablo 3.16. Humeydî'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	133
Tablo 3.17. el-Adenî'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	136
Tablo 3.18. Sa'îd b. Mansûr'un Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	139
Tablo 3.19. İmâm eş-Şâfi'î'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	142
Tablo 3.20. Ya'kûb b. Humeyd'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	145
Tablo 3.21. Hasan b. Ali el-Hulvânî'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	148

Tablo 3.22. Ebû Abdîrrahman el-Mukrî'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	150
Tablo 3.23. Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	152
Tablo 3.24. Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	154
Tablo 3.25. Müemmel b. İsmâil'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları	157

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3.1. Mekkeli Sahâbe Râvilerin Sayısı	51
Şekil 3.2. Mekkeli Tâbiûn Râvilerin Sayısı	52
Şekil 3.3. Mekkeli Etbâu't-Tâbiûn Râvilerin Sayısı	53
Şekil 3.4. Mekkeli Etbâu'l-Etbâ ve Sonraki Râvilerin Sayısı	53
Şekil 3.5. Abdullah b. Abbâs'ın rivayetlerinin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	64
Şekil 3.6. Câbir b. Abdillâh'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	71
Şekil 3.7. Abdullah b. Amr'ın rivayetlerinin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	77
Şekil 3.8. Sahâbenin rivayetlerinde kullandığı lafızların istatistikleri	79
Şekil 3.9. Atâ' b. Ebî Rebâh'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	81
Şekil 3.10. Atâ' b. Ebî Rebâh'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	85
Şekil 3.11. İkrime el-Berberî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	86
Şekil 3.12. İkrime el-Berberî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	89
Şekil 3.13. Mücâhid b. Cebr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	90
Şekil 3.14. Mücâhid b. Cebr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	95
Şekil 3.15. Ebu'z-Zübeyr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	97
Şekil 3.16. Ebu'z-Zübeyr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	99
Şekil 3.17. Sa'îd b. Cübeyr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	100
Şekil 3.18. Sa'îd b. Cübeyr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	103
Şekil 3.19. Amr b. Dînâr'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	105
Şekil 3.20. Amr b. Dînâr'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	107
Şekil 3.21. Tâbiûn ve talebelerinin rivayetlerinde kullandıkları lafızların istatistikleri	109
Şekil 3.22. Süfyân b. Uyeyne'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	111

Şekil 3.23. İbn Cüreyc'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri.....	120
Şekil 3.24. İbrâhim b. Tahmân'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	121
Şekil 3.25. İbrâhim b. Tahmân'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	123
Şekil 3.26. Mervân b. Muâviye'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	124
Şekil 3.27. Mervân b. Muâviye'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	125
Şekil 3.28. Etbâu't-tâbiîn ve talebelerinin rivayetlerinde kullandıkları lafızların istatistikleri	127
Şekil 3.29. Ali b. Abdilazîz el-Begavî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	129
Şekil 3.30. Ali b. Abdilazîz el-Begavî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	131
Şekil 3.31. Humeydî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri.....	132
Şekil 3.32. Humeydî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri.....	134
Şekil 3.33. Adenî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	135
Şekil 3.34. Adenî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri.....	137
Şekil 3.35. Sa'îd b. Mansûr'un Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri.....	139
Şekil 3.36. Sa'îd b. Mansûr'un Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	140
Şekil 3.37. İmâm eş-Şâfi'î'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri.....	142
Şekil 3.38. İmâm eş-Şâfi'î'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	143
Şekil 3.39. Ya'kûb b. Humeyd'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	145
Şekil 3.40. Ya'kûb b. Humeyd'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	146
Şekil 3.41. Hasan b. Ali el-Hulvânî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	148
Şekil3. 42. Hasan b. Ali el-Hulvânî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	148
Şekil 3.43. Ebû Abdirrahman el-Mukrî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	150

Şekil 3.44. Ebû Abdırrahman el-Mukrî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	151
Şekil 3.45. Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	152
Şekil 3.46. Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	153
Şekil 3.47. Muhammed b. Ali es-Sâîğ'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	154
Şekil 3.48. Muhammed b. Ali es-Sâîğ'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	155
Şekil 3.49. Müemmel b. İsmâil'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	156
Şekil 3.50. Müemmel b. İsmâil'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri	158
Şekil 3.51. Etbâu'l-etbâ ve talebelerinin rivayetlerinde kullandıkları lafızların istatistikleri	159

HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA MEKKE'DE HADİS

ÖZET

Tez, ilk olarak risaletten itibaren İslam medeniyeti için büyük önem taşıyan Mekke şehrinin sosyal, siyasî, ilmî ve kültürel yapısını incelemiştir. İkinci ve üçüncü bölümü ise ana konuyu yani Mekke'de hadis ilminin nasıl teşekkül ettiği, hangi sahâbî ve tâbiîlerin burada yaşadığı ve bu ilim hayatına katkı sunduğu, bu isimlerin talebeleri, rivayetleri, tespit edilen rivayet lafızlarının hadis tarihi hakkındaki bilgilerle uyumu gibi konular oluşturmaktadır.

Tezde ilk üç asırda hadis ilmine katkı sunan muhaddis, hâfız ya da râvilerin katkılarının boyutları belirlenmeye çalışılmıştır. Netice olarak hadis tarihi ile ilgili yerleşik bilgilere mutabık biçimde tâbiûn ve etbâ döneminin zirve devir olduğu görülmüştür. Etbâu'l-etbâ tabakası olarak zikredilebilecek hicrî 210'dan itibaren ise eser sahibi râviler ve rivayet yekûnu artmış olmakla birlikte hicrî üçüncü asrın sonlarına doğru Mekke'de hadis ilmine emek verenlerin sayısında azalma olduğu tespit edilmiştir. Nitekim Zehebî buna uygun olarak ilmin hicrî üçüncü asırdan sonra Mekke ve Medine'den ekseriyetle diğer emsâra kaydığını zikretmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mekke, Hadis, Râvi, Sahâbe, Tâbiûn.

HADITH IN MECCA IN THE FIRST THREE CENTURIES OF HIJRI

ABSTRACT

This thesis commences by exploring the multifaceted aspects -social, political, scientific, and cultural- of Mecca, highlighting its seminal role in the foundation and development of Islamic civilization from the inception of the Prophethood. The subsequent chapters, specifically the second and third, delve into the genesis and evolution of the hadīth science within Mecca. This includes an examination of the significant figures -companions and tābi‘ūn- who resided in Mecca, contributing to its scholarly environment, their disciples, the narrations they propagated, and the consistency of these modes of transmissions with established knowledge of history of hadith.

The study endeavors to assess the magnitude of contributions made by muhaddithūn, qārīs, and narrators to the hadīth science throughout the first three centuries of Islamic history. It identifies the era of the tābi‘ūn and the subsequent ‘atbā’ al-tābi‘īn as a zenith in the history of hadith scholarship, marked by a significant proliferation of narrators and narrations. However, post-210 A.H. despite an increase in the quantity of narrators and narrations, there was a notable decline in contributions to the hadith science within Mecca by the end of the third Islamic century. In line with these observations, Al-Dhahabī has noted that subsequent to the third century, the focal point of hadith scholarship transitioned from Mecca and Medina to other prominent Islamic centers.

Keywords: Mecca, Hadīth, Narrator, Companions, Tābi‘ūn.

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Önemi Ve Amacı

Hicrî ilk üç asırda Hicaz bölgesi, ilmin en önemli ve en büyük merkezi konumundaydı. Diğer emsârdaki ulemâ ilim tahsili için belirli aralıklarla Hicaz bölgesine geliyor ve dolayısıyla ilim diğer emsâra buradan yayılıyordu. Her ne kadar ilmî hareketlilik hicretle beraber birçok sahâbenin Medine'ye yerleşmesi sonucu Medine'de canlılığını sürdürse de Mekke, fetihten sonra Kur'ân eğitim-öğretimi ve hadis rivayeti faaliyetleri açısından oldukça canlılık kazanmıştır. Mekke'de Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde başlayan bu ilmî faaliyetler sahabe ve tâbiûn döneminde de devam etmiş, özellikle tefsir alanında Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697) gibi sahâbîler öncülüğünde yetişen ulemânın buradaki ilmî geleneğin ekolleşmesini sağladığı bilinmektedir. İslâmî ilimlerin neş'eti Mekke-Medine olması hasebiyle çalışılacak konu bu minvalde önem arz etmektedir. Tefsir alanında Abdullah b. Abbas'ın oluşturduğu ilmî geleneğin devamında, hicrî II. ve III. asırlarda özellikle hadis, fıkıh, Arap dili, siyer alanlarında tezde yer verilecek İkrime b. Abdillâh el-Berberî (ö. 104-7/723-6), Atâ' b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), İbn Cüreyc (ö. 150/767), İbn Uyeyne (ö. 198/814), Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834), Hasan b. Ali el-Hulvânî (ö. 242/857) ve Ali b. Abdulaziz el-Beğavî (ö. 286/899) gibi âlimlerin katkıları ele alınacaktır.

Mekke'de hadis rivayetinin bir ilim haline gelmesi sahâbe asrının sonlarına denk gelmektedir.¹ Mekke şehrinin bir ilim merkezi haline gelmesindeki en önemli amillerden biri, hac farızası olmuştur. Nitekim hac ibadeti dolayısıyla emsârdan birçok muhaddis, ziyareti sırasında Mekke'de ikamet eden ya da geçici olarak gelmiş diğer râvilerden rivayette bulunma imkânına sahip olmuştur. Böylece Mekke'de ilmî hayatın canlı kalmasında burada kurulan ilim halkaları, şehre yerleşen âlimler önemli rol oynamıştır. Hadis rivayet tarihinde bu denli önemli role sahip bu şehirdeki hocaların, onların halkalarının, talebelerinin ve rivayet faaliyetlerine sağladıkları katkılarının ayrıntılı olarak incelenmesi hadis tarihi açısından önemli verilere ulaşılmasına imkân tanımaktadır.

Bu minvalde tezde ilk olarak risâletten itibaren, İslâm'ın neş'et edip yayılmasında büyük önem taşıyan Mekke şehrinin sosyal, siyasî ve ilmî yapısı incelenecektir. Asıl mesele olarak Mekke'de hangi sahâbî ve tâbîlerin yaşadığı ve ilim hayatına katkıları ile bu isimlerin talebeleri, rivayetleri ve isnad ağları gibi konuların Mekke'de hadis rivayet yapısına etkisinin

¹ Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*, thk. Mahmûd Arnaût (Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1405/1985), s. 17-8.

tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Bunun yanında tespit edilen hadis râvilerinin rivayet ettikleri hadislerin muhtevaları incelenerek Mekke’de konu itibariyle hangi hadislerin tedavülde olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.2. Araştırmanın Sınırlandırılması Ve Yöntemi

Bu çalışmada Mekke şehrinde hicrî ilk üç asırda hadis ilminin durumu o bölgede yaşayan hadis râvileri ve rivayetleri üzerinden araştırma konusu yapılmıştır. Ancak haccın rivayet dolaşımına etkisi, konunun sınırlarını aşacağından ziyaret için emsârdan gelip ilim halkalarına dâhil olan kişiler ele alınmamıştır.² Araştırmaya konu olan Mekke, ilk olarak sosyal, siyasî ve ilmî açıdan genel bir perspektifle deskriptif bir biçimde ele alınacak, ikinci aşamada ilk üç asırda Mekkeli ve Mekke’de belirli süre yaşamış râvilerin tercemeleri, ilgili tabakât kitaplarından araştırılıp son olarak rivayetleri tespit edilerek bu rivayetlerin hadis literatüründeki yerleri tetkik edilecektir.

İlk bölümde ele alınacak olan konunun sınırları, ilk üç asırda genel Mekke tarihi bilgileriyle ikinci kısımda yer alacak olan Mekkeli râvilerin hicrî ilk üç asırdaki konumlarının, kabilelerinin, mesleklerinin, faaliyetlerinin ve dahi eser sahibi olan râvilerin tesbiti ve bunların, şehrin hadis rivayetindeki etkinliğidir. Mekke’nin sosyal, siyasî, ilmî yapısı, hem İslam tarihi hem de hadis alanına dair Mekke ile alakalı hazırlanan tezlerde ele alındığı için çalışmanın ilk bölümünde şehrin genel tarihi durumu ayrıntılı bir şekilde incelenmeyecek, konuyla ilgili bilgiler deskriptif bir biçimde aktarılmakla yetinilecektir. Ancak bu bölümde Mekke’de öne çıkan ilimlerden genel olarak bahsedilmekle birlikte tespit edilen mevâlînin ve kâdı, kâri, emir gibi görevde bulunan râvilerin hadis rivayetine dolayısıyla ilmî yapıya etki ve katkıları ayrıntılı biçimde incelenecektir. Bunun yanında hadis rivayetini en temelde etkileyen tedlîs ve ihtilât meseleleri incelenerek bunların âriz olduğu râviler ele alınacaktır.

İkinci bölüm de ise râvilerin tercemeleri verilirken hadis ilmi açısından önem arz eden isnad ağı, aile irtibatları ve hoca-talebe ilişkileri gibi konular ele alınarak birbirleriyle münasebetleri ve hadis halkaları incelenecektir. Her tabakadaki râviler için Mekkeli ve Mekke dışından hoca-talebe sayıları ile onlardan aldıkları rivayetler istatistiksel bir analizle sunulacaktır. Bu aşamada öncelikle biyografi kitaplarından tesbiti yapılan Mekkeli râvilerin, belirlenen ricâl eserlerinden ayrıntılı biyografi bilgilerine ulaşılabilecektir. Rivayet sayıları ve rivayetleri kimlerden aldıkları, kimlere naklettikleri gibi hususlar göz önünde bulundurularak halka

² Bu mesele İstanbul Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Bekir Kuzudışlı danışmanlığında Mehmet Emin Tülü tarafından “Hac ve Umrenin Hadis İlimlerine Etkisi” ismiyle çalışılmaktadır.

sahibi muhaddisler üzerinde durulmaktadır. Bunun yanında rivayetleri naklederken kullandıkları lafızlar ayrıntılı olarak ele alınacak, bu bağlamda söz konusu verilerin hadis rivayet tarihine yansımaları ve neticeleri izah edilmeye çalışılacaktır. Bu bölümde tespit edilen 736 Mekkeli râvinin tamamını konu edinmek çalışmanın sınırlarını aşacağından, içlerinden 500'ün üzerinde rivayeti bulunan 24 râvi ele alınacaktır. İncelenen râvilerin cerh-ta'dîl bilgilerine kolay ulaşılması için râviler ve talebelerinin rivayet ve cerh-ta'dîl durumları tablolar halinde sunulmuştur. Tabloya yansıtılan cerh-ta'dîl bilgileri ilk olarak münekkidler için râvi hakkındaki genel kanaatine göre, şayet ihtilaf bulunuyorsa İbn Hacer'in *Takrîb*'ine göre yansıtılmıştır.

Ayrıca aynı bölümde tez konusu çerçevesinde ilgili râvilere dair oryantalistler tarafından ortaya atılan bazı iddialar da değerlendirilecektir. Nitekim Harald Motzki (ö. 2019) doçentlik çalışması olan ve İngilizce'ye *The Origins of Islamic Jurisprudence* şeklinde çevrilen eserini, Schacht'ın İslam hukukunun menşei tarihlendirmesini eleştirmek üzere Abdürrezzak'ın *Musannef*'i özelinde kaleme almış ve önemli tâbiîn âlimleri olan Atâ' b. Ebî Rebâh, Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc gibi isimler üzerinden birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur.³ Onun bu görüşleri tetkik edilip hadis tarihi bilgilerine ve rivayetlerin incelenmesi neticesinde elde edilen verilere göre hatalı görüşlerinin tashihi yapılacaktır.

Son bölümün çerçevesini, mezkûr 24 râvinin 22 bin rivayeti incelenerek rivayetlerin konularına dair elde edilecek istatistikî bilgiler oluşturmaktadır. Mekkeli râvilerin mevcut hadis külliyyatı içinde rivayetleri tespit edildikten sonra metin ve muhteva açısından incelenerek hicrî ilk üç asırda Mekke'de gündemde olan rivayet konularının değerlendirmesi yapılacaktır. Bunun yanında *Kütüb-i sitte*'de yer alan ve ayrıca müttetekun aleyh olan rivayetlerin ne kadar olduğunun tayin edilmesi ile râvilerin siyasî, fikrî ve itikadî bakış açılarının rivayetlerine ne ölçüde yansıdığının tesbiti de bu bölümde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bu aşamalar içerisinde “Mekke'nin hadis tarihi açısından önemi nedir?”, “Mekke'nin ilk üç asırda sosyal ve siyasî durumu nedir?”, “Mekke'de ilk üç asırda yaşamış râvilerin rivayetlerinin hadis edebiyatına intikali nasıldır? Bu râviler içerisinde eser sahibi olanlar var mıdır?”, “Sahâbî râvilerle tâbiîn ve daha sonraki nesillerin irtibatı, hoca-talebe ilişkileri nasıldır? Bu bağlamda hadis halkaları ne derece etkiliydi?”, “Sahâbî ve diğer tabakalarda öne

³ Harald Motzki, *The Origins of Islamic Jurisprudence Meccan Fiqh before the Classical Schools*, çev. Marion H. Katz (Leiden: Brill, 2002).

ıkan râviler dışında hadis rivayeti açısından önem arz eden râviler bulunmakta mıdır?” ve “Hangi dönemde hadis ilmi canlılık göstermişti?” şeklindeki sorulara cevap aranacaktır.

Râviler tespit edilirken Mekkeliliğın sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Bunun için râviler; Mekke’li yani İbn Abbâs gibi Mekke’de doğmuş, büyümüş kişiler ve İmâm eş-Şâfi‘î gibi aslen Mekke’li olmayıp belirli bir yaşta Mekke’ye gelerek orada ikâmet edenler veya Câbir b. Abdullah gibi Mekke’de ikâmet etmese de bir vesileyle şehre gelip hadis rivayetine etki edecek kadar kalarak Mekke’ye nispet edilmiş râvilerle sınırlandırılmıştır. Son kısımda yer alan râvilerin hadis rivayetine etkisi, hoca ve talebelerinin Mekke’li oranına nisbeten tespit edilmiştir. Mezkûr râviler öncelikle İbn Sa’d ve Müslim’in *Tabakât*’ı, İbn Hibbân’ın *Meşâhîru ulemâi’l-emsâr*’ı, Zehebî’nin *el-Emsâr zevâtü’l-âsâr*’ı, İbn Hacer’in *Takrîbü’t-Tehzîb*’i ve Suyûtî’nin *Tabakātu’l-huffâz*’ından hareketle belirlenmiştir. İkinci aşama olarak *el-Mektebetü’ş-şâmîle* v. 3.42 programından Mekke’li nisbesiyle, daha sonra جار مكة، مجاور مكة، جار مكة gibi ifadelerle tüm ricâl kaynaklarında tarama yapılarak çıkan sonuçlar tek tek incelenerek neticeye varılmıştır.

Çalışmada söz konusu yöntemle tespit edilen ilk üç asırda yaşamış 736 Mekke’li râvinin rivayetlerinin ve faaliyetlerinin incelenmesi çalışmanın sınırlarını aşacağından, temsil kabiliyeti yüksek olabilecek en az 500 rivayeti bulunan 24 râvi seçilmiştir. Bu râvilerin toplamda 22 bini aşkın rivayeti incelenerek hoca-talebe ilişkileri tespit edilmeye çalışılacaktır. Sahâbe tabakasında bulunan râvilerin rivayet sayıları mutad olarak sahâbenin rivayetlerinin tesbiti için kullanılan Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inden belirlenecektir. Diğeri râvilerin rivayet sayılarının tamamına ise müstakil hadis kitaplarından, tekrara düşölme ihtimalinin yanında tek tek taramak suretiyle ulaşmak mümkün görülmediğii için *Cevâmiu’l-kelim* V4.5 programı vasıtasıyla ulaşılacaktır.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

Tezin birinci bölümünde Mekke tarihine dair bilgilerin tespit ve değeriendirmesi için Ezrakî’nin (ö. 250/864?) ve Fâkihî’nin (ö. 278/891-2?) *Ahbâru Mekke* isimli eserleri başta olmak üzere Mekke ile alakalı ulaşılabilen hemen her çalışma incelenmeye çalışılmış ve Mekke’nin siyasî ve sosyal durumuna değinen çalışmalardan istifade edilmiştir. İkinci bölümde ise Mekke’li râvilerin tesbiti için *el-Mektebetü’ş-şâmîle* v. 3.42 programındaki bütün ricâl kaynaklarına müracaat edilmiş, râvilerin tercemeleri için söz konusu râvilere yer veren ricâl kaynaklarının tamamına bakılmıştır. Üçüncü bölümde ise tespit edilen Mekke’li râvilerin

rivayetleri bir önceki başlıkta zikredildiği üzere *Cevâmiu'l-kelim V.4.5* programı kullanılarak konu tesbiti yapılmak üzere incelenmiştir. *Cevâmiu'l-kelim V.4.5* programının tercih edilmesinin sebebi teze başlanırken muadillerinin sistemli kullanılabilir olmamasıdır.

Başvurulan kaynaklardan konu ile ilgili benzer çalışmalar arasında en önemlisi Medine’de Muhammed es-Sânî Ömer b. Mûsâ tarafından yapılmış olan “el-Medresetü’l-hadîsiyye fî Mekke ve’l-Medîne ve eseruhâ fî’l-hadîs ve ulûmihî” isimli doktora tezidir. Bu tezde ilk olarak Mekke ve Medine’deki ilmî hayattan, tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, siyer gibi ilimlere öncülük eden isimlerden bahsedilmiştir. Ancak verilen bilgilerde Medine Mekke’ye nazaran daha fazla ön plana çıkarılmış ve özellikle Medine’deki hadis halkalarından ve geleneğinden bahsedilmiştir. Tezde sahâbe ve tâbiîn dönemi işlenirken sadece altı sahâbî ve beş tâbiî râvi ele alınmış ve onların rivayetleri ve isnadları *Kütüb-i Sitte* özelinde incelenmiştir. Son bölümde tedvin, tasnif, tahammül yolları, cerh-ta’dîl ilmi ile ilgili meseleler konu edilmiştir. Son olarak Mekke ve Medine’den başka şehirlere, başka şehirlerden Mekke ve Medine’ye yapılmış rihleler ele alınmıştır.

Söz konusu tezin, yapılan çalışmayla kesişen noktası sahâbe ve tâbiîn döneminde ele alınan on bir râviden Mekkeli olan iki sahâbî ve üç tâbiî râvidir. Ancak bu çalışmada bütün tabakalardaki Mekkeli kişiler istatistiksel biçimde ele alınarak 500’ün üzerinde rivayete sahip râvilerin rivayetlerinin hadis literatüründe taranması hedeflenmiş ve bu hedef doğrultusunda çalışmada yaklaşık 22 bin rivayet incelenmiştir. Ayrıca bu rivayetlerin isnad ağı çıkarılarak birbiriyle irtibatları tespit edilmektedir. Bahsedilen tezin, her ne kadar rivayet çalışması olsa dahi, yüzeysel olması; tezimizde ise râvi ve rivayetlerin, rivayet tarihi bakımından incelenerek bir sonuca götürmeyi hedeflemesi sebebiyle kapsam bakımından daha geniş ve daha sonuç verici olacağı umulmaktadır.

Konu ile bağlantılı olarak Arap dünyasında hazırlanmış dört doktora tezi ve iki yüksek lisans tezi tespit edilmiştir. Ancak bunlar doğrudan konuyla irtibatlı olmayıp bu çalışmalardan, sınırların belirlenmesi, şekil açısından konuların tespit edilmesi gibi hususlarda yararlanılmıştır. Tezler dışında yine Arap dünyasında Mekke Tarihi ve Mekkeli râviler hakkında müstakil kaleme alınmış eserler bulunmakta olup bunlara gerektiğinde atıflar yapılmıştır. Türkiye’de ise genel olarak ilk üç asırda Basra, Kûfe gibi şehirlerde hadis ilminin durumu ile ilgili tezler mevcuttur. Özel olarak Mekke’yle alakalı ise Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Enes Tarhan tarafından “2./8. Asır Mekke Hadis Halkaları” isimli yüksek lisans tezi yapılmıştır. Tezin 2. asırla sınırlı olması, her ne kadar kesişmeler söz konusu olsa da yapılacak çalışmaya oranla kısıtlı kalacaktır. Nitekim tezde ilk üç asırda

yaşanmış râviler ve rivayetlerinin incelenmesi hedeflenmektedir. Söz konusu çalışmalar bu tezin hedeflediği boyutta bir inceleme ve araştırma içermese de teze kaynaklık edebilecek nitelikte olup ilgili yerlerde bu eserlerden istifade edilmiştir.

2. HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA MEKKE’NİN SOSYAL, SİYASÎ VE İLMÎ YAPISI

2.1. Mekke’nin Sosyal Ve Siyasî Yapısı

2.1.1. Sosyal yapısı

Mekke, gerek coğrafi gerekse ticârî yapısı sayesinde sosyal olarak aktif bir bölge olagelmıştır. Mekânın önemi Hz. İbrâhim’den (a.s.) bu yana ibadet yeri olarak Kâbe’nin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bundan önce ise Mekke’de Amâlîka ve Cürhümoğullarının yaşadığı bildirilmiştir.⁴ Mekke’yi uzun süre yurt edinen Cürhümlüler, bir süre sonra Hz. İsmâil’in yaymış olduğu tevhid inancından vazgeçerek inananlara zulmetmeye başlamışlardır. Huzâa ve Kinâne kabileleri ise şehrin çevresini yurt edinmişlerdi. Daha sonra şehre saldırıp hükümlerini Cürhümlülerden aldılar.⁵ Bir süre sonra Kusay b. Kilâb, Mekke’nin liderliğini yapan Huzâa kabilesinden Amr b. Lühay’ı yenilgiye uğratarak Mekke ve Kâbe’nin idaresini Kureyşlilere geçirdi. Önce Kusay ardından oğlu Abduddâr, Kâbe’nin sikâye ve diğer hac görevlerini üstlendiler. Ancak daha sonra çıkan anlaşmazlıklarla sikâye ve rifâde Abdumenâfoğulları’na; hicâbe, livâ ve nedve ise Abduddâroğulları’na verildi.⁶ Bu durum Mekke fethine kadar bu şekilde devam etmiştir.

2.1.1.1. Kabileler

Sosyal yapının alt kategorilerinden olan kabileler,⁷ Mekke’de sosyal sınıfı oluşturmaktaydı. Mekke’de bu kabileler de merkezde ve taşrada oturanlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Merkezde oturanlara ‘ebtâhiyyûn’ ya da Kureyşü’l-Bitâh denilmekte iken Mekke dışında kalanlar ‘Kureyşü’l-Zevâhir’ diye isimlendirilmiştir.⁸ Abdumenâfoğulları, Abduddâroğulları, Abduluzzâoğulları, Ümeyyeoğulları, Esedoğulları, Huzâa, Mudar, Benî Kinâne, Mahzûmîler, Sehmîler, Cumahîler, Adfoğulları, Fihroğulları ve kardeş kabileleri Kureyşü’l-Bitâh olarak adlandırılan merkez sâkinleridir. Haşımoğulları, Muttaliboğulları, Nevfelöğulları ve Abduşsemsoğulları; Abdumenâfoğulları kabilesinin alt kollarıdır. Ancak İslâmiyet’in başlangıcında bu kollar, nüfuslarının artmasıyla birlikte varlıklarını ayrı kabile şeklinde

⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü’l-Hancî, 1421/2001), I/41.

⁵ Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *Ahbâru Mekke fî kadîmi’d-dehri ve hadîsih*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Düheyş (Beyrut: Dâru Hadar, 1414/1994), V/140.

⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ-İbrâhim el-Enbârî-Abdülhafız Şiblî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 2008), I/139-40.

⁷ Casim Avcı-Recep Şentürk, “Kabile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/30.

⁸ Casim Avcı, “Kureyş (Benî Kureyş)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXVI/443.

korumaya devam etmişlerdir. Bunun yanında zevâhir denilen merkez dışında ikametlerini sürdüren kabileler mevcuttu. Bunlar arasında Âmiroğulları, Teymoğulları ve Fihroğulları'nın iki oğlunun ayrı ayrı kabileleri bulunmaktaydı. Sâme b. Lüey'in kabilesinin boyları ise ayrı bir bölgeye taşınmış, iki gruptan da sayılmamıştır.⁹

Kabileler arasında idare Abduddâroğullarına geçince bahsedildiği üzere anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine siyâsî, askerî, mâlî, dinî ve adlî alanda önemli görevler kabileler arası paylaşılmıştır. Abdumenâfoğulları ve Abduddâroğulları'na yapılan taksimin yanında riyâset (yönetim işleri), kıyâde (komutanlık) ve ukâb (piyade ordusunun tanzimi) Ebû Süfyân liderliğinde Benî Ümeyye'ye verilmiştir. Meşvere (meclis başkanlığı) Benî Esed'e, sifâre (elçilik) Ömer b. Hattâb önderliğinde Benî Adî'ye, kubbe ve ei'nne (süvari ordusu ve putların taşınması) Benî Mahzûm'a tevdi edilmiştir. Mâli görevlerden emvâlu'l-muhâcere (Kâbe'deki dinî hediyelerin dağıtımı) ve adlî görevlerden el-hükûme (adlî ve yargı davaları) Sehmoğulları'na, yine adlî görev olan eşnak (adlî ve yargı davaları) Benî Teym'e bırakılmıştır. Ezlâm ve eysâr (fal okları) Cumahîlere, icâze (hac ibadetleri) Benî Temîm'e, Nesî (takvim işleri) görevi ise Kinâneoğulları'na verilmiştir. Zamanla görevlendirmelerde bazı değişiklikler olsa da görevler ekseriyetle bu on boyda devam etmiştir.¹⁰ Sikâye görevinde Abbâs b. Abdilmuttalib'in yaptığı yeniliklerin hicrî 229 yılına el-Vâsık billâh (ö. 232/847) hilafetine kadar devam ettiği bildirilmiştir.¹¹

2.1.1.2. Mevâlî

Mevâlî terim anlamı olarak usul eserlerinde üç gruba ayrılmaktadır. İlki savaş esirlerinden köleleştirilmiş olanlardan daha sonra efendilerince serbest bırakılan azatlı kimselerdir. İkincisi ise bir Arap kabilesinin vesilesiyle Müslüman olan yahut velâ akdiyle Arap kabilelerinin himayesine giren gayr-i Arap Müslümanlardır. Bunların dışında hilfu'l-velâ diye anılan bir şahsın ya da ailenin zayıflık veya herhangi bir sebeple başka bir ailenin himayesine girmesi durumu bulunmaktadır. Emevîler zamanında mevâlînin sayısı çoğaldığı için bu vakitten sonra velâ akdi yapmadan Müslüman olan kişiler de mevâlîden sayılmışlardır.¹²

Mevâlî her durumda Araplarla hukuken aynı şartlara sahipti. Hulefâ-i Râşidîn döneminde de hem kanunlar önünde hem de halk arasında iki grup arasında ayırım söz konusu olmamıştır.¹³

⁹ Sami Kiliçli, "İslam Öncesi Arap Toplumunda Kabileler Arası Rekabetin İslam Davetine Yansımaları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/1 (2012), 64-6.

¹⁰ Sami Kiliçli, "İslam Öncesi Arap Toplumunda Kabileler", 65.

¹¹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II/83.

¹² İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), XXIX/424-5.

¹³ Mustafa Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri* (Ankara: Yedirenk Kitapları, 2012), 51.

Ancak Emevîler'in bu konuda mevâlîye ikinci sınıf muamelesi yaparak meseleye İslâmî değil ırkî hususiyetlerle baktığı ve beraberinde birçok eşitsizlik yaşandığı malumdur. Mevâlîye bazı vergiler yüklendiği, savaflara katıldıkları halde askerî maaş alamadıkları, Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) döneminden sonra ise Müslümanlardan alınmayan cizyenin mevâliden alınmaya devam etmesi bu eşitsizliklerdendir. Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720) devrinde bunların tamamına son verilmiştir.¹⁴

Ömer b. Abdilazîz döneminden sonra mevâlî ile ilgili bazı uygulamalar eski halini almış, Emevî vâlilerinin bu ayrımcılıkları mevâlîyi birçok yerde vâlilere karşı isyana sürüklemiştir. Bunun yanında Emevîler devrinde Araplar, idare ve savafla meşgul oldukları için ilim ve sanat sahasında mevâlîlere yer açılmış, mevâlî ilimde çok başarılı olmuş hatta bir sonraki nesil, ilimlerin kuruluşunda önemli etki sağlamıştır. Abbasîlerin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte mevâlî Araplarla eşit haklara sahip olmuş, ilerleyen dönemlerde ziyadesiyle siyâsî ve sosyal güç elde ederek mevâlî arasında Şuûbiyye diye isimlendirilen Arap düşmanlığı hareketi yayılmaya başlamıştır.¹⁵

2.1.2. Siyâsî yapısı

Mekke siyâsal anlamda İslâmiyetten önce yukarıda ifade edildiği gibi kabileler tarafından Dâru'n-Nedve, Hilfu'l-Fudûl gibi siyâsî yapılarla yönetilmiştir. İslâmiyetten sonra da bu yapıların işleyişi devam ettirilmekle birlikte asabiyyetten yani kabilecilik anlayışından uzaklaştırılmıştır.¹⁶ Mekke İslâm'ın nüvesinin atıldığı yer olması hasebiyle İslâm târihi bakımından en önemli şehirlerdendir. Hicretle birlikte merkezin Medine'ye taşınmış olması, netice itibariyle hem ilmî hem siyâsî açıdan Mekke'yi ikinci konuma getirmiştir. Fetihle birlikte emirlikle idare edilen Mekke'nin ilk vâlisi Attâb b. Esîd olmuştur. Hulefâ-i Râşidîn döneminde de Mekke, Medine'den gönderilen vâliler tarafından yönetilmeye devam etmiş, hilafetin merkezinin Kûfe'ye, oradan Dımaşk'a taşınması sebebiyle emirliğin işlevinde birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Emevîler devrinde ise bazen Hicaz'a bazen de Hameyn'e bağlanmış, bazen bir vâli tarafından yönetilmiştir.¹⁷

Mekke zaman zaman yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle tek başına yönetilmiştir. Bu karışıklıklar, Hz. Ali devrinde hilafet merkezinin Kûfe'ye taşınmasından sonra ortaya çıkan

¹⁴ İsmail Yiğit, "Mevâlî", XXIX/425.

¹⁵ İsmail Yiğit, "Mevâlî", XXIX/426.

¹⁶ Cahit Külekçi, "Mekke'nin Siyasal Yapısının Oluşum Sürecinde Kusay b. Kilâb", *Şarkiyat Mecmuası*, 24 (2014), 103-19.

¹⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/572-3.

ihtilaflar nedeniyle başlamış, emirler şehre girememiştir. Yezîd b. Muâviye zamanında da Abdullah b. Zübeyr hilafetini ilan etmiştir. Haccâc b. Yûsuf tarafından bu hilafete son verilmiştir (73/692). Abbâsiler döneminde ise Mekke seyyid ve şeriflerin faaliyetleriyle bazen idareden ayrılrsa da bu olaylar uzun sürmemiştir.¹⁸

2.1.2.1. Dört halife dönemi (12/632-41/661)

Hilafet merkezinin Medine olması dolayısıyla Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer döneminde Mekke’de mühim bir olay cereyan etmemiştir. Hz. Ali devrinde Hz. Osman’ın şehit edilmesinin akabinde hemen hemen tüm hilafetini kapsayacak şekilde Cemel ve Sıffîn gibi şiddetli vakalar yaşandığı bilinmektedir.¹⁹ Burada Mekke’yi ilgilendiren taraf genel olarak beyate yahut hilafete karşı çıkanların sığınağı olma yönüdür. Nitekim Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm vâli olamayınca halifenin isteklerini kabul etmeyip beraber Mekke’ye giderek orada Hz. Âişe ile buluştular. Hz. Âişe Mekke’de kalmaya karar verdi. Medineliler Hz. Osman’ın kâtillerinin cezalandırılmasını istiyorlardı. Hz. Âişe buna öncülük etmiş olup Medine’yi terk eden Emevî kabileleri ve Basra ve Yemen vâlileriyle teçhizatlarını alarak harekete geçmiş, onun liderliğinde Basra’ya gitmek istemişlerdir. Halife Hz. Ali onları karşılamak üzere çıkmış, netice itibariyle Cemel Vak’ası (35/656) gerçekleşmiştir. Ardından aynı sebeplerle 36/657 yılında Muâviye, Hz. Ali’yle Sıffîn’de karşı karşıya gelmiştir.²⁰ Yukarıda ifade edildiği üzere Mekke, hilafet merkezinin Medine’den Kûfe’ye ve sonrasında Dimaşk’a taşınmasıyla farklılıklar yaşansa da dört halife döneminde bu merkezlerden atanan vâliler tarafından yönetilmiştir.

Mekke fethinden sonra Mekke’ye ilk atanan vâli Attâb b. Esîd’dir. Hz. Ebû Bekir döneminde de kendisi devam etmiştir. Hz. Ömer döneminde ise Muhriz b. Hârise el-Abşemî, Kunfûz b. Umeyr et-Teymî, Nâfi‘ b. Abdülhâris el-Huzâî ve Hâlid b. Âs el-Mahzûmî, Hz. Osman döneminde Ali b. Adî b. Rebîa ve Hâlid b. Âs el-Mahzûmî, Hz. Ali döneminde ise Ebû Katâde el-Ensârî ve Kusem b. Abbas el-Hâşimî Mekke’de vâlilik görevini üstlenmişti.²¹

2.1.2.2. Emevîler dönemi (41/661-132/750)

Emevî hanedânı, ismini kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân’ın bağlı bulunduğu kabilesi Ümeyyeoğullarından almıştır. Benî Ümeyye’ye ilk dönemden itibaren kabileler başlığında

¹⁸ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mekke”, XXVIII/574-5.

¹⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, II/649-66.

²⁰ Mustafa Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVIII/331.

²¹ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Riyâd: Dâru Taybe, 1405/1985), 97.

zikredildiği üzere kıyâde (komutanlık) ve ukâb (piyade ordusunun tanzimi) görevi verilmiştir. İslâm'ın ilk yıllarında Hz. Osman gibi istisnaları bulunsa da bu ailenin önde gelenleri Müslüman olmamakta ısrar ederek halkın da İslâm'a girmesini engellemişlerdi. Mekke fethine kadar İslâm'ı kabul etmeyen kabilenin büyük çoğunluğu fetih günü Ebû Süfyân'ın ardından Müslüman olmuşlardır.²²

Liderlik hususunda kabiliyetli olan kabile içerisinde önemli görevlere getirilenler bulunmaktaydı. Ailesiyle birlikte Müslüman olan Muâviye b. Ebî Süfyân'a kâtiplik vazifesi verilmiştir. Muâviye vakti gelince ilk defa kılıçla hilafeti alan kişi olacaktır. Sonrasında oğlu Yezîd'i yerine veliaht tayin ederek Hulefâ-i Râşidîn döneminde şûrâ ile olan hilafet tayinini veraset sistemine çeviren ilk halife olmuştur. Sonrasında hilafeti 3 yıl 9 ay süren Yezîd'in yerine oğlu Muâviye b. Yezîd tahta geçerek babasının çalışanlarını olduğu gibi devam ettirmiş, herhangi bir değişiklikte bulunmamıştır.²³ Emevîler döneminde hilafetin meşruiyeti daima tartışıl原因lmıştır. Onlara karşı çıkan Şîi, Hâricî, Zübeyrî gibi gruplar bu sebeple ayaklanmışlardır. Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla Emevîlerin hilafetini tartışan ve bu konuda baskıları gerçekleştiren Abbâsî mensupları hilafete sahip çıkmıştır.²⁴

2.1.2.3. Abbâsîler dönemi (132/750-300/920)

Abbâsîler, ismini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'den almıştır. Abbâsîler'in yönetime gelmesi, Emevî hânedânından memnun grupların yapmış olduğu baskılar ve tenkitler neticesinde gerçekleşmiştir denilebilir. Emevîlerin yıkılmasına temelde Arap-mevâlî ayrımı ve yapılan eşitsizlikler sebep olmuştur. Bunun yanında ikinci bir kırılma noktası olarak II. Velîd'in halifelikten alınmasıyla ortaya çıkan iç karışıklıklar zikredilebilir.²⁵

Hilâfet yeri olarak Irak'ı tercih eden Abbâsîler'in hicrî 132 senesiyle birlikte yönetime geçmesiyle ayaklanmalar, halifeye biat etmekten kaçınanlar ortaya çıkmıştır. Mekke ve Medine merkezli bahsedilebilecek ilk önemli olay, ilk Abbâsî halifesi es-Seffâh'ı tanımayarak yanına hiç uğramayan Hz. Ali'nin dördüncü kuşak torunlarından Muhammed b. Abdillâh el-Mehdî ve kardeşi İbrâhim'in ayaklanma olayları sayılabilir. Nitekim el-Mansûr'un halifeliğini de kabul etmeyerek Muhammed b. Abdillâh'a nisbet edilen 'en-Nefsü'z-zekiyye' isimli ayaklanmayı gerçekleştirmişlerdir (145/762).²⁶

²² İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), II/87-90.

²³ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 255.

²⁴ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 87-8.

²⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/33-5.

²⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 421-3.

Yine Hz. Hasan'ın torunlarından Hüseyin b. Ali haksız yere bir meseleden ötürü suçlanınca yanında Abdullah b. Ömer'in torunu ve birkaç yakını ile onların bey'atını alarak Medine'de bir ayaklanma çıkarmıştır (169/786). Hac yapmak üzere gelenleri de bey'ate ikna etmek için Mekke'ye geçmişler, ancak bu durumdan haberdar olan Halife Hâdî bu grubun üzerine bir ordu göndermiştir. Olayın ismini aldığı, Mekke'ye 6 mil mesafede bulunan Fah bölgesinde Hüseyin b. Ali ve taraftarları halifenin ordusuyla karşılaşmış ve mağlup olmuşlardır.²⁷ Mekke bağlantılı diğer önemli olay ise hicrî 199 yılında Hz. Ali'nin torunlarından İbnü'l-Eftas'ın Halife el-Me'mûn zamanında Süleymân b. Dâvûd eşliğinde yapılan bir hac vaktinde gerçekleştirdiği ayaklanmadır.²⁸ Olay 'Eftas Ayaklanması' ifadesiyle tarihe geçmiştir. Yine Abbâsî yönetimi, en-Nefsü'z-zekiyye ve Eftas Ayaklanması ayaklanması dâhil olmak üzere hicrî III. asrın sonuna kadar merkezi Mekke olan Ali taraftarlarınca yapılmış yedi ayaklanmaya tanıklık etmiş ve bazıları vakit alsa da nihayet bastırılmıştır.²⁹

2.2. Mekke'nin İlmî Yapısı

2.2.1. Hadis ilmi

Hadis ilmi denildiğinde muhakkak hadisin hem rivayet hem dirayet yani usul yönü akla gelmektedir. Bu çalışma Mekke'de hadis ilminin rivayet yönünü râviler doğrultusunda ele almayı amaçlanmıştır. Dolayısıyla daha ziyade hadis tarihine ışık tutan hadis rivayetinin, belirli saiklerle incelenmesi uygun görülmüştür. Bunlardan kabileler ve mevâlî; etnik yapı itibariyle, emirler, kâdılar ve kârilere; meslek itibariyle, müdellis, muhtelit ve eser sahibi râviler; hadis rivayetinde temel meseleler olmaları itibariyle ele alınmıştır.

2.2.1.1. Hadis rivayetinde kabileler

Mekke'de 'Ebtâhiyyûn' olarak isimlendirilen merkez sâkinleri daha önce zikredildiği üzere Ümeyyeoğulları, Esedoğulları, Huzâa, Mudar, Benî Kinâne, Mahzûmîler, Sehmîler, Cumahîler, Adîoğulları, Fihroğulları ve kardeş kabilelerine mensupturlar.³⁰ Aynı şekilde incelenen 736 râviden kabilesi tespit edilebilenler arasında hadis rivayetiyle en çok meşgul

²⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 445; Ethem Rûhi Fığlalı, "Fah", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XII/73-4.

²⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 469-70.

²⁹ Ahmed es-Sibâ'î, *Târihu Mekke: Dirâsât fi's-siyâse ve'l-ilm ve'l-ictimâ' ve'l-umrân* (Riyad: yy., 1419/1999), 156-193.

³⁰ İbn Abdilber, Kureyş kabilelerini eserinde şu şekilde sıralamıştır: Abdulmuttaliboğulları, Abduşemsoğulları, Nevfeloğulları, Esedoğulları, Abdudâroğulları, Benî Ümeyye, Benî Teym, Benî Mahzûm, Benî, Adî, Benî Cumah, Benî Sehm, Benî Âmir ve Benî Fihri. Her bir kabileden sonra o kabileye mensub önemli isimleri kaydetmiştir (İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdillâh, *el-Enbâh alâ kabâili'r-ruvât*, thk. İbrâhim el-Enbârî [Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985], 46-8).

olan ve en fazla sayıda râvisi bulunan kabileler olarak Mahzûmî, Cumahî, Huzâ‘î, Temîmî, Sehmî, Sekâfî ve Muttalibî sayılabilir. Bu kabileler yukarıda belirtildiği üzere Mekke’nin merkez mahallelerinde ikamet etmekteydiler.

Tespit edilen kabileler arasında Mahzûmî kabilesinden altmış üç, Cumahî’den otuz beş, Huzâ‘î’den ise yirmi kişi belirlenmiş olmakla beraber diğer ismi anılan kabilelerin her birine ait en az on râvi bulunmaktadır. Bu râvilerden toplam olarak tespit edilen yaklaşık 22 bin rivayetin yüzde 36’sına tekabül eden 8 binden fazla rivayet aktarılmıştır. Rivayetlerin üçte birinden fazlasının bu kabilelerden gelmesi onların sosyal manada olan etkinliklerinin rivayet sahasında da bulunduğunu göstermektedir.

‘Kureyşu’z-Zevâhir’ olarak nitelendirilen Mekke’nin dış bölgelerinde yaşayan Teymî, Âmirî, Hilâlî ve Fihri isimli kabilelerden ise her tabakadan toplam on kişi tespit edilmiş olup bu kişilerden yetmiş rivayet aktarılmıştır. Bitâh denilen yerde oturan kabileler vesilesiyle 8 bini aşkın rivayet aktarılırken Zevâhir’den sadece yetmiş rivayet gelmesi, merkez dışında yaşayan kesimin rivayete katkısının, imkânlarının yetersizliği sebebiyle daha az olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Zevâhir ehli kendilerini savaş grubu olarak nitelendirmişlerdir. Mal, mevki ve yöneticilik gibi hususlarda Kureyşu’l-Bitâh’ın çok gerisinde bulunmaktaydılar. Ayrıca geçim kaynakları ekseriyetle çobanlık.³¹

2.2.1.2. Hadis rivayetinde mevâlî

Tarih içerisinde bulunduğu konum itibarıyla mevâlînin toplum içindeki yerinin bazı dönemler tartışmaya açık olduğu söylenebilir. Nitekim Hulefâ-i Râşidîn döneminde Araplarla aynı haklara sahip olan mevâlî, Emevîler yönetiminde idarecilerin Araplara sağladığı ayrıcalıklar buna karşın mevâlînin alt tabaka olarak görülmesi sebebiyle birtakım zorluklarla karşılaşmışlardır. Hatta Emevîler döneminde Arapların, siyaset ve idarecilikle uğraştıkları için ilim, zanaat gibi hususlarla ilgilenmedikleri, ilimle uğraşan biri görünce mevâlî işiyle uğraştığını söyleyerek kınadıkları ifade edilmektedir.³² Abbâsîler zamanında ise bu ayrımcılık ortadan kalkmış hatta Şuûbiyye denilen grup tarafından mevâlînin daha üstün olduğuna dair anlayış yerleştirilmiştir.

Sahâbe döneminde tespit edilen Mekkeli râviler içinde mevâlîden Nâfi‘ b. Abdilhâris’in mevlâsı Abdurrahmân b. Ebzâ ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) azatlı kölesi Keysân olmak üzere iki sahâbî bulunmakta olup rivayetleri toplamı ise kırk altıdır. Hicrî 41 ile başlayıp 132’ye

³¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi’l-‘Arab kable’l-İslâm* (Bağdat: yy., 1413/1993), 28.

³² Veli Tatar, *Sosyokültürel Bağlamda Hadis Tasnifi* (Ankara: TDV Yayınları, 2023), 132.

kadar devam eden Emevî iktidarı ise hadis tarihinin en önemli aşamalarına tekabül etmektedir. Tedvin dönemini içine alan bu süreçte Mekke’de önemli tâbiûn âlimleri bulunmaktaydı. Mevâlî arasında tâbiûndan toplam elli kişi tespit edilmiştir. Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid b. Cebr, Tâvûs b. Keysân, Ebu’z-Zübeyr, Sa’îd b. Cübeyr, Amr b. Dînâr, İbn Ebî Necîh, Talha b. Nâfi‘, Miksem, Ebân b. Sâlih gibi 100’den fazla rivayeti bulunan çok önemli muhaddisler, mevâlî arasındadır. Bu râvilerden toplam 4757 rivayet aktarılmıştır. Kendilerine eser isnâd edilenler ise Mücâhid ve Atâ b. Ebî Rebâh’tır.³³

Etbâ ve etbâu’l-etbâ tabakalarından ise sırasıyla otuz üç ve on bir râvinin mevâlîden olduğu tespit edilmiştir. Etbâ tabakasında aralarında İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne, İbn Ebî Revvâd, Müslim b. Hâlid ez-Zencî gibi meşhur muhaddislerin bulunduğu otuz üç kişiden gelen rivayetlerin sayısı 5378 olarak belirlenmiştir. Kendilerine eser isnâd edilenler İbn Cüreyc ve Süfyân b. Uyeyne’dir. Aynı şekilde etbâu’l-etbâdan on bir mevâlî arasında Ebû Abdîrrahmân el-Mukrî ve el-Adevî gibi önemli muhaddisler yer almaktadır. Mezkûr tabakadaki mevâlîden aktarılan rivayet sayısı ise toplam 1717’dir.

Mevâlî arasında hadis uyduranların bulunduğu ve tabakât kitaplarında bu kişilerin “zındık” şeklinde tavsif edildiği bildirilmektedir.³⁴ Verilen râviler arasında Mekkeli olarak sadece Hâlid b. Yezîd el-Ömerî el-Mekkî bulunmaktadır. Ömer ailesinin mevlâsı olup Mekke’de yaşamıştır. Birçok ricâl âlimi Hâlid b. Yezîd’i cerh etmiştir.³⁵

Netice olarak tezde incelenen yaklaşık 22 bin rivayetin 9600’ü doksan altı mevâlî râvi tarafından rivayet edilmiştir. Toplam rivayetin yüzde 44’üne tekabül eden bu sonuç Mekkeli âlimler arasında mevâlînin büyük etkisini, ilme olan katkısını açıkça göstermektedir. Özellikle tâbiûn ve etbâ neslindeki rivayet yekûnu, Emevîlerin idârî yapıda kendilerine yönelik menfi yaklaşımına rağmen mevâlînin ilim hayatında varlığını sürdürdüğünü teyit etmektedir. Zira mevâlîyi alt tabaka gören Emevî dönemi Arapları, ifade edildiği üzere siyaset ve idarecilikle ilgilendikleri için ilimle uğraşmayı mevâlî meşguliyeti görerek küçümsemiştir. Dolayısıyla

³³ Öztürk, İbn Abbâs’ın talebeleri olan Mücâhid, Atâ, İkrime ve Tâvûs’un mevâliden olduğunu aktarmış, ayrıca Mücâhid’in *Tefsîru Mücâhid* ismiyle, Atâ’nın ise *Kitâbü’l-Tefsîr* ve *Garîbü’l-Kur’ân* isimli eserleri bulunduğunu kaydetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 184-9.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Öztürk, *Mevâlînin Hadis Rivâyetindeki Yeri*, 472-3.

³⁵ Buhârî Hâlid b. Yezîd’in Mekkeli olduğunu, *zâhibu’l-hadîs* vasfında bulunduğunu bildirmiştir (Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, nşr. Muhammed Abdülhamîd Hân (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ty.), III/184). İbn Ma’in ise *kezzâb* olarak değerlendirmiştir. Ebû Hâtim, Mekke’ye gittiğinde onu *kezzâb* olarak bulduğunu ve ondan hadis yazmadığını belirtmiştir. Hâlid b. Yezîd, Süfyân es-Sevrî, İshâk b. Yahyâ b. Talha, Abdullah el-Ömerî ve Sâbit b. Kays’tan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Ali b. Harb el-Mevsilî rivayette bulunmuştur. Ebû Zür’a da kendisinden hadis yazmış, ancak rivayeti terketmiştir (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl* [Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1371/1951], III/360). el-Ömerî hicrî 229 yılında Mekke’de vefat etmiştir (İbn Adî, *el-Kâmil fi’l-du’afâ*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd [Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ty.], III/435). Yetmiş üç rivayeti tespit edilmiştir.

yönetimle ilgilenme imkânı bulamayan mevâlî ya ilimle yahut ticaret veya bir zanaatla uğraşmıştır. Hicrî III. asırda Abbâsî döneminde de âlimlerin çoğunun Arap olmadığı ifade edilmektedir. Nitekim *Kütüb-i Sitte*'nin müelliflerinin Arap olmaması ilmin mevâlî elinde geliştiğinin en büyük göstergesi olduğu düşünülmektedir.³⁶ Tezde elde edilen verilerden hicrî ilk üç asırda Mekke'de de mevâlînin nisbeti göz ardı edilemeyecek derece olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.1.3. Hadis rivayetinde Mekke emirleri

2.2.1.3.1. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemi

Mekke, İslâm Devleti'nin merkezi Medine, Kûfe'ye intikal ettikten sonra merkezden tayin edilen emirlerle³⁷ yönetilmeye devam etmiştir. İlk olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Attâb b. Esîd (ö. 13/23?) vâli olarak tayin edilmiştir. Kureyş'in Ümeyyeoğulları kolundan olan Attâb, Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştur.³⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat edinceye kadar bu görevde kalmış, Hz. Ebû Bekir de onu bu görevinde bırakmıştır. Attâb'ın vefat edene kadar Mekke vâlisi olarak kaldığı bilgisi mevcuttur.³⁹ Bununla birlikte Ziriklî'nin, eserinde bahsettiği üzere bazı tarihçiler Attâb'ın, Hz. Ömer'in hilafetinin son günlerine kadar Mekke'de vâli olarak yaşadığını zikretmektedirler. Bu dikkate alınarak onun hicrî 23 senesinde vefat ettiği söylenmektedir.⁴⁰ Ancak Hz. Ömer döneminde birçok vâli değiştiği bilgisi kaynaklarda geçtiğinden Hz. Ömer'in hilafetinin sonuna kadar vâli olarak kaldığı bilgisi tutarlı görünmemektedir. Hadis rivayetinde fazla etkinliği olmamakla birlikte altı rivayeti bulunan Attâb'dan, İbnü'l-Müseyyeb, Atâ b. Ebî Rebâh, Ubeydullah b. Ubeyde, Amr b. Ebi'l-Akreb hadis rivayet edenlerdendir.⁴¹ Ancak Ebû Dâvûd ve Kâdî İyâd,⁴² Saîd b.

³⁶ Veli Tatar, *Sosyokültürel Bağlamda Hadis Tasnifi*, 136.

³⁷ İlk dönemlerde emir ile vâli terimleri aynı anlam taşıdığı için ilgili bölümde birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ünal Kılıç, "Vali", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XXXXII/492-3; Abdülazîz ed-Dûrî, "Emîr", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XI/121-3.

³⁸ Ahmed es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 73; İbn Hibbân, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân (Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973), III/304.

³⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.), III/47-8; İbn Abdilber, *el-İstîâb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1427/2006), II/3-4.

⁴⁰ Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlim, 1976), IV/199-200.

⁴¹ Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî Kütübî's-Sitte ve hâşiyetihî*, thk. Muhammed Avvâme-Ahmed Muhammed el-Hatîb (Cidde: Dâru'l-Kible, t.y.), I/695.

⁴² İbn Kâni', Ebû'l-Hüseyn Abdülbâkî, *Mu'cemü's-sahâbe*, thk. Ebû Abdilrahman Salâh b. Sâlim (Amman: Mektebetü'l-Gurabâi'l-İslâmiyye, t.y.), II/270.

Müseyyeb'in Attâb'dan hadis işitmediğini haber vermektedir. Mizzî'ye göre şayet Attâb'ın Hz. Ebû Bekir'le aynı gün öldüğü kesin ise herkesin ondan rivayeti mürsel olacaktır.⁴³

Hz. Ömer, hilafetinin başında Muhriz b. Hârise'yi vâli olarak atamıştır. Mekkeliler arasında sayılan Muhriz sahâbeden olup tek rivayeti vardır.⁴⁴ Daha sonra sırasıyla Kunfüz b. Ömer/Umeyr, Nâfi' b. Abdilhâris, Hâlid b. Âs b. Hişâm el-Mahzûmî, Târik b. Mürtefi' ve Hâris b. Abdilmuttalib'in Mekke'de emirlik yaptığı kaydedilmiştir.⁴⁵ Muhriz'den sonra vâlilik yapan Kunfüz b. Umeyr de sahâbedendir. Kendisinden Sa'îd b. Ebî Hind'in rivayetinin bulunduğu sahâbînin tek rivayeti, "Minberim ve kabrim arası Cennet bahçelerinden bir bahçedir." hadisidir.⁴⁶ Kısa bir süre görev yapan Kunfüz'ün yerine Nâfi' b. Abdilhâris geçmiştir.⁴⁷ Sonra gelen Nâfi' b. Abdilhâris de sahâbeden olup Fetih günü Müslüman olmuştur. Mekke'nin ileri gelenlerindendi. Hicret etmeyip Mekke'de kalmıştır. Altı rivayeti bulunan Nâfi'in, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) "Geniş ev, sâlih komşu, güzel bir binek kişinin saadet vesilelerindendir." şeklindeki hadisi rivayet ettiği bildirilmektedir. Ancak Vâkidî, Nâfi'in sahâbî olmadığını ifade etmekte ve bu hadisi Ebû Mûsâ el-Eşârî'den rivayet ettiğini söylemektedir.⁴⁸

Hâlid b. Âs b. Hişâm el-Mahzûmî,⁴⁹ Nâfi'den sonra Mekke'ye Hz. Ömer tarafından vâli olarak atanmıştır. Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştur. Hâlid, Mekke'de ikâmet etmiştir.⁵⁰ İkrime eş-Şâir'in babası idi.⁵¹ Muâviye döneminde Abdullah b. Amr b. Âs ile Anbese b. Ebî Süfyân arasında çıkan gerginlik sebebiyle Abdullah b. Amr'a gidip nasihat ettiği bilinmektedir. İbn Hacer, bu olayı aktardıktan sonra Hâlid b. Âs'ın Muâviye dönemine kadar yaşadığını ifade etmiştir.⁵² Hz. Peygamber'den (s.a.v.) tâûn ile ilgili bir rivayetinin olduğu ifade edilse de bu hadisin isnadı 'İkrime an ebîhi an ceddihî' şeklinde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşmaktadır. Ancak İkrime'nin dedesi Âs b. Hişâm Bedir'de kâfir olarak can vermiştir. İbn Hacer bu rivayette Taberânî ve onun gibi kaydedenlerin

⁴³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1995), XIX/283.

⁴⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe* (Kâhire: Dâru'l-Kütüb, 1853), VI/47.

⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 153; es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 78.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Üsdü'l-gâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.), IV/392.

⁴⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, V/246.

⁴⁸ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, II/290.

⁴⁹ es-Sibâ'î'nin *Târîhu Mekke* isimli eserinde Hâlid b. Âs b. Hişâm, Mekke vâlisi olarak Ahmed b. Hâlid b. Âs b. Hişâm şeklinde kaydedilmiştir. Ancak bu isimde kişi ricâl kaynaklarında bulunmamakla birlikte isim birçok yerde Mekke vâlisi olarak Hâlid b. Âs şeklinde zaptedilmiştir.

⁵⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/92.

⁵¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III/104.

⁵² İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/92-3.

vehmettiklerini ifade etmekte, başka bir rivayette ‘an ebîhi ev ammihi’ şeklinde geçtiğini ve bunun yaygın olarak kaydedildiğini söylemektedir.⁵³ Yine İbn Hacer başka bir eserinde Hâlid b. Âs’ın *Müsned*’de rivayetinin bulunmadığını dile getirmektedir.⁵⁴ Muhtemelen bahsedilen karışıklık sebebiyle İbn Ebî Hâtim, onun munkatı‘ bir hadis rivayet ettiğini kaydetmiştir. Dört rivayeti bilinen Hâlid b. Âs’tan, oğlu İkrime hadis nakletmiştir.⁵⁵ Diğer bir vâli Târık b. Mürtefi‘in sahâbe olduğu ifade edilmektedir. Bir rivayeti mevcuttur. Hz. Ömer hilafetinde vefat etmiştir.⁵⁶

Hz. Ömer döneminin son vâlisi Hâris b. Abdilmuttalib’i, Hz. Peygamber de (s.a.v.) Mekke’nin bazı işlerinde görevlenmiştir. Hz. Ebû Bekir’in onu Mekke’ye emir tayin ettiği bilgisi⁵⁷ kaydedilmiştir. Ancak İbnü’l-Esîr, Hz. Ebû Bekir’in Hâris b. Nevfel’i Mekke’ye vâli tayin ettiğine dair bilginin hatalı olduğunu, zira o dönemde Mekke emirliğinde Attâb b. Esîd’in bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) Hâris’i Cidde’ye görevlendirmiş, bu sebeple Hâris Huneyn Gazvesine katılamamıştır.⁵⁸ Hicrî 29 yılından sonra Hâris b. Nevfel Basra’ya taşınmıştır⁵⁹ ve Hz. Osman’ın hilafetinin sonunda orada vefat etmiştir.⁶⁰ On altı rivayeti bulunduğu tespit edilen Hâris’in, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hz. Aişe’den hadis naklettiği bilinmektedir. Kendisinden oğlu Abdullah b. Hâris, torunu Hâris b. Abdillâh b. Hâris ve Ebû Miclez Lâhik b. Humeyd el-Basrî hadis nakletmişlerdir.⁶¹ Hz. Ömer döneminde vâlilerin bu kadar değişmesinin sebebi olarak Hz. Ömer’in titizliği, yapılan yanlışlara karşı görevde olan kişiyi hemen azletmesi gösterilebilir.

Hz. Osman hilafetinde de Hz. Ömer ve Hz. Osman kendi hilafetlerinde onu Mekke’ye vâli olarak tayin ettikleri bildirilen Hâlid b. Âs el-Mahzûmî,⁶² yine sahâbeden Nâfi‘ b. Abdilhâris ve Hâris b. Abdilmuttalib Mekke emiri olarak görev yapmışlardır. Bu isimlerin yanında Ali b. Adî b. Rebîa, Abdullah b. Hâlid b. Esîd ve Abdullah b. Âmir el-Hadramî de Hz. Osman döneminde Mekke vâlisi olmuşlardır. Ali b. Adî b. Rebîa’nın Hz. Osman şehit edildiğinde

⁵³ İbnü’l-Esîr, *el-Üsdü’l-gâbe*, II/129.

⁵⁴ İbn Hacer, *Tâ‘cîlû’l-menfaa bi-zevâidi ricâli’l-eimmeti’l-erbe‘a* (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1416/1996), I/491.

⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, III/339.

⁵⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III/283.

⁵⁷ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, I/177.

⁵⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Üsdü’l-gâbe*, I/643.

⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, III/91.

⁶⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III/78; İbn Hacer, *Takrîb*, thk. Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1420/1999), 88.

⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, V/293.

⁶² İbn Hacer, *el-İsâbe*, II/92; İbn Abdilber, *el-İstîâb*, I/258; İbnü’l-Esîr, *el-Üsdü’l-gâbe*, II/128.

Mekke emiri olduğu tasrih edilmiştir. Sonrasında Kûfe'ye gitmiş, orada şehit edilmiştir.⁶³ Ebû Sa'îd el-Hudrî'den bir rivayeti mevcuttur. İbn Hibbân diğer vâli Abdullah b. Hâlid b. Esîd'in, sahabeden olduğunu kaydetmiştir.⁶⁴ Ancak sohbetinde ihtilâf olduğuna dair haberler daha fazladır.⁶⁵ İlk Mekke vâlisi Attâb b. Esîd'in kardeşinin oğludur. Hicrî 53 yılında Kûfe vâliliğine getirilmiş, Muaviye zamanında da göreve devam ettirilmiştir.⁶⁶ Mekke'de Hz. Osman'ın zekât âmiliyken vefat ettiği de söylenmektedir.⁶⁷ Abdullah b. Hâlid'in altı rivayeti bulunmaktadır. Hz. Osman döneminde vâlilik yapan Abdullah b. Âmir el-Hadramî ise Mekke dışındandır.

Cemel olayları akabinde Hz. Ali Mekke'nin idaresini Ebû Katâde'ye verip kendisi Kûfe'de makamında kalmaya devam etmiştir. Daha sonra Ebû Katâde'yi azledip yerine Kusem b. Abbâs'ı vâli tayin etmiştir. Kusem, Kureyş ricâlinden olup Hz. Ali'nin durumunu Mekke'de düzelter ve Mekke halkıyla geçim sağlayan bir idareciydi. Hz. Ali'nin hilafetinde savaşlarla meşguliyetinden dolayı insanlara hac yaptırmayı kabul etmemiştir.⁶⁸ Dört rivayeti tespit edilen Kusem'in, sahâbe olmadığını söyleyenler bulunsa da Hz. Peygamber'e (s.a.v.) erişen en küçük çocuk olduğu kabul edilmektedir.⁶⁹ el-Bâcî, Buhârî'nin onun rivayetini kaydettiğine dair bilgiye karşı çıkararak eserde böyle bir rivayet bulamadığını söylemiştir.⁷⁰

Elde edilen bilgilere göre Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde toplam on iki Mekke vâlisi tespit edilmiştir. Bunlardan ikisi aslen Mekkeli olmadığı gerekçesiyle incelemeye dâhil edilmemiştir. Mezkûr vâlilerinin hadis rivayetiyle ilgili bilgileri değerlendirildiğinde resmî vazifeleri nedeniyle çok rivayet sahibi olmadıkları ve hadislerle meşguliyetlerinin kısıtlı olduğu söylenebilir. Nitekim söz konusu vâlilerden toplam kırk dört rivayet nakledilmektedir.

1.2.1.3.2. Emevîler dönemi (41-132/661-750)

Emevîler döneminde Mekke'nin yönetimiyle ilgili ikinci fitne dönemi diye anılan Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) olaylarına kadar sükûnet ve istikrarın bulunduğu ifade edilmektedir. İlk

⁶³ Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), X/72-74.

⁶⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/8.

⁶⁵ Irakî, Ahmed b. Abdîrahîm b. Hüseyin Ebû Zûr'a, *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl*, nşr. Abdullah Nevvâre (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1999), 173; İbnü'l-Esîr, *el-Üsdü'l-gâbe*, III/222.

⁶⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III/268; İbnü'l-Esîr, *el-Üsdü'l-gâbe*, III/222.

⁶⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/164.

⁶⁸ es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 89.

⁶⁹ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, nşr. İdâretü't-Tibâati'l-Münîriyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.), I/575.

⁷⁰ Süleymân b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, nşr. Ali İbrahim Mustafa (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), III/1211.

Emevî halîfesi Muâviye (ö. 60/680) zamanında Mekke'nin emirliğini üstlenen kişilerin isimleri ve vilâyet tarihleri hususunda ihtilâf bulunmaktadır. Tespit edildiği üzere bu dönemde ilk vâililiği Hz. Osman zamanında da üstlenmiş olan Abdullah b. Hâlid b. Esîd yapmıştır. Tâbiûndan olan Abdullah b. Hâlid'in hadisle işigali konusunda gerekli bilgiler Hz. Osman'ın hilafeti meselesinde verilmiştir. Muâviye zamanında görevlendirilen diğer emirler Utbe b. Ebî Süfyân ve Ahmed b. Hâlid b. Hişâm el-Mahzûmî'dir.

İkinci vâli, Muâviye'nin kardeşi Utbe b. Ebî Süfyân, Hz. Peygamber (s.a.v.) hayattayken doğmuştur. Cemel'e Hz. Âişe'yle, Sıffin'e kardeşiyle katılmıştır. Kardeşi zamanında Mekke, Medîne, Tâif vâililiği yapmıştır.⁷¹ Kızkardeşi Ümmü Habîbe'den üç rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden Hisân b. Atiyye hadis nakletmiştir. Diğer vâli Ahmed b. Hâlid b. Hişâm el-Mahzûmî hakkında herhangi bir mâlumata ulaşılamamıştır.

Yezîd b. Muâviye'nin üç yıllık hilâfeti süresince Mekke vâililiğinde sırasıyla Amr b. Sa'îd b. Âs, Hâris b. Hâlid b. Âs (ö. ?), Velîd b. Ukbe ve Osman b. Muhammed b. Ebî Süfyân görev yapmışlardır.⁷² İlk vâli Amr b. Sa'îd, kardeşi Hâlid'den iki sene sonra Müslüman olmuştur.⁷³ İbn Hibbân *Sikât*'ında yer vermiştir.⁷⁴ Yirmi rivayeti bulunan Amr, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan hadis nakletmiştir. Oğulları Ümeyye, Mûsâ ve Yahyâ; Yahyâ b. Sa'îd kendisinden rivayette bulunmuşlardır.⁷⁵ İbn Hacer tâbiû olduğunu ifade etmiş, sohbeti olduğunu söyleyenlerin yanıldığını kaydetmiştir. Abdûlmelik b. Mervân tarafından hicrî 70 yılında öldürülmüştür.⁷⁶

İkinci olarak vâlilik yapan Hâlid b. Âs'ın oğlu Hâris b. Hâlid b. Âs'ın hicrî 61 yılında göreve getirildiği kaynaklarda yer almaktadır. Ancak bazı tarihçiler Amr b. Sa'îd'e niyâbeten bu görevde bulunduğunu ifade etmişlerdir.⁷⁷ İkrime b. Hâlid el-Mahzûmî'nin kardeşidir.⁷⁸ Hz. Aişe'den rivayeti bulunmaktadır. Zûrâra b. Mus'ab ise kendisinden rivayet etmiştir.⁷⁹ Kardeşi İkrime'nin hadis rivayetindeki çabasının aksine sadece iki rivayeti bilinmektedir. Hâris'ten sonra hicrî 62 ya da 63 yılında kısa bir süreliğine Mekke emirliğinde kalan Velîd b. Utbe es-

⁷¹ İbn Hacer, *Ta'cîlû'l-menfa'a bi-zevâidi ricâli'l-erbe'a*, thk. İkrâmullah İmdâd el-Hak (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1996), I/857.

⁷² İbn Abdilber, *el-İstîâb*, I/434; es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 107.

⁷³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III/268.

⁷⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII/223.

⁷⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, II/77.

⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 359.

⁷⁷ es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 107.

⁷⁸ Zirikî, *el-A'lâm*, II/154.

⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III/73.

Sa'dî aslında Medîne vâlisidir. Velîd'in iki rivayeti tespit edilmiştir. Yezid döneminin vâllileri arasında sayılan Osman b. Muhammed b. Ebî Süfyân Harre olayının cereyân ettiği hicrî 64 senesinde insanlara hac yaptırmıştır. Aynı sene Yezîd 21 yaşında vefat etmiştir.⁸⁰ Diğer ismi geçen vâli Abdurrahman b. Zeyd b. el-Hattâb hicret senesinde doğmuş, İbn Ömer'den önce vefat etmiştir.⁸¹ Hz. Ömer'den hadis işitmiştir⁸² ve beş rivayete sahiptir. Kendisinden oğlu Abdulhamid b. Abdirrahman rivayette bulunmuştur.⁸³ Yahyâ b. Hakîm b. Safvân da Abdullah b. Zübeyr'in devrimi sırasında Yezîd b. Muâviye'nin Mekke emirliğini yapmıştır. İbn Hibbân'ın *Sikât*'ında kaydedildiği üzere Abdullah b. Amr'dan rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden İbn Ebî Müleyke hadis işitmiştir.⁸⁴ İki rivayeti bulunan Yahyâ'yı İbn Hacer makbûl terimiyle tavsif etmiştir.⁸⁵ Ziriklî, *el-A 'lâm*'ında Yahyâ b. Hakîm'in Mekke ehlinden ve sika râvilerden olduğunu kaydetmiştir.⁸⁶

Yezîd hilafetinin başından itibaren ona biat etmeye karşı çıkan Abdullah b. Zübeyr, Hz. Osman zamanında gösterdiği cesaretle hilâfete layık olduğu düşüncesindeydi. Hz. Ali zamanında yaşanan olaylarda teyzesi Hz. Âişe'nin yanında yer aldı. Devamında Muâviye'nin halifeliğine Kureyş'in önde gelenlerinin biati üzerine sessiz kalmayı tercih etmiştir. Ancak Muâviye, oğlu Yezîd'i yerine halef bırakmak isteyip herkesten biat almak isteyince buna Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Ömer karşı çıktı. Bizâtihi kendi Mekke'ye giderek yahut yukarıda isimleri zikredilen vâlliler aracılığıyla biat almak istediye de başarılı olamadı. Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin ve onunla aynı fikri savunanlar Mekke'de ihtilal fikriyle beklemekteydiler, ancak Hz. Hüseyin Kûfe'deki grubun onu çağırması üzerine hazırlık yapıp çok kalmadan Mekke'den ayrılmıştır. Mekke'de kalan İbnü'z-Zübeyr, Hz. Hüseyin'in ölüm haberini alınca, istediği ayaklanmayı yapmaya fırsat bulmuştur. Ayaklanmayı durdurmak üzere Amr b. Sa'îd, İbnü'z-Zübeyr'in ona düşman olan kardeşi Amr b. Zübeyr'in komutasında gönderdiyse de ordu başarılı olamayıp Amr b. Zübeyr esir alınmıştır. Husayn b. Nümeyr önderliğinde diğer bir ordu şehri kuşatmış, Kâbe'ye zarar vermişlerdir. Âlimler bu kuşatmayı kınamışlar ve Cemel ve Sıffîn'den sonra en büyük facia olarak değerlendirmişlerdir.⁸⁷ Yezîd'in ölüm haberi gelince ordu geri çekilmiş ve Abdullah b.

⁸⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 236.

⁸¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III/250.

⁸² Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, V/284.

⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V/233.

⁸⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/522.

⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 519.

⁸⁶ Ziriklî, *el-A 'lâm*, VIII/143.

⁸⁷ es-Sibâ'î, *Târihu Mekke*, 108-9.

Zübeyr ‘emîru’l-mü’minîn’ olarak hilafetini ilân etmiştir. Şam Vâlisi ed-Dahkāk onun hilafetini kabul etmiştir. Ancak ordunun komutanı Husayn b. Nümeyr “Aslında bu işe layık olan sensin, Şam’a gel ve biatını al” diyerek onu şehre davet ettiyse de o bunun bir aldatma olabileceğini düşünerek Mekke’de kalmayı tercih etmiştir. Yezid’den sonra bir-iki yıl içinde birkaç halife değiştiği ve yönetimin istikrardan uzaklaştığı sırada İbnü’z-Zübeyr, Hicaz ve diğer Doğu eyaletlerinde de yönetim sahibi olmuştur. Mervân b. Hakem dönemi ve Abdülmelik hilafetinin başlarına kadar direnen ve tüm Doğu şehirlerini ele geçiren Abdullah b. Zübeyr, Haccâc b. Yûsuf önderliğinde yapılan altı aydan fazla süren II. Mekke kuşatması neticesinde 72 yaşında hicrî 73 yılında şehit edilmiştir.⁸⁸

Abdullah b. Zübeyr, hareketli siyâsî hayatının yanında seçkin bir aileye mensub olması sayesinde iyi bir eğitim görmüş, Hz. Osman zamanında Kur’ân’ı çoğaltmak üzere kurulan dört kişilik grupta kurrâ olarak yer almıştır. *Müsned*’inde yaklaşık 33 rivayet bulunduğu bildirilmektedir.⁸⁹ Ancak toplam 200’den fazla rivayeti mevcuttur. Hz. Peygamber’den (s.a.v.) rivayetleri bulunan Abdullah b. Zübeyr, babası, dedesi, annesi Esmâ, teyzesi Hz. Âişe, Hz. Ömer ve Hz. Osman’dan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden kardeşi Urve, oğulları, Abbâd ve Âmir, kardeşinin oğlu Muhammed b. Urve, Abîde es-Selmânî, Tâvûs, Atâ, İbn Ebî Mûleyke, Amr b. Dînâr, Ebu’z-Zübeyr el-Mekkî, Sâbit el-Bünânî, Vehb b. Keysân, Saîd b. Mînâ, torunları Mus‘ab b. Sâbit b. Abdillâh ve Yahyâ b. Abbâd b. Abdillâh, Hişâm b. Urve, Fâtıma bt. Münzir b. Zübeyr ve birçok kimse rivayette bulunmuştur.⁹⁰ Rivayetleri incelendiğinde sünen konularına dair 100 rivayeti bulunduğu tespit edilmiştir. Câmi türü eserlerin ihtivâ ettiği diğer konularda ise 112 rivayeti mevcuttur. Ahkâm rivayetlerinden namaz konusunda on yedi, daavât kitabında ise dokuz rivayet yer almaktadır. Diğer konulardan ise fedâil, husnû’l-hulk, mekârim gibi başlıklarda kırk bir rivayeti tespit edilmiştir. Tefsirle ilgili on beş, fitenle ilgili ise sekiz rivayeti mevcuttur. Cihad, siyer-megâzî, bey‘at konularında yirmi bir rivayeti bulunmaktadır.⁹¹

⁸⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III/69-71.

⁸⁹ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdullah b. Zübeyr”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), I/145-6.

⁹⁰ Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, nşr. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1405/1975), III. baskı, III/364.

⁹¹ Rivayetleri arasında dikkat çeken diğer bir husus hilafetle ilgili benzer iki rivayetin kendisine isnad edilmesidir. Muâviye, Abdullah b. Zübeyr’den oğlu Yezid’e biat isterken aralarında geçen konuşmanın üzerine Abdullah b. Zübeyr’in, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Yeryüzünde iki halife varsa, birini öldürün!” şeklinde bir rivayetini naklettiği bildirilmektedir. Taberânî’nin eserlerinde yer alan bu rivayetin iki farklı isnadında Sa‘îd b. Beşîr isminde münkeru’l-hadîs bir râvi bulunduğu için şiddetli zayıf sayılmıştır. Taberânî de isnadın beş râvi boyunca ferd olarak geldiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde başka bir isnadla *Fevâidu Temmâm er-Râzî* isimli eserde “İki kişiye biat edilirse, ikincisini öldürün!” manasında bir rivayet zikredilmiştir. Rivayetin isnadında yine Sa‘îd b. Beşîr bulunmaktadır.

Abdullah b. Zübeyr'in kendi idaresinde Mekke'ye görevlendirdiği emirlerden biri sahâbeden Hâris b. Hâtıb el-Cümahî'dir. Kardeşi Muhammed ile Habeşistan'da dünyaya gelmişlerdir. Muaviye zamanında Medine'de görevli olduğuna dair bilgi bulunsada İbnü'l-Esîr ve İbn Hacer ilk bilginin doğru olduğunu ifade etmişlerdir.⁹² Mekke vâlisi iken vefat etti. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) Ramazan hilalinin görünmesine dair rivayeti kaydedilmiştir. Bunun yanında Hz. Ebû Bekir ve Abdullah b. Zübeyr'den toplam dört rivayeti bulunmaktadır.⁹³ Kendisinden ise Yûsuf b. Sa'd el-Cümahî ve Hüseyin b. Hâris hadis rivayet etmişlerdir.⁹⁴

On yıl Mekke'idaresinde kalan Abdullah b. Zübeyr'in vefatından sonra Mekke'de birkaç isyan daha meydana gelse de bunlar Emevî yönetimi tarafından bastırılmıştır. Bu vakitten sonra Emevîlerin sonuna kadar Mekke vâlliliğine getirilen isimlerde ihtilaf bulunmakta olup ittifak edilen yaklaşık yirmi isim vardır. Abdullah b. Zübeyr'in vefatının ardından üç isim peşpeşe vâli tayin edilmişti. Bunlardan ilki Abdûlmelik'in oğlu Mesleme b. Abdîlmelik (ö. 121/739?), ikincisi Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714), diğeri ise Hâris b. Hâlid el-Mahzûmî'dir.⁹⁵

Bu üç isimden sonra Velîd b. Abdîlmelik devrinde Mekke'ye Hâlid b. Abdillâh el-Kasri (ö. 126/744) vâli olarak atanmıştır. Hâlid, Velîd b. Abdîlmelik ve Süleymân b. Abdîlmelik dönemlerinde Mekke emirliği yapmıştır.⁹⁶ Hicrî 89 yılından hicrî 105 yılına kadar bu görevde kalan Hâlid b. Abdillâh Yemen asıllıdır.⁹⁷ On rivayeti bulunan Hâlid'in, babasından rivayeti mevcuttur. Kendisinden Humeyd et-Tavîl, İsmâil b. Ebî Hâlid ve Ebu'l-Hakem rivayette bulunmuştur.⁹⁸

Abdullah b. Süfyan el-Mahzûmî, Velîd zamanında Mekke emirliği yapmış bir diğertâbiîdir. Beş rivayeti tespit edilen Abdullah'ın, rivayetleri Abdullah b. Sâib'dendir. Kendisinden Ömer b. Abdilazîz ve Muhammed b. Abbâd hadis nakletmişlerdir.⁹⁹ Diğervâli Abdülazîz b. Abdillâh b. Hâlid ise Abdullah b. Hâlid b. Esîd'in oğludur. İbn Hacer tarafından sika olarak

Rivayetlerde ayrı üç isnad bulunmakla birlikte Abdullah b. Zübeyr→Sa'îd b. Cübeyr→Ca'fer b. İyâs→Sa'îd b. Beşîr kısmı aynıdır. Yine Sa'îd b. Beşîr'den dolayı rivayet münker olmaktadır. Nitekim birçok âlim, Sa'îd'in garîb rivayetlerinin bulunduğunu belirtmiştir (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X/354).

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Üsdü'l-gâbe*, I/597; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I/289.

⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III/72.

⁹⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V/220.

⁹⁵ İlk ikisi Mekkeli olmayıp geçici bir süre vâllilik görevini icra etmişlerdir. Mekke'den Hâris b. Hâlid el-Mahzûmî ise Muâviye dönemi vâlilerinden olup terceme ve hadis ile irtibatı ilgili kısımda verilmiştir.

⁹⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII/108.

⁹⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, II/297.

⁹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII/82.

⁹⁹ Zehebî, *el-Kâşîf*, I/558.

ta'dîl edilmiştir. Hişâm hilafetinde vefat etmiştir.¹⁰⁰ Abdülazîz Mekke emirliğine atandığı hicrî 98 yılında Müslümanlara hac yaptırmıştır. Abdülaziz b. Ebî Revvâd, hicrî 100 senesinde Mekke'ye geldiğinde Abdülaziz b. Abdullah'ın vâli olduğunu haber vermiştir.¹⁰¹ Altı rivayeti tespit edilen Abdülazîz, babası Abdullah b. Hâlid'den, Muharriş el-Ka'bî, Ebû Seleme b. Süfyân'dan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise Humeyd et-Tavîl, Seffâh b. Matar, Abdülmelik b. Abdilaziz b. Cüreyc, Külsûm b. Cebr ve Müzâhim b. Ebî Müzâhim isimli râviler rivayette bulunmuşlardır.¹⁰²

Mervân b. Hakem'in dayısı olan Nâfi' b. Alkame (ö. 89-?),¹⁰³ Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdilmelik zamanında Mekke emirliğinde görev yapmıştır.¹⁰⁴ *Tabakât*'ta Mekkeli tâbiûn arasında kaydedilen, sekiz rivayeti bulunan Nâfi'den¹⁰⁵ Mekkeliler hadis rivayet etmekteydi.¹⁰⁶ Nâfi' b. Abdilhâris el-Huzâî'nin torunu olan Nâfi' b. Alkame Mekke'de vefat etmiştir.¹⁰⁷ Nâfi' b. Alkame'den sonra ismi geçen vâli Abdullah b. Zübeyr'in devrinde de Mekke emirliği yaptığı ifade edilen Yahyâ b. Hakîm b. Safvân'ın ayrıntılı bilgisi ilgili yerde verilmiştir. Tâbiûndan Hişâm b. İsmâîl'in de Mekke emirliğinde ismi geçmektedir. Beş rivayeti bulunan Hişâm'ın, Muâviye b. Ebî Süfyân'dan rivayeti bulunduğu¹⁰⁸ söylene de bilgiler arasında ondan semâi bulunduğuna rastlanmamıştır. Ziyâd es-Sehmî'den rivayeti bulunan tâbiû râvi meçhûl olarak nitelendirilmiştir.¹⁰⁹ Kendisinden ise Muhammed b. Yahyâ b. Hibbân'ın nakli mevcuttur.¹¹⁰ Halîfe Velîd zamanında Mekke vâliliği yapan diğer bir tâbiî Ebân b. Osman b. Afvân Medinelidir.

Ömer b. Abdilazîz de Velîd hilafetinde Mekke emirliği yapmıştır. Ancak Iraklıların Mekke'ye göç etme isteğini halîfeye iletince, Velîd b. Abdilmelik bu durumu Haccâc'a sormuştur. O da bu durumun isyancıların işine yarayabileceğini söyleyerek Ömer b. Abdilazîz'in emirlikten

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 298.

¹⁰¹ Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, nşr. Abdülmelik Abdullah Düheş (Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 1424/2003), 767.

¹⁰² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII/150-1.

¹⁰³ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/171.

¹⁰⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII/110.

¹⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, VIII/25.

¹⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/455.

¹⁰⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/164.

¹⁰⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/501.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 503.

¹¹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX/53.

alınmasını, yerine Hâlid el-Kasrî'nin getirilmesini söylemiştir. Durumu onaylayan Velîd, ikinci defa Hâlid el-Kasrî'yi göreve getirmiştir.¹¹¹

Süleymân b. Abdilmelik zamanında ise Talha b. Dâvûd el-Hadramî ve ardından ikinci kez Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid vâililiğe getirilmiştir.¹¹² Ömer b. Abdilazîz hilafetinde Abdülazîz b. Abdullah'ın emirliğinin devam ettiği söylense de halîfenin vâililiğe Muhammed b. Talha b. Abdullah'ı getirdiği bildirilmiştir.¹¹³ Zehebî Muhammed'i tevsîk etmiş, hicrî 122 yılında vefat ettiğini belirtmiştir.¹¹⁴ İbn Hacer ise sadûk olduğunu ifade ettikten sonra hicrî 100 yılından sonra vefat ettiğini söylemiştir.¹¹⁵ Babası Talha b. Abdullah ve Muâviye es-Sülemî'den rivayeti vardır. On rivayeti tespit edilen Muhammed b. Talha'dan Dâvûd b. Abdurrahman el-Attâr, Abdurrahman b. Ebî Bekir, Abdülmelik b. Cüreyc ve Muhammed b. İshâk b. Yesâr rivayette bulunmuştur.¹¹⁶ Ömer b. Abdilaziz yönetiminde Muhammed b. Talha'dan sonra gelen Urve b. İyâd, Müslim'in *Tabakât*'ında Mekkeli tâbiûn arasında yer almaktadır.¹¹⁷ Altı rivayeti bulunan Urve'nin, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Hz. Âişe, Ebû Sa'îd el-Hudrî'den rivayetleri mevcuttur. Kendisinden Abdullah b. Ebî Muleyke, Abdülaziz b. Cüreyc, oğlu İbn Cüreyc, Amr b. Dînâr, kardeşinin oğlu Muhammed b. Ubeydillah b. İyâd rivayette bulunmuşlardır.¹¹⁸ İbn Hacer râvinin Mekkeli ve sika olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹ Ebû Zûr'a ve Nesâî de râvinin sika olduğu görüşündedirler.¹²⁰ Diğer son iki emir Abdullah b. Kays b. Mahreme ve Osman b. Abdullah b. Sürâka¹²¹ Medîneli olarak kaydedilmiştir.

Yezîd b. Abdilmelik b. Mervân zamanında ise yine Abdülazîz b. Abdullah Mekke emirliğine getirilmiş, ardından Abdurrahman b. Dahhâk vâli olarak atanmıştır. Abdullah meçhûlû'l-hâl olarak anılmaktadır. Hilâfette en uzun kalan isimlerden Hişâm b. Abdilmelik yönetiminde ilk olarak Basralı Abdülvâhid b. Ziyâd Mekke vâililiği yapmıştır. Akabinde Mekke'nin Mahzûmî kabilesinden İbrâhim b. Hişâm ve kardeşi Muhammed b. Hişâm peşpeşe görev

¹¹¹ es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 125.

¹¹² es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 126.

¹¹³ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I/122.

¹¹⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, I/183.

¹¹⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 420.

¹¹⁶ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, XXV/413.

¹¹⁷ Müslim, *Tabakât*, nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan (Riyâd: Dâru'l-Hicr, 1411/1991), 273.

¹¹⁸ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, XX/29.

¹¹⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 329.

¹²⁰ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, XX/30.

¹²¹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/179.

yapmışlardır.¹²² Her birinin birer rivayeti tespit edilmişse de haklarında yeterli mâlumat bulunmadığından meçhûlû'l-hâl olarak nitelenmişlerdir. Ebû Cirâb künyeli Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Haris b. Ümeyye'nin de Hişâm zamanında Mekke vâililiği yaptığı kaydedilmiştir.¹²³ Velîd b. Yezîd'in idaresinde Mekke vâlisi olarak halifenin dayısı Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî bulunmaktadır. Daha sonra Yezîd b. Velîd döneminde Abdolvâhid b. Süleyman b. Abdilmelik Mekke vâililiğine getirilmiş ve Emevîlerin son dönemine kadar görevi devam etmiştir.¹²⁴

Netice itibariyle Emevîler döneminde toplam otuz Mekke emiri tespit edilmiştir. Önceki dönemlerde vâililik yapmış ya da Mekkeli olmayan yahut meçhûlû'l-hâl konumunda bulunanlar ayrı tutulduğunda, Mekkeli olup rivayeti bulunan Mekke emirlerinin sayısı on altı olarak tespit edilmiştir. Bunlar arasından 212 rivayeti bulunan Abdullâh b. Zübeyr istisna tutulursa diğer on beş emirden aktarılan toplam rivayet sayısı doksan ikidir. Diğer emirlere nisbeten Abdullâh b. Zübeyr, sahâbî olması ve mühim sahâbîlerle akraba olması, hareketli siyâsî hayatına rağmen ilmen gelişmesine sebep olmuştur. Nitekim bahsedildiği üzere dedesi Hz. Ebû Bekir başta olmak üzere Hulefâ-i Râşidîn'in tamamından rivayeti bulunmaktadır. Ancak diğer on beş emir için aynı durum söz konusu olmayıp aralarında en fazla rivayeti bulunan emir Amr b. Sa'îd b. Âs yirmi hadis aktarmıştır. Hulefâ-i Râşidîn döneminde de tespit edildiği üzere yönetimde görevi bulunan kişilerin sistemli bir şekilde hadis rivayetine dâhil olamadığı görülmektedir.

1.2.1.3.3. Abbâsiler dönemi (750-900)

Abbâsî Devleti'nin hicrî III. asır boyunca Mekke merkezli Hz. Ali taraftarlarınca yapılan kalkışmalarla uğraştığı ifade edilmiştir. Belirli aralıklarla yedi defa yapılan kalkışmaların bazen uzun sürse de bastırıldığı kaynaklarda yer almaktadır. Abbâsilerin kuruluşundan itibaren Mekke, eskiden olduğu gibi emirlerle yönetilmeye devam etmiştir. Vâlilerin ilki Halife es-Seffâh tarafından hicrî 132 senesinde atanan, halifenin amcasının oğlu Dâvûd b. Ali b. Abdillâh b. Abbâs'tır. Mekke'nin yanında Medîne, Yemen ve Yemâme'nin emirliği de kendisine verilmiştir. Otuz üç rivayeti bulunan Dâvûd b. Ali Medînelidir. Dâvûd b. Ali'nin azlinden sonra es-Seffâh dayısı Ziyâd b. Abdillâh/Ubeydillâh el-Hârisî'yi göreve atamıştır. Hicrî 136 yılına kadar görevde kalan Ziyâd hakkında ricâl kitaplarında herhangi bir bilgi

¹²² Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/182-3; es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 127.

¹²³ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/177.

¹²⁴ es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 127.

bulunmamaktadır. Ziyâd'dan sonra Medîneli¹²⁵ Abbâs b. Abdillâh b. Ma'bed b. Abbâs Halîfe es-Seffâh'ın ölümüne kadar Mekke emirliğinde kalmıştır.¹²⁶

Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında hicrî 137 senesinde Abbâs b. Abdillâh b. Ma'bed emirliğe devam etmiş, bu yıl içinde yerine ikinci kez Ziyâd el-Hârisî atanmıştır. 141 yılına kadar görev yapan Ziyâd el-Hârisî'den sonra ise Horasan'dan el-Heysem el-Atekî göreve gelmiş ve iki yıl görevde kalmıştır.¹²⁷ Mekke emîri olarak görev yapan bir diğer isim es-Serî b. Abdillâh'tır. Meçhulü'l-hâl olarak nitelenmiş es-Serî'nin bir rivayeti vardır. 145 yılında henüz görevde olan es-Serî'nin emirliğinde ilk ayaklanma ortaya çıkmış, Hz. Ali taraftarları Hicaz'da kısa süreliğine hâkimiyet kurmuştur. Halîfe Mansûr ayaklanmayı kısa süre içinde bastırmış, es-Serî Mekke emirliğinde hicrî 146 yılına kadar devam etmiştir. Kendisinden sonra Halîfe Mansur'un amcası Abdussamed b. Abdillâh göreve getirilmiştir.

Daha sonra 158 yılına kadar Muhammed b. İbrâhim el-İmâm, 161 yılına kadar Ca'fer b. Süleymân ve Halîfe el-Hâdî zamanında 166 yılına kadar Ubeydullah b. Kusem Mekke emirliğinde kalmıştır. Emirlerin tamamı Abbasiogulları olup bazıları Mekke ile beraber Tâif'e, bazıları Medîne'ye de emirlik yapmıştır.¹²⁸ Hiçbiri Mekkeli olmayıp haklarında ricâl kaynaklarında herhangi bir mâlumat bulunamamıştır. Hz. Ali taraftarlarınca yapılan ikinci ayaklanma, "Şehitler Vâdisi" olarak isimlendirilen, Mekke'ye 6 mil uzaklıktaki Fah'ta Alevîlerle Abbâsî ordusu arasında meydana gelen çatışmayla sonlandırılmıştır. Kerbelâ'dan sonra en şiddetli olay olarak tarihe geçmiştir.¹²⁹

Olayların akabine tekrar yönetimi ele geçirilen Mekke'ye Muhammed b. Abdirrahman es-Süfyânî atanmıştır. Hârun Reşîd zamanında tertibinde ihtilaf bulunsa da birçok emirin görev yaptığı bilinmektedir.¹³⁰ Aralarında Mekkeli râvi bulunmamakta olup hiçbirinin hadis ilmiyle irtibatı tespit edilememiştir. Halîfe el-Emîr yönetiminin ilk emîri Dâvûd b. Îsâ'dır. Dört rivayeti bulunan Dâvûd, meçhulü'l-hâl olarak nitelendirilmiştir. Me'mûn zamanında da vâililiğe devam eden Dâvûd, Eftas Ayaklanması'nın Mekke'ye sıçramaması için mücadele vermiştir.

¹²⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, I/535.

¹²⁶ es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 158.

¹²⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III/174.

¹²⁸ es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 161.

¹²⁹ es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 163.

¹³⁰ Ahmed b. İsmâil, Hammâd/İmâd el-Berberî, Süleyman b. Ca'fer, Abbâs b. Muhammed b. İbrâhim el-İmâm, Abdillâh b. Kusem, Ali b. Mûsâ, Fadl b. Abbâs, Muhammed b. Abdillâh, Mûsâ b. Îsâ, Süleyman b. Abdillâh b. Süleyman b. Ali isimli kâdılardır.

Yine Me'mûn yönetimi devamında Mekke'de emirlik yapan dokuz isim daha tespit edilmiştir ancak hiçbirinin hadisle irtibatı bulunmamaktadır.¹³¹

Mu'tasım vaktinde ilk olarak Sâlih b. Abbâs, sonrasında ilk defa Eşnâs et-Türkî isimli bir Türk Mekke emirliği yapmıştır. Eşnâs'tan sonra gelen Muhammed b. Dâvûd b. Îsâ, Vâsık hilafetinde de göreve devam etmiştir. Halîfe Vâsık'tan sonra hicrî 232 yılında Ali b. Îsâ b. Ca'fer el-Abbâsî ve 242 yılında ise Abdullah b. Muhammed b. Dâvûd b. Îsâ el-Abbâsî emirliğe getirilmiştir.¹³² Akabinde Muhammed b. Süleymân b. Abdillâh ez-Zeynebî göreve gelmiş ve Mekke'de vefat etmiştir.¹³³ Halîfe Mütevekkil ise kendi vaktinde oğlu Muntasır'ı Mekke Emîri yapmıştır. O vefat edince hilafete gelen Müstâînillâh Abdussamed b. Mûsâ el-Abbâsî'yi göreve getirmiştir. Daha sonra ise Ca'fer b. Fadl el-Abbâsî Mekke emirliği yapmıştır.¹³⁴ Halîfe Mu'tez ise Îsâ b. Muhammed el-Mahzûmî'yi Mekke emirliğine görevlendirmiştir. Îsâ b. Muhammed Mekke ehlinde olup İbn Ebî Müleyke'den rivayeti bulunmaktadır. İki rivayeti tespit edilen Îsâ'dan İsmâil b. Müslim ve Sa'îd b. Süleymân el-Vâsıtî hadis rivayet etmişlerdir. Ebû Hâtim râvi hakkında leysa bi-kavî cerhini kullanmıştır.¹³⁵ Ukaylî ise râvinin meçhûl olduğunu, tanınmadığını, rivayetlerinin mütâbîinin olmadığını ifade etmiştir.¹³⁶

Zaman zaman Mekke yönetimi isyancıların eline geçmiş, bazen de belirli şartlara bağlı olarak niyâbeten görev yapılmıştır. Halîfe Mu'temid vaktinde niyâbeten görev yapan isimler Muhammed b. Mütevekkil, İbrâhim b. Muhammed b. İsmâil'dir. Her ikisinin de ricâl kaynaklarında bilgisi bulunmamaktadır. Hicrî 269 senesine kadar Alevîler tarafından yine bir kalkışma yaşayan Mekke'ye İbn Tolûn bir birlik göndermiştir. Bazı tarihçiler o vakitten itibaren Mekke'ye Tûlûniye Devleti'nin¹³⁷ hükmettiğini belirtmektedir.¹³⁸ Aynı sene içinde Mekke Emîri olarak Muhammed b. es-Sâc'ın, ardından hicrî 272'de Yûsuf b. es-Sâc'ın görev

¹³¹ Me'mûn zamanında Mekke emirliğine getirilen kişilerin çoğu Hz. Ali savunucusu idi. Onun vaktine kadar yönetim defalarca Hz. Ali taraftarlarının isyan ve kalkışmasıyla uğraşmış olmasına rağmen Halîfe Me'mûn onların emirlikte yer almalarında bir beis görmüyordu.

¹³² es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 188-9.

¹³³ Fâkihî, *Ahbârü Mekke*, III/164.

¹³⁴ es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 189. Emirlerin ekseriyetinin Abbâsîoğullarından olduğu, saraya yakın çevreden seçildikleri müşahede edilmektedir.

¹³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI/286.

¹³⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 10 cilt IV/404.

¹³⁷ 868-905 tarihleri arasında Mısır ve Suriye'de hüküm süren Türk-İslâm Devleti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Tolunoğulları", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XXXXI/233-6.

¹³⁸ es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 192.

yaptığı bildirilmiştir.¹³⁹ Her iki ismin de hadisle irtibatına dair herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Medîne Emîri Ahmed et-Tâî ile hacıların riâseti hususunda aralarında anlaşmazlık çıkan Yûsuf b. es-Sâc, emirlikten tardedilip yerine Ebû Îsâ Muhammed b. Yahyâ getirilmiştir. Hicrî 301 yılında yeni bir Hz. Ali taraftarlarının bir başka isyanından önce son olarak Ebu'l-Mugîre Mekke emirliği yapmıştır.

Zikredilen emirler arasında hadis rivayetiyle irtibatı tespit edilen dört kişi bulunmaktadır. Bunlardan ikisi meçhûlû'l-hâl, biri Medineli, diğeri ise Mekkeli râviler arasında yer almaktadır. Zikredilen dört kişiden ulaşan rivayet sayısı ise kırktır. Tespit edilen tek Mekkeli Emir Îsâ b. Muhammed el-Mahzûmî'nin sadece iki rivayeti bulunmaktadır. Emevîler döneminde hadis rivayetiyle alakası bulunan Mekkeli emir sayısının on altı olduğu ifade edilmişti. Bu azalıştan ilmiye sınıfının, idârî kesimden zamanla ayrıştığı sonucuna varılabilir.

2.2.1.4. Hadis rivayetinde Mekke kâdıları

Kâdılık İslam tarihi boyunca en önemli müesseselerden biri olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatı boyunca kâdılığı tabiatıyla kendi icrâ etmiştir. Hüküm verirken Kur'ân-ı Kerîm ve gayr-i metluv vahye dayanıyor, bazen de kendi reyiyle hüküm veriyordu. Çoğu kararında ashâbıyla istişâre eder, vahiy olmaksızın karara bağladığı hükümler de olurdu.¹⁴⁰ Bu temelde ashâbına örnek olması açısından içtihad ve hüküm vermenin yolunu gösteren en yaygın örnek Muâz b. Cebel'in Yemen'e kâdı olarak gideceği vakit Hz. Peygamber'le (s.a.v.) arasında geçen konuşmadır.¹⁴¹

Mekke'nin kâdılarıyla ilgili yapılan bir yüksek lisans tezinde kırk dört kâdı tespit edilmiş, bunlardan yirmisinin hadis rivayetiyle alakasının bulunduğu neticesine varılmış ve bu kadılar örnek rivayetleriyle ayrıntılı incelenmiştir.¹⁴² Ancak bu tezde yapılmak istenen ise Muallimî'nin *Kudâtü Mekkete'l-Mükerreme* isimli eserinden hareketle tespit edilen Mekke kâdılarından aslen Mekkeli olan ve hadis rivayetiyle meşguliyeti bulunan kişilerin ele alınmasıdır.

¹³⁹ es-Sibâ'î, *Târîhu Mekke*, 193.

¹⁴⁰ Abdülmelik b. Düheys, *el-Kadâ fî Mekkete'l-Mükerreme kadîmen ve hadisen* (Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1426/2005), 85.

¹⁴¹ Hz. Peygamber (s.a.v.) Muâz b. Cebel'e, Yemen'e kâdı olarak gideceği zaman, davalarda nasıl hüküm vereceğini sormuştur. O da önce Allah'ın Kitâbı'na göre hükmedeceğini, Kur'ân'da bulamazsa Rasûlullah'ın sünnetine başvuracağını, oradan da netice elde edemezse kendi reyiyle hareket edeceğini bildirmiş, Rasûlullah da bu cevaptan hoşnut olup Allah'a hamd etmiştir (Ebû Dâvûd, "Akdiye", 11).

¹⁴² Şeyma Nur Baytar, *Hicrî İlk Üç Asırda Mekke Kâdılarının Hadis İlmi İle İlişkileri* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Hız. Peygamber (s.a.v.) döneminde fetihten sonra Mekke'ye vâli ve kâdı atanmıştır. Emirler başlığında ifade edildiği üzere Attâb b. Esîd, ilk emiri olmasının yanında Mekke'nin ilk kâdılığını da yapmıştır. Tercemesi ilgili yerde geçen Attâb'ın altı rivayeti mevcuttur.

Hulefâ-i Râşidîn de kâdılığa azami önem göstermiş, Hız. Peygamber'in (s.a.v.) yöntemini benimsemiş ve Kur'ân ve sünnetten çözüm bulamadıklarında içtihadı yönelmişlerdir. Hulefâ-i Râşidîn döneminde resmîyet kazanan kâdılık hakkında İbn Haldun'un "Hız. Peygamber'den (s.a.v.) sonra kâdılık hilâfete dâhil olan vazifelerden olmuştur. İslâm'ın ilk zamanlarında halîfeler bu işi kendileri üstlenmişlerdi." şeklindeki ifadesi meseleyi izah etmektedir.¹⁴³ Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer döneminde kâdılık mescidde yapılırken Hız. Osman zamanında kâdılığa ait ayrı bir mekân tahsis edilmiştir.¹⁴⁴

Hulefâ-i Râşidîn yönetiminde Mekke'de dokuz kâdının görev yaptığı kaydedilmiştir. Bunlardan bazıları hem vâli hem de kâdılık görevlerinde bulunmuşlardır. Hız. Peygamber (s.a.v.) zamanında görev yapan Attâb b. Esîd, Hız. Ebû Bekir halifeliğinde de iki görevine devam etmiştir. Vâlilikte adı geçen Muhriz b. Hârise, Kunfûz b. Ömer/Umeyr, Nâfi' b. Abdilhâris, Târik b. Mürtefi' ve Hâris b. Abdilmuttalib, aynı zamanda Mekke kâdılığını da icra etmişlerdir.¹⁴⁵ Tamamı Mekkelî olup ayrıntılı tercemelerine ilgili yerde değinilmiştir. Bu isimlerin yanında Muâz b. Cebel, Ma'bed b. Abbâs ve Ali b. Adî'nin de kâdılık yaptığı kaydedilmiştir.¹⁴⁶ Muâz b. Cebel, Medîneliler arasında sayılmakta olup son ikisi hakkında ise herhangi bir mâlumata ulaşılamamıştır.

Emevîler döneminde de bazı emirler kâdılık görevini aynı anda sürdürmüşlerdir. Emevîlerde kâdı olarak görev yapmış otuz isim kaydedilmiştir. Bunlardan on sekizi Mekkelî râvilerdir. Aralarında on iki kişi vâlilik görevi de yapmışlardır.¹⁴⁷ Diğer altı Mekkelî kâdıdan ilki Mus'ab b. Abdîrrahman'dır. Künyesi Ebû Zûrâra olan Mus'ab, babasından hadis rivayet etmekteydi. *Sikât*'ta kaydedildiği üzere Medine ehli kendisinden rivayette bulunmaktadır.¹⁴⁸ Mekke kâdılığı yapmaktayken Abdullah b. Zübeyr ile birlikte Harre Vakasında yer aldı ve

¹⁴³ Abdûlmelik b. Düheş, "el-Kadâ fî Mekke", 98.

¹⁴⁴ Abdûlmelik b. Düheş, "el-Kadâ fî Mekke", 107.

¹⁴⁵ Muallimî, Abdullah b. Abdîrrahmân b. Abdîrrahîm, *Kudâtü Mekkete'l-Mükerrreme mine'l-karni'l-evveli'l-hicrî hatte'l-asri'l-hâdir*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed el-Huzeyfî (Cidde: b.y., 1431), II/489-90.

¹⁴⁶ Abdûlmelik b. Düheş, "el-Kadâ fî Mekke", 99.

¹⁴⁷ Utbe b. Ebî Süfyân, Abdullah b. Hâlid b. Esîd, Hâlid b. Âs, Yahyâ b. Hakîm b. Ebi'l-Âs, Hâris b. Hâlid, Hâris b. Hâtîb el-Kuraşî, Abdullah b. Süfyân el-Mahzûmî, Abdülazîz b. Abdîllah b. Hâlid, Urve b. İyâd, Nâfi' b. Alkame, İbrâhîm b. Hişâm ve kardeşi Muhammed b. Hişâm hem vâlilik hem de kâdılık yapmış isimlerdir. Tercemeleri ve hadislerle irtibatları "Hadis rivayetinde emirler" başlığında işlenmiştir.

¹⁴⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/411.

hicrî 64 yılında şehit oldu.¹⁴⁹ Üç rivayeti bulunan Mus'ab, cerh-ta'dîl durumuyla alakalı hiçbir bilgiye ulaşamadığı için meçhûlül-hâl olarak değerlendirilmektedir. Yine İbn Sa'd'da Mekkeli sahâbî râviler içinde sayılan Abdurrahman b. Ebzâ'nın, mevlâsı olduğu Nâfi' b. Abdilhâris tarafından Mekke'ye vekil tayin edildiği kaydedilmiştir.¹⁵⁰ Hz. Peygamber'den (s.a.v.) ve Übey b. Ka'b, Abdullah b. Habbâb b. Erat, Abdullah b. Abbâs, Hz. Ali, Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir ve Ammâr b. Yâsir'den rivayetleri mevcuttur. Kırk iki rivayeti bulunan Abdurrahman'dan ise oğulları Abdullah ve Sa'îd b. Abdirrahman, Zürâre, Âmir eş-Şa'bî, Abdullah b. Kâsım, Abdullah b. Ebî Hüzeyl, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Alkame, Amr b. Abdillâh es-Sebî'î'nin rivayetleri bulunmaktadır. İbn Hibbân Abdurrahman b. Ebzâ'yı tâbiûn tabakasında zikretmiştir.¹⁵¹

Kinâne kabilesinden olan Ubeyd b. Umeyr Mekke'nin ileri gelenlerindendi. İbn Zübeyr'e kadılık yaptı.¹⁵² Tevsîkinde icma edilmiş Mekke'nin kıssacısı idi. Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında doğmuştur ancak bazı kimseler kibâr-ı tâbiûnden olduğunu söylemektedirler.¹⁵³ Übey b. Ka'b, Abdullah b. Habeşî, İbn Abbâs, İbn Ömer, Abdullah b. Amr, Hz. Ali, Hz. Ömer, babası Umeyr, Ebû Zerr, Ebû Sâid el-Hudrî, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Ümmü Seleme isimli sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Hasan b. Müslim b. Yennâk, Ebû Süfyân Talha b. Nâfi', oğlu Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr, Abdullah b. Ebî Müleyke, Abdülhamîd b. Sinân, Abdülazîz b. Rufey', Ubeydullah b. Ebî Yezîd el-Mekkî, Atâ b. Ebî Rebâh, Ali el-Ezdî, Amr b. Dînâr, Katan b. Vehb, Mücâhid b. Cebr, Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim, Müslim b. Şeddâd, Muaviye b. Kurra, Vehb b. Keysân, Yezîd b. Ebî Habîb -mürsel rivayet ettiği söylenmektedir-, Yesâr Ebû Necîh, Yûsuf b. Mâhek ve Ebû Bekir b. Ubeydillah b. Ebî Müleyke isimli râviler rivayette bulunmuşlardır. Avvâm b. Havşeb, İbn Ömer'i Ubeyd b. Ubeyr'in sohbet halkasında gördüğünü bildirmektedir.¹⁵⁴ Ders halkası olduğu belirtilen Ubeyd'in 155 rivayeti mevcuttur. İbn Ömer'den önce hicrî 68 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁵

Mizzî Târik b. Amr'ın, Mekke kâdısı olduğunu kaydetmiştir. Ebû Zür'a Târik b. Amr'ı sika olarak vasıflandırmıştır. Hz. Osman'ın azatlı kölesi olan Târik b. Amr'ı Abdülmelik b. Mervân Medine'ye vâli tayin etmiş ve ardından 6.000 kişilik bir ordunun komutanlığına

¹⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/303; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/248.

¹⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, VIII/23.

¹⁵¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI/501-2.

¹⁵² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/132.

¹⁵³ İbn Hacer, *Takrîb*, 318.

¹⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX/224.

¹⁵⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/132.

görevlendirmiştir. Vâliliği bir yıldan kısa sürmüş, yerine ise Haccâc b. Yûsuf gelmiştir. Câbir b. Abdillâh'tan iki hadis işitmiş olan Târik b. Amr'dan Humeyd b. Kays rivayette bulunmuştur.¹⁵⁶

Mücâhid b. Cebr de Mekke kâdıları arasında zikredilmektedir.¹⁵⁷ Önemli bir muhaddis olan Mücâhid, 1007 rivayete sahiptir. Ayrıntılı olarak “Mekkeli Muksirûn Tâbiûn” başlığında incelenecektir. Mekke kâdılarında İbn Ebî Müleyke de aynı şekilde meşhur muhaddisler arasında yer alıp 306 rivayeti bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi “Abdullah b. Abbâs'ın Mekkeli Talebeleri” başlığında verilecektir. On iki isim ise Mekke dışından kâdılarıdır.¹⁵⁸

Abbâsî yönetiminde görev yaptığı belirlenen kırk altı isimden on beşinin Mekkeli olduğu tespit edilmiştir. On beş kişiden biri emir olarak da görev yapmış ve tercemesi ilgili yerde verilmiş Ziyâd b. Ubeydillâh'tır. Üç isim hakkında bilgiye ulaşamamakla beraber ayrıntılı olarak incelenecek kâdılarından ilk Mekkeli kişi Amr b. Hasan'dır. Dört rivayeti bulunan Amr meçhûl'l-hâl bir râvidir. Huyey b. Ya'lâ b. Ümeyye'den rivayeti olan Amr'dan İbn Cüreyc hadis rivayet etmiştir.¹⁵⁹ Mekke emîri olan Muhammed b. İbrâhim, Mekke'ye Medine'den bir kâdı tayin etmek istemiş ve Ömer b. Kays Sendel buna engel olarak bu kimseyi Mekke'den seçebileceğini, bu göreve layık birçok kimse bulunduğunu, hatta mescide gelenlerden herhangi bir kimseyi dahi bu göreve getirebileceğini söyleyerek emîri buna ikna etmiştir. Bunun sonucunda kadılığa Amr b. Hasan el-Cumahî tayin edilmiştir. Daha sonra Amr b. Hasan'ı Mekke ehli bunun gibi kâdı görmedik, ifadesiyle övmüşlerdir.¹⁶⁰ İsmi kâdılar arasında zikredilen Sendel ismiyle maruf Ömer b. Kays, meşhur Mekke kârîi Humeyd b. Kays'ın kardeşidir. Sendel'i Abdurrahman b. Mehdî ve İbn Ma'în, zaifu'l-hadis terimiyle, Ahmed b. Hanbel metrûku'l-hadîs şeklinde cerh etmişlerdir. Ebû Zûr'a da hakkında leyyin ifadesini kullanmıştır. Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân birgün mescidde otururken Sendel'in hadis rivayetine denk gelmiş, acaip rivayetler tahdis ettiğine şahit olmuştur.¹⁶¹ İbn Hacer de metrûk şeklinde vâsfetmiştir.¹⁶² İbn Sa'd Mekkeli tâbiûn arasında zikrettiği Ömer b. Kays'ın hadiste zayıf olduğunu söylemiştir.¹⁶³ Seksen bir rivayeti bulunan Ömer'in, Sa'îd b. Mînâ, Talha b.

¹⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII/348.

¹⁵⁷ Muallimî, *Kudâtu Mekke*, 702.

¹⁵⁸ Bu isimler; Hâris b. Rib'î, Abdillâh b. Âmir, Abdurrahman b. Zeyd el-Adevî, Haccâc b. Yûsuf, Talha b. Dâvûd el-Hadramî, Abbâd b. Abdillâh b. Zübeyr, Hübeyre b. Sebel/Şebel, Dâvûd b. Abdillâh el-Hadramî, Muhammed b. Talha el-Medenî, Abdurrahman b. Dahhâk, Ubeyd b. Huneyn el-Medenî ve Dâvûd b. Ali el-Hâşimî'dir.

¹⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII/42.

¹⁶⁰ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, I/297-8.

¹⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI/129-130.

¹⁶² İbn Hacer, *Takrîb*, 354.

¹⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, VIII/48.

Yahyâ b. Talha b. Ubeydillah, Âsım b. Ubeydillah b. Âsım b. Ömer b. Hattâb, Atâ b. Ebî Rebâh, Amr b. Dînâr, Zührî, Nâfî‘, Hişâm b. Urve, Muhammed b. Kays el-Medenî’den rivayeti vardır. Kendisinden Ahmed b. Abdillâh b. Yûnus, Süfyân b. Uyeyne, Abdurrahman b. Sellâm el-Cumahî, Atâ b. Müslim el-Halebî ve birçok kişi hadis nakletmiştir.¹⁶⁴

Abbâsî dönemi Mekke kâdısı olan diğer isim Sa‘îd b. Hassân,¹⁶⁵ *Tabakât*’ta Mekkeli etbâ arasında zikredilmiştir.¹⁶⁶ Mekke’de kâss olarak da bilinen Sa‘îd, Mucâhid, İbn Ebî Müleyke, Sâlim b. Abdillâh b. Ömer, Abdülhamid b. Cübeyr b. Şeybe, Urve b. İyâd, Ümmü Sâlih b. Sâlih’den hadis almıştır. Kendisinden Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullâh b. Mübârek, Fadl b. Dükeyn, Muhammed b. Abdillâh b. Zübeyr ez-Zübeyrî, Muhammed b. Yezîd b. Huneys el-Mekkî ve Vekî‘ b. Cerrâh rivayette bulunmuştur.¹⁶⁷ Yedi rivayeti bulunan Sa‘îd’i, İbn Ma‘în sika olarak vasıflandırmıştır.¹⁶⁸ İbn Hacer ise sadûk olduğunu haber vermiştir.¹⁶⁹ Bir diğer kâdı Muhammed b. Abdurrahman b. Hişâm’ın da yedi rivayeti bulunmakta, İbn Cüreyc ve İsâ b. Tahmân’dan hadis nakletmektedir.¹⁷⁰ Mekke ve Medîne’de kâdılık yapmıştır.

Abbâsî dönemi Mekke kâdılarından Abdullâh b. Müemmel Buhârî’nin, *Târîh*’ine kaydettiği üzere Mekkeli bir râvidir.¹⁷¹ İbn Hibbân *Sikât*’ında yer vermiştir.¹⁷² Mahzûm kabilesine mensub olan Abdullâh’ı, İbn Ma‘în râviyi zayıf, Ebû Hâtım ve Ebû Zür’a ise leyse bi-kavî terimleriyle vasıflandırmışlardır.¹⁷³ İbn Hacer de râvinin daifu’l-hadîs olduğunu dile getirmiş ve hicrî 160 yılında vefat ettiğini bildirmiştir.¹⁷⁴ Kırk altı rivayeti bulunan Abdullâh b. Müemmel’in, İbn Ebî Müleyke, İbn Cüreyc, Atâ’ b. Ebî Rebâh, İkrime b. Hâlid, Ebu’z-Zübeyr Muhammed b. Müslim el-Mekkî, babası Müemmel b. Vehbillâh el-Mahzûmî, Yahyâ b. Abdillâh b. Sayfî gibi önemli isimlerin bulunduğu birçok kişiden rivayeti mevcuttur.

¹⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXI/487-9.

¹⁶⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IX/149.

¹⁶⁶ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IV/12; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, VIII/56.

¹⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, X/384.

¹⁶⁸ Ahmed Muhammed Nur Seyf, *Yahyâ b. Ma‘în ve kitâbuhu’t-Târîh* (Mekke: et-Türâsî’l-‘Arabî, 1399/1979), III/62.

¹⁶⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 174.

¹⁷⁰ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, III/625.

¹⁷¹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, V/209.

¹⁷² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII/28.

¹⁷³ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, V/175.

¹⁷⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 268.

Kendisinden İshâk b. İsmâil, İsmâil b. Ziyâd, Zeyd b. Hubâb, Süfyân es-Sevrî ve birçok kişinin hadis naklettiği kaydedilmiştir.¹⁷⁵

Mekkeli kâdırlardan, Benî Mahzûm kabilesinin azatlı kölesi olan Yahyâ, Abdullah b. Muhammed b. Sayfî'nin oğludur.¹⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, Mekkeli olarak kaydettiği Yahyâ b. Abdillâh'ın Ebû Seleme b. Süfyân ve İkrime b. Abdîrrahman'dan rivayeti bulunduğunu belirtmiştir. Kendisinden ise İbn Ebî Necîh, İbn Cüreyc, İsmâil b. Ümeyye ve Abdullah b. Müemmel hadis rivayet etmiştir. On bir rivayeti bulunmaktadır. İbn Ma'în'in onu sika olarak vasıflandırdığı kaydedilmiştir.¹⁷⁷ Zehebî de sika ifadesiyle nitelemiştir.¹⁷⁸ İbn Hacer'e göre de sika olan Yahyâ'nın, 6. tabakada kaydedilmiş olmasıyla herhangi bir sahâbîye mülâkî olamadığı anlaşılmakta ve etbâu't-tâbiîn tabakasında yer verilmesi uygun görülmektedir.¹⁷⁹ Zira *Meşâhîr*'de de Mekkeli etbâ arasında zikredilmiş ve Mekke'nin mutkîn kimselerinden olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁰ Mekke'nin kâdı olan Hasan b. Vehb'in Atâ' b. Ebî Rebâh'tan rivayeti mevcuttur. Kendisinden ise Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Süleym ve Zeyd b. Hubâb'ın hadis rivayet ettiği bildirilmiştir.¹⁸¹ İbn Hibbân *Sikât*'ına kaydettiği râviyi şeyh olarak vasıflandırmıştır.¹⁸² Sekiz rivayeti mevcuttur. Mekkeli kâdırlar arasındaki bir diğer isim Ziyâd b. İsmâil'in Mekkeli olduğu kaydedilmiştir.¹⁸³ Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer ve Süleymân b. Atîk'ten hadis rivayet etmiştir. Üç rivayeti bilinen Ziyâd'dan, Süfyân es-Sevrî ve İbn Cüreyc rivayette bulunmuştur. İbn Ma'în râviyi cerh ederken Ali b. el-Medînî, Mekkeli tanınan bir kimse olduğunu bildirmiştir. Ebû Hâtim ise hadisi yazılış şeklinde görüşünü beyan etmiştir.¹⁸⁴ *Sikât*'ta yer verilmiş olan Ziyâd hakkında Zehebî ise leyyin terimini kullanmıştır.¹⁸⁵ İsmi Yezîd olarak da kaydedilen Ziyâd'ı İbn Hacer sadûk, seyyiü'l-hıfz olarak nitelemiştir.¹⁸⁶

Sikât ve *Meşâhîr*'de geçtiği üzere etbâu't-tâbiînden sayılan Osman b. Ebî Süleymân da Mekke kâdısı olup Mekke'nin önde gelen kimselerindendi.¹⁸⁷ Ahmed b. Hanbel ve Ebû

¹⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI/188-9.

¹⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI/416.

¹⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX/162.

¹⁷⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, II/370.

¹⁷⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 523.

¹⁸⁰ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, nşr. Mecdî b. Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 178.

¹⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III/39.

¹⁸² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI/167.

¹⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III/525.

¹⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX/429.

¹⁸⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI/320; Zehebî, *el-Kâşif*, I/408.

¹⁸⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 158.

¹⁸⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII/192; İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 175.

Hâtîm'in Osman b. Ebî Süleymân'ı Mekkeli ve sika olarak vasfettiği kaydedilmiştir. İbn Ma'în de aynı şekilde sika olarak tavsif etmiştir.¹⁸⁸ Abdullah b. Hamza b. Ömer, İbn Ebî Müleyke, Sa'îd b. Cübeyr, amcasının oğlu Sa'îd b. Muhammed b. Cübeyr, Şuayb b. Hâlid el-Has'amî, Safvân b. Ümeyye -ancak Ebû Dâvûd Safvân'dan işitmediğini söylemektedir-, Âmir b. Abdullah b. Zübeyr, Urve b. Zübeyr, Alkame b. Nadle el-Huzâî, Ali b. Abdillâh el-Ezdî, amcası Nâfi' b. Cübeyr b. Mut'im ve Ebû Seleme b. Abdirrahman b. Avf'dan hadis rivayet etmiştir. Otuz dört rivayeti bulunan Osman'dan ise İsmâil b. Ümeyye, Rebîa b. Osman et-Teymî, Sa'îd el-Yemânî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Ebî Bekir b. Hazm, Abdülmelik b. Cüreyc ve birkaç kişi daha hadis nakletmişlerdir.¹⁸⁹

Hicrî 172 senesinde doğmuş olan Zübeyr b. Bekkâr hicrî 242 yılında hac için gittiği Mekke'ye kâdı olarak tayin edildi. Hicrî 256 yılında vefatına kadar bu görevde kaldı.¹⁹⁰ Medine'de doğup yetişen Zübeyr b. Bekkâr, çok tanınmış, saygın bir aileye sahipti. Ebû Hâtîm Mekke'de ondan hadis işitmiş ve yazmıştır.¹⁹¹ Zübeyr b. Bekkâr, Süfyân b. Uyeyne, Ebû Damre, Abdülmecîd b. Ebî Revvâd, Nadr b. Şümeyl, amcası Mus'ab ve birçok kişiden daha rivayet almıştır. Kendisinden İbn Mâce, torunu Ca'fer b. Mus'ab b. Zübeyr, Tûsî ve başka râviler rivayette bulunmuşlardır.¹⁹² Dârekûtnî râviyi tevsik etmiştir. Hatîb ise râvinin sika, sebt olduğunu, neseb ve geçmişlerin haberlerini çok iyi bildiğini ifade etmiştir. Tûsî ile birlikte *Neseb* isimli kitabını okuduktan üç gün sonra hicrî 256 yılının Zi'l-ka'de ayında Mekke'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹⁹³ İbn Hacer râvinin sika olduğunu, tad'îfini savunanların hata ettiğini bildirmiştir.¹⁹⁴ Meşhur muhaddis Zübeyr b. Bekkâr'ın 314 rivayeti bulunmaktadır. Diğer bir isim Ubeydullah b. Muhammed b. Ubeydillah b. Ömer b. Hattâb (ö. 293/869) Mekke kâdıları arasında sayılmıştır. Tek rivayeti bulunan Ubeydullah, Zübeyr b. Bekkâr'dan rivayet etmiştir. Meçhûlû'l-hâl olarak nitelendirilmiştir.

Netice olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde emirlik yapan kâdıları dâhil toplam dokuz kişiden kırk iki rivayet aktarılmıştır. Emevîler döneminde ise on ikisi hem emir hem kâdı olmak üzere on sekiz Mekkeli kâdıdan 1783 hadis ulaşmıştır. Son olarak Abbâsî yönetiminde tespit edilen on bir Mekkeli kâdının toplam 516 rivayeti bulunmaktadır. Aralarında Zübeyr b. Bekkâr, Abdullah b. Müemmel gibi meşhur muhaddis kâdıları da

¹⁸⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI/152.

¹⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX/384.

¹⁹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, I/401.

¹⁹¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III/585.

¹⁹² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX/294-5.

¹⁹³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I/623-4.

¹⁹⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 154.

mevcuttur. Emirlerle oranla kâdıların hadis rivayetindeki etkinliğinin fazla olduğu toplam kâdî râvî ve rivayet sayıları çerçevesinde görülmektedir. Nitekim üç asır boyunca görev yapmış Mekkeli emirlerin toplam rivayet sayısı 388 iken, kâdılarının toplam rivayeti 2341'dir.

2.2.1.5. Hadis rivayetinde Mekke kâripleri

Kıraatle uğraşan âlimlerin genellikle hadis rivayetine fazla önem veremediği düşünülmektedir. Mekkeli râviler arasında her tabakada tespit edilen kâriplerin tercemeleri ve rivayet sayıları belirlenerek hadisle irtibatları incelenecektir. Sahâbe arasında kıraat alanının hocası olarak Abdullah b. Sâib bilinmektedir. Künyesi Ebu's-Sâib olan Abdullah, Mekke'nin kârii vasfıyla Mekkelilerin kendisinden kıraat öğrendiği kimseydi. Mücâhid b. Cebr, İbn Kesîr ve birçok kimse ondan kıraat dersi almıştır. Mekke'de yaşamış,¹⁹⁵ Abdullah b. Zübeyr'in şehadetinden bir süre önce Mekke'de vefat etmiştir.¹⁹⁶ Übey b. Ka'b ve Hz. Ömer'den rivayeti bulunmaktadır. Yirmi üç rivayeti bulunan Abdullah'tan İbn Ebî Muleyke, oğlu Muhammed b. Abdillâh, torunu Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer, Muhammed b. Abdirrahman el-Mahzûmî, Abdullah b. Safvân b. Ümeyye, Abdullah b. Amr el-Âbidî, amcasının oğlu Abdullah b. Müseyyeb b. Ebî Sâib, Ubeyd el-Mekkî, Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid b. Cebr kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.¹⁹⁷ Meşhur muhaddis tâbiî Mücâhid b. Cebr'in de bu alanda eğitim verdiği bilinmektedir. Aralarında İbn Kesîr, Ebû Amr b. 'Alâ, İbn Muhaysin'in de bulunduğu birçok kimse kıraat dersi almıştır.¹⁹⁸ Ancak Mücâhid kıraatten ziyade hadis, tefsir ve fıkıh alanlarında söz sahibidir.

Abdullah b. Sâib'in talebelerinden Abdullah b. Kesîr ed-Dârî el-Kârî de kıraat ilmiyle meşhur olmuştur. Mekkeli râviler arasında olup yirmi iki rivayeti tespit edilen Abdullah b. Kesîr, hadis rivayetinden çok Kur'ân tilaveti ve talimiyle meşguldü. Mekke'de Kur'ân dinleyenlerden/mukrî¹⁹⁹ olup 7 kâriden biriydi. İbn Hacer'e göre sadûk konumunda olan İbn Kesîr,²⁰⁰ İbn Sa'd tarafından sika şeklinde vasıflandırılmıştır.²⁰¹ Abdullah b. Sâib'e Kur'ân tilavet etmiştir. Kendisine okuyanlar arasında Ebû Amr b. 'Alâ, Ma'rûf b. Müşkân, İsmâil b.

¹⁹⁵ Begavî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed, *Mu'cemü's-sahâbe*, nşr. Muhammedü'l-Emîn b. Muhammed Mahmûd (Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1421/2000), III/530.

¹⁹⁶ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, I/547.

¹⁹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III/389; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV/553.

¹⁹⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV/450.

¹⁹⁹ Mukrî, kıraatleri sağlam ve kesintisiz bir isnadla almış bir hocadan müşâfehe yoluyla rivayet eden kıraat âlimini ifade eder (Abdulhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* [Ankara: TDV Yayınları, 2022], XXV/425-32).

²⁰⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 261.

²⁰¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, VIII/45.

Konstantîn ve daha birkaç isim vardır. İbn Zübeyr, Abdurrahman b. Mut‘im, Mucâhid, İkrime ve birkaç kişiden daha rivayette bulunmuştur. Kendisinden ise Eyyûb, İbn Cüreyc, İsmâil b. Ümeyye, Zem‘a b. Sâlih, Ömer b. Habîb/Hubeyb, Leys b. Ebî Süleym, Cerîr b. Hâzim, Hüseyin b. Vâkîd, İbn Ebî Necîh, Hammâd b. Seleme ve başka isimlerin de rivayeti vardır. İbn Kesîr, hicrî 48 yılında Mekke’de doğmuş, hicrî 120 yılında yine Mekke’de vefat etmiştir.²⁰² Abdullah b. Kesîr’in arkadaşı olan bir diğer kıraat âlimi Şibl b. Abbâd el-Mekkî el-Kârî de hem kârî hem de mukri idi. Kur’ân’ı İbn Kesîr’e kıraat etmiştir. Kendisine ise oğlu Dâvûd b. Şibl, İkrime b. Süleymân, İsmâil el-Kıst, Ebu’l-İhrît ve birçok kimse Kur’ân’ı tilavet etmiştir. Ebu’t-Tufeyl, Amr b. Dînâr, Sa‘îd el-Makburî gibi mühim isimlerden hadis rivayet etmiştir. Kırk iki rivayeti bilinen Şibl’den İbn Uyeyne, Ebû Üsâme, Ravh b. Ubâde, Yahyâ b. Ebî Kesîr, Ebû Huzeyfe en-Nehdî ve daha birçok meşhur isim rivayette bulunmuşlardır. Şibl b. Abbâd’ın hicrî 148 senesinde vefat ettiği birçok eserde kaydedilmiştir. Ancak Zehebî, bu tarihin doğru olamayacağını, zira Ebû Huzeyfe’nin Şibl’den hicrî 150 küsur senelerinde rivayette bulunduğunu savunmaktadır.²⁰³ İbn Hacer Şibl hakkında sika terimini kullanmıştır.²⁰⁴ Ebû Hâtîm ve İbn Ma‘în de aynı kanaattedir.²⁰⁵ Tâbiûndan diğer isim Abdullah b. Amr b. Abd el-Kârî el-Mekkî, Abdullah b. Sâib’in talebelerindendir. Hakkında İbn Hacer makbûl terimini kullanmıştır.²⁰⁶ Abdullah b. Sâib’den sekiz rivayeti bulunan Abdullah b. Amr’dan Muhammed b. Abbâd b. Ca‘fer teferrüd etmiştir.²⁰⁷

Etbâu’t-tâbiîn arasında Mekkeli beş kârî tespit edilmiştir. Bunlardan Humeyd b. Kays en az Abdullah b. Kesîr kadar kıraatle irtibatlıydı. Nitekim İbn Uyeyne, Mekke’de Humeyd ve Abdullah b. Kesîr’den daha fazla kıraatle uğraşan kimse olmadığını ifade etmiştir.²⁰⁸ İbn Hibbân’ın *Sikât*’ında yer verdiği Humeyd b. Kays hicrî 130 yılında Mekke’de vefat etmiştir.²⁰⁹ İclî Mekkeli ve sika bir râvi olduğunu kaydetmiştir.²¹⁰ İbn Ma‘în, Ebû Zûr‘a ve Ebû Dâvûd da râvi hakkında sika ifadesini kullanmışlardır. Aynı şekilde İbn Adî de sâlih

²⁰² Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, V/318-9.

²⁰³ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IX/171.

²⁰⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 204.

²⁰⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, IV/380.

²⁰⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 257.

²⁰⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XV/363; Zehebî, *el-Muğnî fi’d-du‘afâ*, nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî (Katar: İdâretü İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, ty.), I/497.

²⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, VII/387-8.

²⁰⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI/189.

²¹⁰ İclî, Ebu’l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma‘rifetü’s-sikât*, nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (yy., ty.), I/324.

rivayetlerinin mevcut olduğunu belirtmiştir.²¹¹ Yine İbn Hibbân râviyi *Meşâhîr*'inde Mekkeli etbâu't-tâbiîn arasında zikretmiştir.²¹² Ancak İbn Sa'd tabiûn arasında kaydetmiştir. İbn Hacer ise râviyi leyse bihî be's şeklinde vasıflandırmış ve 6. tabakada saymıştır. Yani bu tabaka sigâr-ı tâbiîne yetişmiş ancak herhangi bir sahâbiyle mülâkî olamamış kimselerin bulunduğu tabakadır.²¹³ Dolayısıyla râvi etbâu't-tabiîn arasında sayılmaktadır. Tâvûs, Atâ, Mücâhid, Ömer b. Abdilaziz, Zührî gibi mühim isimlerden rivayeti mevcuttur. Elli dört rivayeti bulunan Humeyd'den ise Ca'fer es-Sâdık, Mâlik, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî ve daha birçok kişi rivayette bulunmuştur.²¹⁴ Tespit edilen ikinci kâri İbn Dâye ismiyle maruf Îsâ b. Meymûn el-Cûraşî kıraatini İbn Kesîr'den almıştır.²¹⁵ Îsâ b. Meymûn, Yemen'de Mekke'den göçüp kurdukları bir yerleşim yeri olan Cûraş²¹⁶ denilen vilayette oturmaktadır. İbn Dâye olarak tanınmış olan râvinin tefsiri bulunmaktadır. İbn Ebî Necîh, Mücâhid, Kays b. Sa'd el-Mekkî'den yirmi dokuz rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, Dahhâk b. Mahled hadis nakletmişlerdir.²¹⁷

Yine etbâdan Ömer b. Abdurrahman Mekkeli olup Mekkelilerin kârii idi.²¹⁸ Sa'îd b. Cübeyr ve Mücâhid'den kıraati öğrendiği bildirilmiş, Ömer b. Abdurrahman'ın Kur'ân ve Arapçayı en iyi bilen kişi olduğu da belirtilmiştir.²¹⁹ İsminin Muhammed olduğu da söylenmekte olan Ömer b. Abdurrahman İbn Hacer tarafından makbûl olarak vasıflandırılmıştır.²²⁰ Babası Abdurrahman b. Muhaysin'den ve Ata b. Ebî Rebâh, Muhammed b. Kays b. Mahreme, Ebû Seleme b. Süfyân, Safiyye bt. Şeybe'den on bir rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden ise Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, Şibl b. Abbâd el-Mekkî, Abdullah b. Müemmel el-Mahzûmî, Abdülmelik b. Cüreyc ve Hüseyim b. Büşeyr rivayette bulunmuştur. Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin rivayetlerini eserlerine almış oldukları râvi hicrî 113 yılında vefat etmiştir.²²¹

²¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VII/387-8.

²¹² İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 174.

²¹³ İbn Hacer, *Takrîb*, 121.

²¹⁴ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, I/240.

²¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI/287-8.

²¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Hamevî, Ebu Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru's-Sadîr, 2010), II/126.

²¹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII/46-7.

²¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI/121.

²¹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI/429-30.

²²⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 353.

²²¹ Salâhuddîn Halîl es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaût (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000), III/185.

Etbâdan diğerk bir Mekke kârii Ma'rûf b. Müşkân, aynı zamanda Kâbe'yi inşâ edenlerdendi.²²² İbn Hacer de meşhur kâri olduğunu kaydetmiştir.²²³ İbn Kesîr'e Kur'ân'ı kıraat etmiştir. Kendisine ise İsmâil b. Abdillâh el-Kıst ve Ebu'l-İhrît kıraatte bulunmuştur. Zehebî, Ma'rûf b. Müşkân'ın hadiste rivayetinin az olduğunu ancak kıraatte sebt olduğunu ifade etmiştir.²²⁴ Mücâhid, Atâ' b. Ebî Rebâh, İbn Ebî Necîh, Abdurrahman b. Keysân, Mansûr b. Safîyye'den iki hadis rivayet etmiştir. İbnü'l-Mübârek, Mervân b. Muâviye, Ubeyd b. Ukayl, Bîşr b. Serî, Muhammed b. Hanzala b. Abbâd el-Mahzûmî kendisinden rivayette bulunmuşlardır.²²⁵ Mekke'de kıraat hocası olan İsmâil b. Abdillâh b. Konstantîn el-Mahzûmî, Benî Mahzûm'un azatlı kölesi idi. Abdillâh b. Kesîr'in ashâbından son kârî olan İsmâil b. Abdillâh kıraatini ondan almıştır. İsmâil el-Kıst olarak da bilinen râvi Şibl b. Abbâd ve Ma'rûf b. Müşkân'dan da kıraat dersi almıştır. Hicrî 170 veya 190 yılında vefat ettiğine dair rivayetler mevcuttur.²²⁶ Şibl b. Abbâd, Ali b. Zeyd b. Ced'ân'dan altı rivayeti bulanan İsmâil'den İmâm eş-Şâfi'î ve Ya'kûb b. Ebî Abbâd hadis rivayet etmişlerdir.²²⁷

Etbâu'l-etbâ tabakasında ise dört kâri tespit edilmiştir. Bunlardan ilki ikinci bölümde "Mekkeli Mutavassitûn Râviler" başlığı altında incelenecek olan Ebû Abdurrahman Abdillâh b. Yezîd el-Mukrî'dir. Meşhur kıraat âlimi olan Ebû Abdurrahman, 36 yıl Basra'da, 35 yıl Mekke'de Kur'ân kıraati öğrettiğini belirtmektedir. İbnü'l-Mübârek'e râvi hakkında sorulduğunda, "o saf altındı" cevabını vermiştir.²²⁸ 586 rivayeti bulunmaktadır. İkinci olarak etbâu'l-etbâ tabakasında ismi kaydedilen kâri Ahmed b. Ebî Bezze, Mescid-i Haram'ın müezziniydi.²²⁹ Aslen Fârisî olan Ahmed b. Ebî Bezze, Mahzûmî kabilesinin azatlı kölesi olduğu için bu nisbeyi almıştır. Sâib b. Sayfî vesilesiyle Müslüman olmuştur. Harem'in hocası ve zamanının kârii Ahmed b. Ebî Bezze, İkrime b. Süleymân, Ubeyd b. Umeyr'in azatlı kölesi Abdillâh b. Ziyâd ve Ebu'l-İhrît'ten kıraat eğitimi almıştır. Kendisinden ise Ebû Rebîa Muhammed b. İshâk, İshâk b. Ahmed el-Huzâî, Hasan b. Habbâb gibi isimler kıraat öğrenmişlerdir.²³⁰ İbn Uyeyne, Mâlik b. Su'ayr, Müemmel b. İsmâil, el-Mukri' ve bir gruptan kırk yedi rivayeti mevcuttur. Kendisinden Mudar el-Esedî, Hasan b. Hubbâb, Yahyâ b. Sâ'id

²²² Zehebî, *el-Kâşif*, II/280.

²²³ İbn Hacer, *Takrîb*, 472.

²²⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X/467.

²²⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/322.

²²⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XI/40.

²²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II/180.

²²⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X/166-8.

²²⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II/71.

²³⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII/145.

rivayette bulunmuşlardır. İbn Ebî Hâtim, babasının İbn Ebî Bezze'yi da'ifu'l-hadîs terimiyle cerh ettiğini bildirmiştir.²³¹ Ahmed b. Ebî Bezze hicrî 250 yılında Mekke'de vefat etmiştir.²³² Kârilere arasındaki diğer isim Ahmed b. Muhammed b. Avn el-Gavvâs, Ebu'l-İhrî't'e Kur'ân'ı kıraat etmiştir. Kendisine ise Muhammed b. Abdîrrahman el-Mahzûmî el-Mekkî kıraatte bulunmuştur.²³³ *Sikât*'ta kaydedildiğine göre Mekke ehlinde olan Ahmed b. Avn'ın bazı rivayetlerde muhalefet ettiği belirtilmiştir.²³⁴ İbn Hacer râviyi sadûk olarak vâsfetmiş, vehm sahibi olduğunu dile getirmiştir. Ahmed b. Avn, hicrî 245 yılında vefat etmiştir.²³⁵ Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî ile karıştırılan Ahmed b. Muhammed b. Avn, Mekkelilerin başka bir hocası şeklinde tanıtılmıştır. Müslim b. Hâlid ez-Zencî ve Abdülmecîd b. Ebî Revvâd'dan on altı hadisi bulunmaktadır. Kendisinden Bakî b. Mahled, Ebû Ca'fer et-Tirmizî, Muhammed b. Abdillâh b. Süleymân el-Hadramî, Muhammed b. Ali b. Zeyd es-Sâîğ gibi isimler hadis nakletmiştir.²³⁶ Hicrî III. asrın son kârîi olarak tespit edilen Muhammed b. Abdîrrahman, Kunbül lakabıyla tanınmaktadır. Asrının en iyi kurrâlarındandır. İmâm, mutkîn bir kimseydi.²³⁷ Ebu'l-Hasen el-Kavvâs ve başka kârîlerden kıraat ilmini öğrenmiştir. Kendisinden kıraat öğrenen kimseler arasında İbn Şenbûz, Ebû Bekir b. Mucâhid, Ebû Rebîa Muhammed b. İshâk, İbrâhim b. Abdîrrezzâk -sadece harfleri arz etti- gibi isimler vardır.²³⁸ Yaşlanınca hıfzının zayıfladığı ve karıştırmaya başladığı, Kur'ân'ı dahi karıştırdığı ifade edilmektedir. Bu sebeple vefatından 7 sene öncesi kıraat öğretmeyi bırakmıştır. Kıraatte meşhur olan Muhammed b. Abdillâh'ın iki rivayeti tespit edilmiştir. Hicrî 195 yılında doğan Muhammed b. Abdîrrahman, Mekke'de hicrî 291 yılında vefat etmiştir.²³⁹

Netice itibariyle Mekkelî râviler arasında sahâbeden Abdillâh b. Sâib dâhil olmak üzere on iki kârî tespit edilmiştir. Onlardan tâbiûn tabakasında üç kişiden yetmiş iki, etbâda beş kişiden 102, etbâ'u'l-etbâ tabakasında ise 651 olmak üzere toplam 848 rivayet aktarılmıştır. İfade edildiği gibi kârîlerin ağırlık verdiği ilmin tabiatıyla kıraat olması, Kur'ân'la meşguliyetten dolayı hadis rivayetiyle yakından irtibat kuramamalarının sebebi gibi görünmektedir. Ancak toplam 900'e yakın rivayetin aktarılması, aralarında Ebû Abdîrrahman el-Mukrî, Humeyd b.

²³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II/71.

²³² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII/50-1.

²³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I/482.

²³⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII/10.

²³⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 24.

²³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I/482.

²³⁷ Zirîklî, *el-A'lâm*, VI/190.

²³⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXII/232.

²³⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V/249.

Kays, İbn Ebî Bezze gibi meşhur muhaddisler tarafından iltifat gören bazı isimlerin bulunması kâriilerin hadis rivayetinden tamamen uzak kalmadıklarını göstermektedir.

2.2.1.6. Hadis rivayetinde müdellis râviler

Tedlîs lûgat manasıyla örtmek, karıştırmak, karanlık anlamlarına gelmektedir.²⁴⁰ İstilah olarak ise râvinin, aslında hadis işitmiş olduğu bir hocasından işitmediği rivayeti, ondan duyduğunu vehmettirecek bir lafızla (... قال عن) aktarmasıdır.²⁴¹ Lûgat ve istilah manasının benzerlik yönü karanlığın içinde bulunduğu şeyleri örttüğü gibi müdellis râvinin de rivayet ettiği kişiyi gizlemesidir. Tedlîs; kabul edilmiş görüşe göre tedlîsü'l-isnâd, tedlîsü's-şüyûh ve tedlîsü't-tesviye olmak üzere üç kısma ayrılır.²⁴² Ancak taksimat konusunda Hâkim en-Nîsâbûrî, İbnü's-Salâh, Zehebî, Suyûtî gibi birçok âlim farklı görüş bildirmişlerdir.²⁴³

Tedlîs yapan râviler için İbn Hacer tarafından bir taksimat yapılmıştır. Bu tasnifine göre müdellis râvilerin beş mertebesi bulunmaktadır. Birinci mertebede; Yahyâ b. Sa'îd gibi tedlîsle çok nadir anılan kimseler zikredilmiştir. İkinci kısımda; imamların tedlîs yapmasına ihtimal verdiği kişiler, Süfyân b. Uyeyne gibi sadece sikadan tedlîs yapanlar veya hadiste imam olmaları ya da rivayetlerinin geneline oranla tedlîslerinin az olması nedeniyle hadisleri *Sahîh*'lerde kaydedilenler yer almaktadır. Üçüncü mertebe çok tedlîs yapan kimseleri içermektedir. İmamların bazıları bu kişilerin rivayetlerini, açıkça semâ beyanları olmadığı takdirde kabul etmemektedirler. Ancak şartsız kabul eden âlimler de bulunmaktadır. Dördüncü mertebe; zayıf kimselerden çokça tedlîsi bulunduğu için açıkça semâ tasrihi olmayan rivayetleriyle ihticâc edilmeyeceğinde ittifak edilen kimselerden müteşekkildir. Sonuncu mertebede ise tedlîs dışında bir sebepten zayıf sayılan ve açıkça semâ tasrih etseler bile hadisi merdûd görülen kişiler yer almaktadır.²⁴⁴

²⁴⁰ İbnu'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ty.), IV/178.

²⁴¹ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 1992), 395.

²⁴² Tedlîsü'l-isnâd; müdellisin hadis işittiği bir hocadan dinlemediği hadisi seneden bir veya daha fazla râviyi düşürerek nakletmesiyle meydana gelir. Tedlîsü's-şüyûh, râvinin hocasını bilinen ismiyle değil, meşhur olmadığı bir lakap, künye veya nesebi ile isimlendirmek sûretiyle tanınmasını engellemesidir. Tedlîsü't-tesviye ise müdellisin kendi hocasını değil, onun üstündeki râvilerden birini isnaddan düşürmesidir. (Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 313-4); Tedlîs meselesi ayrıntılı biçimde Yalova Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Bölümü'nde Hatice Karadeniz tarafından "Mütekaddimûn İlel Eserlerinde Tedlîs – Yahyâ b. Ma'în, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve İbn Ebî Hâtim Özelinde" başlığıyla doktora tezi olarak çalışılmaktadır.

²⁴³ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Tanrıverdi, *Müdelles Hadîs ve Müdellis Râviler* (İstanbul: Hünkar Yayıncılık, 2019), 90-119.

²⁴⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs*, thk. Âsım b. Abdillâh (Ammân: Mektebetü'l-Menâr, 1403/1983), 45.

Tezde incelenen Mekkeli râviler içerisinde on üç müdellis râvi tespit edilmiştir. İbn Hacer'in tasnifine göre; birinci mertebede; Amr b. Dînâr, Tâvûs b. Keysân ve Abdullah b. Atâ et-Tâîfî, ikinci mertebede; Süfyân b. Uyeyne ve Amr b. Şuayb, üçüncü mertebede; Talhâ b. Nâfi', İbn Ebî Necîh, İbn Ebi Revvâd, İbn Cüreyc, Ebu'z-Zübeyr, Mervân b. Muâviye, beşinci mertebede ise Mücâhid b. Cebr'in oğlu Abdülvehhâb bulunmaktadır.

Birinci mertebede bulunan Amr b. Dînâr ve Tâvûs b. Keysân tâbiûn tabakasında yer almaktadırlar. Zira birinci merite yukarıda ifade edildiği üzere çok nâdir tedlîs yapan kişileri kapsamaktadır. Amr b. Dînâr'ın tedlîs yaptığına Hâkim en-Nîsâbü'rî *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs* isimli eserinde işaret etmiştir. Tâvûs b. Keysân'ı ise Kerâbîsî müdellisler arasında zikretmiş ve “Tâvûs, İbn Abbâs'ın ilminin çoğunu almıştır. Sonra İbn Abbâs'tan mürsel yaparak Hz. Âişe'den rivayette bulunmuştur” şeklindeki ifadesiyle tedlîse telmih yapmıştır. Zira İbn Ma'in ve Ebû Dâvûd, onun Hz. Âişe'yi işitmiş olabileceğini düşünmemektedir. Bu mertebede sigâr-ı tâbiûnden Abdullah b. Atâ et-Tâîfî'nin tedlîs hakkındaki bir olayının²⁴⁵ meşhur olduğu bildirilmektedir.²⁴⁶

İkinci mertebede yani imamların tedlîs yapmasına ihtimal verdiği kişilerle Süfyân gibi sadece sikalardan tedlîs yapanlar arasında, ismi zikredildiği üzere etbâu't-tâbiûnden Süfyân b. Uyeyne ve Amr b. Şuayb bulunmaktadır. Süfyân, sadece sikalardan tedlîs yapardı. Bunun ona özel bir durum olduğu belirtilmektedir. Zira İbn Abdilber'in ifadesiyle İbn Uyeyne'nin tedlîsi âlimlerce kabul edilirdi.²⁴⁷ Amr b. Şuayb ise sadûk görülen bir râvi olmakla birlikte hakkında ihtilaf edilmiştir. “An ebîhi an ceddihî” tarîki dışındaki rivayetlerinin sağlam olduğu söylenmektedir. Ancak verilen tarikle gelen rivayetlerinin kitaptan olduğu düşünülmektedir. İbn Hacer, âlimlerin söylediklerine göre Amr'ın bu hadislerde tedlîs yapmış olabileceğini belirtmektedir. Ona göre Amr'ın babasından hadis işitmekle birlikte, ondan işitmediği, sahifesinden aldığı birçok hadisi de “an” sîgasıyla babasından rivayet etmiştir. Bu da tedlîs çeşitlerinden biridir.²⁴⁸

Üçüncü merite müdellislere gelince, Ebu'z-Zübeyr bu mertebede bulunup tedlîsle meşhur bir tâbiûdîr. İbn Ebî Meryem'in rivayetiyle Leys, Ebu'z-Zübeyr'e gelmiş, Ebu'z-Zübeyr de ona iki kitap vermiştir. Leys ona bunların tamamını Câbir'den dinleyip dinlemediğini sorunca

²⁴⁵ Şu'be'nin naklettiği bu hadiseye göre, Şu'be, Abdullah b. Atâ'ya Ukbe'den naklettiği bir hadisi gerçekten Ukbe'den işitip işitmediğini sormuş, o da Sa'd b. İbrâhim'den işittiğini itiraf etmiştir. Şu'be, Sa'd'a aynı soruyu yöneltince onun da hadisi Ziyâd b. Mihrâk'tan işittiğini, Ziyâd'a sorunca ise onun hadisi racûl → Şehr b. Havşeb kanalıyla aldığını öğrenmiştir.

²⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 21-2.

²⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 32.

²⁴⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 35-6.

Ebu'z-Zübeyr “Dinlediklerim de var, ondan bana tahdîs edilenler de var” şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine Leys, hangilerinin semâ yoluyla alındığını sormuş ve Ebu'z-Zübeyr onları tasrîh etmiştir.²⁴⁹ Bu sebeple bazı imamlar Leys tarafından gelmeyen Ebu'z-Zübeyr rivayetleriyle ihticâc etmemişlerdir. Ancak Müslim *Sahîh*'inde bu tür rivayetlere yer vermiştir.²⁵⁰ Aynı mertebede yer alan İbn Ebî Necîh'in ise Mücâhid'den çok hadis rivayet ettiği ve ondan tedlîs yaptığı belirtilmiştir. Nesâî, onu tedlîsle tavsif etmiştir. Tâbiûndan tedlîsle anılan diğer kişi de Talhâ b. Nâfi'dir. Câbir'in talebesi olup ondan tedlîsle maruftur. Dârekutnî ve başka âlimler onu tedlîsle nitelemişlerdir.²⁵¹

Etbâ tabakasından üçüncü mertebede bulunan kişiler İbn Cüreyc, İbn Ebî Revvâd ve Mervân b. Muâviye'dir. Hicâz'ın fakihi olarak anılan İbn Cüreyc çok rivayet sahibi bir muhaddistir. Nesâî ve diğer bazı âlimler onu tedlîsle nitelemişlerdir. Dârekutnî onun tedlîsinin en kötü tedlîs olduğunu, zira cerh edilen kimselerden işittiği rivayetlerde tedlîs yaptığını belirtmiştir.²⁵² İbn Ebî Revvâd'ın ise hıfzında bir kusur olduğu belirtilmekte, İbn Hacer'in hocası el-Alâî'nin onu tedlîse nispet ettiği ifade edilmektedir.²⁵³ Bir diğer etbâ Mervân b. Muâviye de tedlîsle meşhur olup, onun tedlîs-i şüüh da yaptığı söylenmektedir. İbn Ma'in tedlîste ondan daha kurnazını görmediğini dile getirmiştir.²⁵⁴ Müdellislerin dördüncü mertebesinde Mekkeli râvilerden herhangi biri tespit edilememiştir. Son mertebede ise Abdülvehhâb b. Mücâhid bulunmaktadır. Hâkim en-Nîsâbü'rî, onun hocalarından işittiği rivayetlerde tedlîs yaptığını bildirmiştir.²⁵⁵

Netice itibariyle Mekkeli râvilerden tedlîs yaptığı tespit edilen on iki râviden İbn Hacer'in tasnifine göre üçüncü mertebede bulunanlar tedlîse çokça başvuran kişilerdir. Bu muhaddislerin tamamının 100'ün üzerinde rivayeti bulunmaktadır. İbn Hacer'in ifade ettiği gibi ilk iki mertebedeki râvilerin rivayetleri mutlak olarak kabul edilmekte, üçüncü mertebedekilerin rivayetleri ise semâ belirttikleri takdirde kabul edilmektedir. Tespit edilen Mekkeli muhaddisler arasında üçüncü mertebede olanlardan tenkide maruz kalan sadece Talhâ b. Nâfi'dir. Dördüncü mertebedeki râvilerin de sadece semâlarını tasrih ettikleri hadisler kabul edilir, ancak zaten bu mertebede yer alan Mekkeli râvi bulunmamaktadır. Beşinci mertebedekilerin rivayetleri ise ifade edildiği şekilde reddedilmektedir. Mekkeliler

²⁴⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI/410.

²⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 45.

²⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 39.

²⁵² İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 63.

²⁵³ İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 41.

²⁵⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 45.

²⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 72.

arasında beşinci grupta sadece Abdülvehhâb b. Mücâhid tespit edilmiştir. Nitekim o birçok âlim tarafından metrûk olarak nitelendirilmektedir.²⁵⁶ Sonuç olarak ilk üç asırda tespit edilen 736 Mekkeli râvi arasından tedlîsle anılanların sayısı 12 olmak üzere yaklaşık yüzde 2'sine tekabül edecek orandadır. Nitekim bölgelere göre müdellis sayılarının incelenmesi neticesinde de bu oranın Mekke'de düşük olduğu tespit edilmiştir.²⁵⁷ Ayrıca klasik eserlerde Hicaz, Hameyn ve Mısır'da tedlîsin yaygın olmadığı vurgulanmış, özellikle Kûfe'de çok fazla olduğu, kısmen Basra'da da bulunduğu belirtilmiştir.²⁵⁸

2.2.1.7. Hadis rivayetinde muhtelit râviler

İhtilât, sözlükte aklın bozulmasıdır. İbnü'l-Manzûr, “filan ihtilât etti yani aklı fesada uğradı” şeklinde açıklamıştır.²⁵⁹ İstilahta ise genel anlamıyla râvinin yaşlılık, bunama gibi sebeplerle aklının zayıflaması ve rivayet ehliyetini kaybetmesidir.²⁶⁰ Bunun yanında İbn Hacer'e göre râvinin gözlerini kaybetmesi, kitaplarının yanması yahut rivayet ederken yardım aldığı şeyleri kaybedip hafızasından rivayet etmeye çalışarak hata etmesi de ihtilât sayılmaktadır.²⁶¹

İbn Hibbân konuyla ilgili “Cerîrî, Sa'îd b. Ebî Arûbe gibi ömürlerinin sonlarında ihtilât edenlerin rivayetlerini kitaplarımıza alıyor, ihticâc ediyoruz. Ancak muhtelit kişilerin hadislerinden, ihtilâttan önce işittiğini bildiğimiz sikaların rivayetlerine ya da başka cihetten sıhhati sâbit olan rivayetlerde sikalara muvâfakat eden hadislere dayanıyoruz” şeklinde açıklama yapmıştır.²⁶² Tezde ise Mekkeli râvilerden altı kişinin ihtilât ettiği tespit edilmiştir. İçlerinde Mücâhid b. Cebr, Süfyân b. Uyeyne gibi çok önemli muhaddisler de bulunmaktadır.

Mücâhid b. Cebr hakkında Sıbt b. el-Acemî onun ihtilâta düştüğünü sadece İclî'nin ifade ettiğini belirtmiş, Ahmed b. Hanbel'in tercemesinde Mücâhid'in İbn Hanbel'den rivayetinden bahsederken âhir ömründe ihtilât ettiğini bildirmiştir.²⁶³ Süfyân b. Uyeyne hakkında ise Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân “Süfyân b. Uyeyne 167 senesinde ihtilât etmişti, kim ondan o vakit

²⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), II/158; İbn Hacer, *Takrîb*, 309.

²⁵⁷ Veysel Özdemir, “Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine”, *Uluslararası Hadis Araştırma Dergisi*, 3 (2019), 16.

²⁵⁸ Hâkim en-Nisâbü'rî, Abdullah Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsih*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1431/2010), ikinci baskı, 373.

²⁵⁹ İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV/387.

²⁶⁰ Ebu'l-Vefâ, Burhaneddin İbrâhim b. Muhammed, *Kitâbü'l-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvâti bi'l-ihtilât*, thk. Fevz Ahmed Zümerli (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y.), 400.

²⁶¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, thk. Nûreddin İtr (Dimaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1421/2000), 25-6. Geniş bilgi için bk. Mehmet Fatih Kaya, *Hadis usulünde ihtilat: Ravinin akıl ve hafıza fonksiyonlarının zarar görmesi ve bunun rivayetlerine etkisi* (İstanbul: Rihle Kitap, 2011), 36-43.

²⁶² Ebu'l-Vefâ, *Kitâbü'l-İğtibât*, 304.

²⁶³ Alâuddîn Ali Rıza, *Nihâyetü'l-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvâti bi'l-ihtilât* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, t.y.), 305.

hadis dinlediyse semâi yoktur, kıymetsizdir” demiştir.²⁶⁴ Bir diğer etbâ Müsennâ b. Sabbâh da muhtelit râviler arasında yer almaktadır. Yahyâ el-Kattân, 117 rivayeti bulunan Müsennâ’nın rivayetlerinin Amr b. Şuayb’dan dolayı terkedilmeyeceğini, ancak Atâ’nın rivayetlerinde ihtilât ettiğini söylemiştir.²⁶⁵ Diğer muhtelit sayılan râvi Müslim b. Keysân hakkında İbn Hibbân, ömrünün sonunda ne rivayet ettiğini bilmeyecek kadar ihtilât ettiğini ifade etmiştir.²⁶⁶ Etbâdan İsmâil b. Müslim el-Mekkî de Ebû Hâtim tarafından muhtelit görülmüştür.²⁶⁷ Son olarak etbâ’l-etbâ tabakasında yer alan Muhammed b. Osman b. Hâlid el-Ümevî’nin ihtilât ettiği, ondan rivayetin câiz olmayacağı belirtilmiştir.²⁶⁸ Ancak Ebû Hâtim, Buhârî, İbn Hacer gibi meşhur münekkitler tarafından sika ve sadûk olarak tavsif edilmiştir.²⁶⁹ Bununla birlikte İbn Hacer hata edebildiğini belirtmiştir. Netice itibariyle incelenen altı muhtelit râvi arasında yukarıda ikinci ve üçüncü grupta ifade edildiği üzere ne zaman ve ne sebeple ihtilât ettiği bilinmeyen bir râviye rastlanmamıştır.

2.2.1.8. Hadis rivayetinde eser sahibi râviler

Bu kısımda vefat tarihine göre kendisine hadis alanında eser nispet edilen, eseri bugüne müstakil olarak veya başka eserler vasıtasıyla ulaşan kişiler incelenecektir. İncelenen 736 isimden on dördü eser sahibi olarak tespit edilmiştir. Bunlardan on biri tezde konu edilecek yirmi dört râvi içerisinde yer almaktadır. Aşağıda biyografilerinden ziyade eserlerine yer verilecektir.

1. Abdullah b. Amr (ö. 65/684-5)

*es-Sahîfetü’s-sâdika*²⁷⁰ isimli eseri bulunan Abdullah b. Amr, yazılı nüshaya sahip birkaç sahâbîden biridir. Günümüze tamamen orijinal şekliyle ulaşmayan bu nüshaların önemli bir kısmı sonraki ulemânın eserleri vasıtasıyla intikal etmiştir. Nitekim Abdullah b. Amr’ın rivayetleri de Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde kaydedilmiştir.²⁷¹

²⁶⁴ el-Alâî, Salâhuddîn Ebû Sa’îd Halil b. Abdillâh ed-Dimeşkî, *Kitâbü’l-Muhtelitîn*, thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalib, Ali Abdulbâsit (Kâhire: Mektebetü’l-Hancî, 1417/1996), 45.

²⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VII/419; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII/324.

²⁶⁶ el-Alâî, *Kitâbü’l-Muhtelitîn*, 123.

²⁶⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I/332.

²⁶⁸ Alâuddîn Ali Rıza, *Nihâyetü’l-İğtibât*, 309.

²⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII/25; İbn Hacer, *Takrîb*, 430; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XI/441.

²⁷⁰ Abdullah b. Amr’ın sahifesinin birçok veçheden özellikleri incelenmiş ve metin inşa denemesi yapılmıştır (Veysel Özdemir, *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü’s-Sâdika’sı* (Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2018).

²⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, nşr. Ahmed Abdurrezzâk ‘Îd, Mahmûd Muhammed Halîl vd. (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1419/1998), II/587-727.

2. İbn Cüreyc el-Kuraşî (ö. 150/767)

Mekke’de ilk kitap tasnif eden kişinin İbn Cüreyc olduğu bildirilmiştir.²⁷² *Kitabü’s-Sünen*²⁷³ isimli eseri fıkıh konularına göre tertip edilen rivayetleri içermektedir. *Cüz’ü İbn Cüreyc* ise neşredilen tek eseridir. Onun dışında *Tefsir*’inin olduğu, ancak günümüze ulaşmadığı, birçok tefsir sahibinin ondan yararlandığı kaydedilmiştir. Son olarak *Keşfü’z-zünûn*’da *Menâsikü’l-hac* isminde bir eseri kaydedilmektedir.²⁷⁴

3. İbrâhim b. Tahmân (ö. 163/780)

İbrâhim b. Tahmân’ın *Meşyeha*’sı bugüne ulaşmıştır. Çalışmada incelenen 666 rivayetinden doksan biri bu eserde kaydedilmiştir. İçerisinde toplam 208 rivayet bulunmaktadır.²⁷⁵

4. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)

Süfyân b. Uyeyne’ye *et-Tefsîr* ve hadis rivayetlerini içeren *el-Câmi*’ isminde iki eser nispet edilmektedir.²⁷⁶ *Tefsîr*’inin, âyetler hakkındaki tefsirlerinin Muhâyirî tarafından bir araya toplanmasıyla oluştuğu belirtilmektedir. Bu ikisi dışında *Cüz’ü Süfyân b. Uyeyne* isimli elli rivayet içeren eseri yayınlanmıştır.²⁷⁷

5. Îsâ b. Meymûn (ö. ?)

Etbâu’t-tâbiinden İbn Dâye olarak tanınmış olan Îsâ b. Meymûn’un tefsiri olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.²⁷⁸

6. İmâm Şâfi’î (ö. 204/820)

Tezin ikinci bölümünde ayrıntılı olarak yer verilecek olan eş-Şâfi’î’nin 928 rivayeti mevcuttur. Birçok eseri bulunan İmâm eş-Şâfi’î’nin on ikisinin içerikleri ve neşir durumları DİA maddesinde kaydedilmiştir. Bunların dışında Şâfi’î’ye nispet edilen beş eser daha bulunmaktadır.²⁷⁹ Tamamından hadis ile ilgili olanlar; mezhebin ana kaynağını oluşturan *el-*

²⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, V/356-8; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XVIII/347.

²⁷³ Kettânî, *er-Risâletü’l-müstatrafe* (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, ty.), 146.

²⁷⁴ İsmail Cerrahoğlu, “İbn Cüreyc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XIX/404-9.

²⁷⁵ M. Yaşar Kandemir, “İbrâhim b. Tahmân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/353.

²⁷⁶ Zirikî, *el-A’lâm*, III/105.

²⁷⁷ İbrahim Hatiboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/28-9.

²⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXIII/46.

²⁷⁹ Bilal Aybakan, “Şâfiî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/223-33.

Ümm²⁸⁰, hadisler arası farklılıkları ve çözüm yollarını ele alan *İhtilâfû'l-hadîs*, tam olarak Şâfi'î tarafından telif edilmediği, talebelerince derlendiği ifade edilen *Müsned*²⁸¹ isimli eserlerdir. Bunun yanında *er-Risâletü'l-müstatrafe*'de üç eseri daha yer almaktadır. Bunlar Sünen,²⁸² *Fedâilü'l-Kur'ân*,²⁸³ *Fevâidü's-Şâfi'i*²⁸⁴ isimli eserlerdir.

7. Ebû Abdîrrahman Abdullah b. Yezîd el-Mukrî (ö. 213/829)

Meşhur Mekkeli kâri, Harem'in şeyhi Ebû Abdîrrahman el-Mukrî'nin 586 rivayeti mevcuttur. *Cüz*'ü bulunmaktadır.²⁸⁵

8. Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834)

Harem'in şeyhi olarak anılan Humeydî'nin *Müsned* isimli eseri bulunmaktadır.²⁸⁶ Mekke'de telif edilen ilk müsned olarak bililmektedir. 1300 rivayet içeren *Müsned*, Habîburrahmân el-A'zamî tarafından neşredilmiştir.²⁸⁷

9. Sa'id b. Mansûr el-Horasânî (ö. 227/842)

*Sünen*²⁸⁸ sahibi Sa'id b. Mansûr'un, İbn Hacer musannif olduğunu belirtmiştir.²⁸⁹ Eserin bir kısmı günümüze ulaşmış Muhammed Hamidullah tarafından tespit edilmiş, Habîburrahmân el-A'zamî tarafından da yayımlanmış, ardından eksik kısmı bulunup neşredilmiştir.²⁹⁰ Ali Akyüz ise eseri, özellikleri benzediği için *Muşannef* olarak isimlendirmiştir. Yazar farklı kaynaklarda Sa'id b. Mansûr'dan kaydedilmiş 286 rivayeti cem ederek eseri yeniden inşa etmeye çalışmıştır.²⁹¹

10. Hasan b. Ali el-Hüzeli el-Hulvânî (ö. 242/857)

İbn Adî *Sünen* isimli eseri olduğunu haber vermiştir.²⁹²

²⁸⁰ Eseri Rebi' b. Süleymân bâblara ayırmıştır (Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, 166).

²⁸¹ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, 108.

²⁸² Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, 141.

²⁸³ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, 226.

²⁸⁴ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, 309.

²⁸⁵ S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 75.

²⁸⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X/616.

²⁸⁷ Humeydî, Abdullah b. Zübeyr, *el-Müsned*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1381/1951).

²⁸⁸ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, 146.

²⁸⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 181.

²⁹⁰ Sa'id b. Mansûr, Ebû Osmân el-Bezzâr el-Horasânî, *Sünenü Sa'id b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdillâh b. Abdilazîz (Riyad: Dâru's-Sumay'i, 2012); Mehmet Efendioğlu, "Sa'id b. Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), XXXV/562.

²⁹¹ Ali Akyüz, *Sa'id b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşası* (İstanbul: MÜ. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017).

²⁹² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I/406.

11. Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî (ö. 243/858)

Müsned isimli eseri olduğu nakledilmektedir.²⁹³

12. Ebu'l-Velîd el-Ezrakî (ö. 250/864)

Ahbâru Mekke'nin²⁹⁴ müellifi olan Ezrakî, Mekke'nin tarihçisi olarak tavsif edilmektedir.²⁹⁵

Eser, siyâsî ve içtimâî bir tarih kitabı olmaktan çok daha ziyade şehrin kültürel yapısıyla, Kâbe'nin özellikleriyle ilgili bir tarih kitabıdır.²⁹⁶

13. Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870)

Zübeyr b. Bekkâr, meşhur muhaddislerden olup Mekke kâdılığı yapmıştır. Kendisine nispet edilen otuz üç kitap bulunmakla beraber tamamı günümüze ulaşmamıştır. İbnü'n-Nedîm'in verdiği listeye göre tespit edilen bu eserler içinden üç kitabının neşredildiği ifade edilmektedir.²⁹⁷ *er-Risâletü'l-Müstatrafe*'de hadislerle alakalı *Ahbâru'l-Medîne*²⁹⁸ ve *Târîhu'l-Medîne*²⁹⁹ isimli eserleri kaydedilmiştir.

14. Ali b. Abdilazîz el-Begavî (ö. 286/899)

Begavî'nin *Müsned* isimli eseri olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.³⁰⁰ Ayrıca Kâsım b. Sellâm'ın rivayetlerini derlediği bir *Cüz*'ünün de olduğu söylenmektedir.³⁰¹

2.2.2. Diğer ilimler

İslamiyetin ilk merkezi Mekke, ilk üç asırda İslamî Medine ile birlikte ilimlerin kendisinden neş'et ettiği merkez olmuştur. Nitekim tefsir, kıraat, fıkıh ve hadis ilimleri buradan emsâra dağılan sahâbe tarafından yetiştirilen ikinci nesil ulemâ ile sistemleşmeye başlayacaktır. Mekke'de muksirûn arasında bulunan İbn Abbâs, zikredilen ilimlerin tamamına vâkıf ve birçok talebe yetiştirmiş bir sahâbîdir. Söz konusu alanlarda Mekke'de ekolleşmeyi sağlayanın da kendisi olduğu söylenebilir.

²⁹³ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/135.

²⁹⁴ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, 407.

²⁹⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, I/203.

²⁹⁶ Abdülkerim Özaydın, "Ahbâru Mekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/491-2.

²⁹⁷ M. Bahaüddin Varol, "Zübeyr b. Bekkâr (172-256/789-870) Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/15 (2003), 193-5.

²⁹⁸ Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer el-İdrîsî el-Mağribî, *er-Risâletü'l-müstatrafe li beyânî meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, nşr. Muhammed Ali (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 233.

²⁹⁹ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, 406.

³⁰⁰ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, 244.

³⁰¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXI/227; İsmail Lütfi Çakan, "Begavî, Ali b. Abdülazîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/339.

Hicrî ilk üç asırda İbn Abbâs'ın yanında her ilimde ayrı ayrı sayılabilecek, o ilme öncülük etmiş kişiler mevcuttur. Mekke'de İbn Abbâs ile beraber özellikle hadiste Câbir b. Abdillâh sayılabilir. Nitekim tâbiûndan rivayetlerini aktaran birçok talebesi bulunmaktadır. Diğer tabakalarda bu alana en fazla katkı sağlayan kişiler olarak Atâ' b. Ebî Rebâh, Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne, Ali el-Begavî ve Humeydî'nin isimleri sayılabilir.

Tefsir ilmiyle ilgili İbn Abbâs'ın kaynaklığının ne derece önemli olduğu bilinmektedir. Onun tefsirle ilgili 100'e yakın rivayeti bulunmakla beraber rivayetler dışında tefsir ilmine dair kaynaklarının varlığı belirtilmektedir.³⁰² Kendisinden sonra bu ilmi Sa'îd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, İkrime ve Atâ taşımıştır.³⁰³ Sa'îd'in tefsirle ilgili yaklaşık 150, Mücâhid'in takriben 100, İkrime'nin doksan ve Atâ'nın altmıştan fazla rivayeti tespit edilmiştir. Hicrî III. asırda Mekke'de tefsirle en çok irtibatı bulunan isim ise Ali b. Abdilazîz el-Begavî'dir. Onun da aynı tabakada bulunduğu kişilere nispeten tefsir konularındaki rivayet sayısı yüksek olup seksen iki olarak belirlenmiştir.

Kıraat de Mekke'de neş'et eden ilimlerdenidir. Kıraat alanında Mekke'nin öncüsü olan sahâbî Abdullah b. Sâib'dir. Mekke'nin kârii vasfıyla Mekkelilerin kendisinden kıraat öğrendiği Abdullah, Mekke'nin kârii olarak nitelenmiştir. Mücâhid b. Cebr, İbn Kesîr ve birçok kimse ondan kıraat dersi almıştır.³⁰⁴ Bunun yanı sıra İbn Kesîr meşhur kıraat imamları arasında yer almakta ve İbn Ebî Bezze ve Kunbül kanalıyla kıraat-i seb'adan birini teşkil etmektedir.³⁰⁵

Fıkıh ilminin önemli isimlerinin birçoğu, İbn Abbâs önderliğinde Mekke'de yetişmiştir. İbn Abbâs'ın fetvâ verme hususunda işaret ettiği isim Atâ' b. Ebî Rebâh'tır. Atâ' b. Ebî Rebâh özelde hac genelde ise fıkıh ilminde ön plana çıkmış, Mekke müftüsü ve fakihî olarak nitelenmiştir.³⁰⁶ İbn Abbas'ın en önemli ve en yakın talebelerinden biri olan Atâ'ya güveni, "İçinizde Atâ' bulunurken bana mı geliyorsunuz?" şeklindeki tezkiyesinden anlaşılabılır.³⁰⁷ Atâ'nın yanında Tâvûs b. Keysân ve Mücâhid b. Cebr de fıkıh alanında ön plandadırlar.³⁰⁸

³⁰² Mehmet Yaşar, "İbn Abbas'ın Tefsir Kaynakları ve Tefsir Metodunun İncelikleri Üzerine", *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 8/2 (2022), 1504-1518.

³⁰³ Mekke'de tefsir ekolüyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Nur Ahmed Kurban, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri-Mekke Ekolü Örneği* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013), 130-172.

³⁰⁴ Begavî, *Mu'cemü's-sahâbe*, III/530.

³⁰⁵ Abdulhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), XXV/425-32.

³⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/29; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, II/135.

³⁰⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/81.

³⁰⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VII/117.

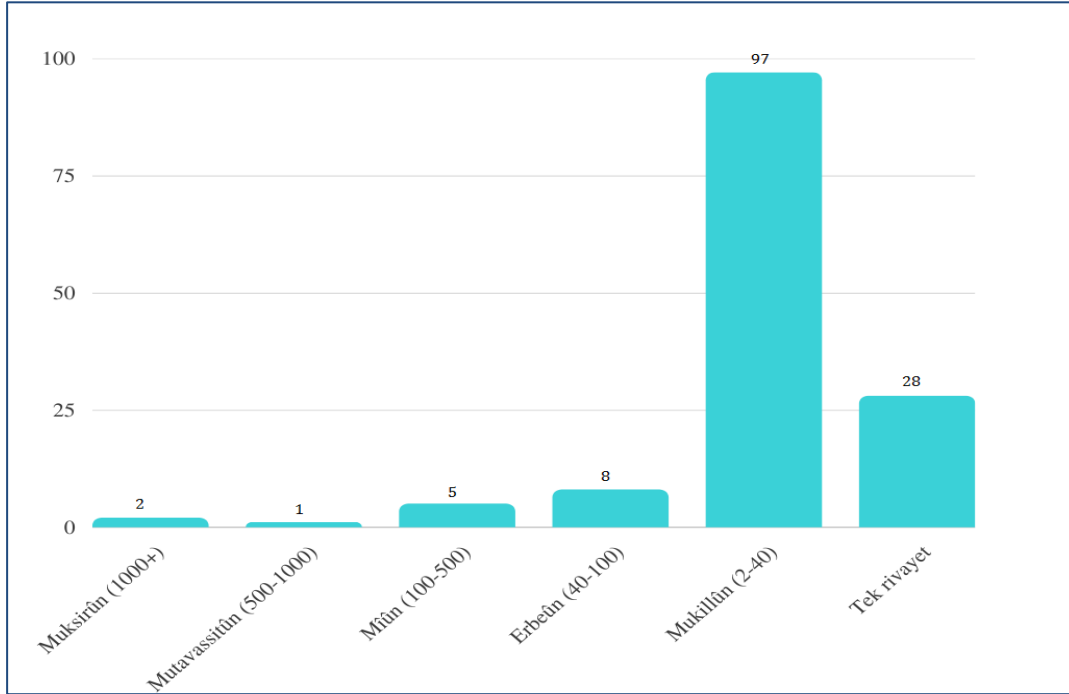
Birinci bölümde Mekke tarihinin sosyal yapısı etnik köken itibariyle, siyâsî yapısı ise dönemlere göre incelenmiştir. Mekke’de ilmî yapı ise hadis ve diğerleri şeklinde ele alınmış olup hadis ilmi tezin genel konusuna mutabık biçimde hadis rivayeti üzerinden incelenmiştir. Bir sonraki bölümde Mekkeli olarak tespit edilen râvilerin hadis rivayetine katkılarıyla, talebeleri ile olan irtibatları incelenecektir. Bunun yanında hadis rivayet lafızları tespit edilip istatistiksel olarak sunularak hadis rivayet tarihine dair verilerin analizi yapılacaktır.

3. MEKKELİ RÂVİLER

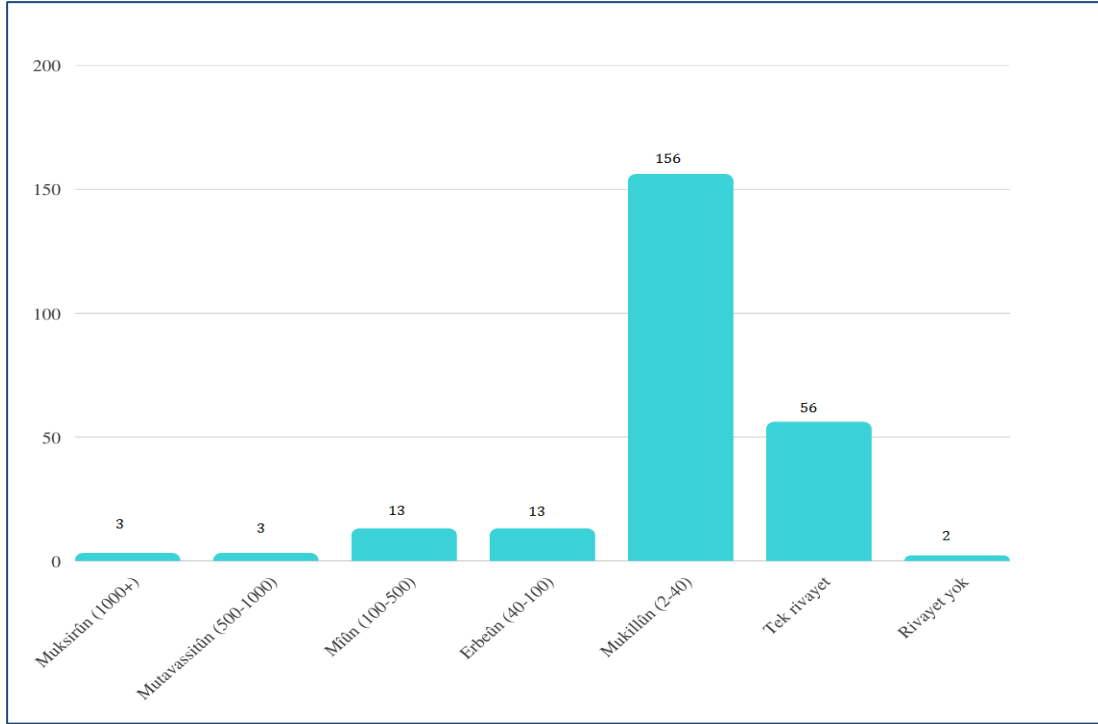
Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra Mekkeli kimi sahâbîlerin Medine'den memleketlerine dönmeleri Mekke'yi hadis ilmi açısından canlı tutmuştur. Nitekim İbn Abbâs ve Câbir b. Abdillâh gibi muksirûn sahâbîlerin buradaki ilmî gayretleri, sonraki nesillere intikal etmiş ve böylelikle sistemli hadis halkaları oluşmaya başlamıştır. Tez kapsamında tespit edilmiş Mekkeli râvilerin sayısı Mekke'de ilmî hayatın boyutlarını göstermektedir. Hicrî ilk üç asırda yaşamış Mekkeli toplam 736 râvî tespit edilmiştir. Bu râviler muksirûn (1000'den fazla rivayeti bulunanlar), mutavassitûn (500'den fazla rivayeti bulunanlar), miûn (100'den fazla rivayeti bulunanlar), erbeûn³⁰⁹ (kırktan fazla rivayeti bulunanlar) ve mukillûn (kırktan az rivayeti bulunanlar) şeklinde sınıflandırılmıştır.

Şekil 3.1. Mekkeli Sahâbe Râvilerin Sayısı

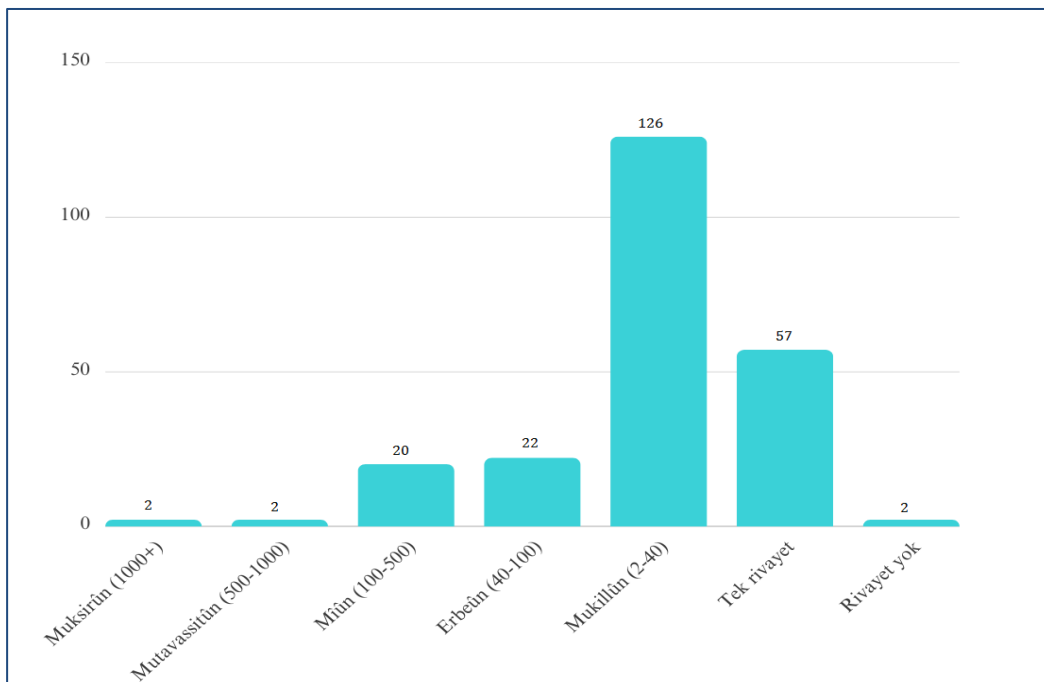
İlk tabaka olan sahâbî râvilerin tespit edilen toplam sayısı 141 olup içlerinden on altı tanesi kırktan fazla rivayete sahiptir. Mukillûn şeklinde nitelenen yani kırktan az rivayeti bulunan sahâbî sayısı ise doksan yedi olmakla beraber tek rivayet sahibi sahâbî râviler yirmi sekiz kişidir. Erbeûn olarak vasedilenlerin sayısı ise sekizdir. Yaklaşık 140 kişiden düzenli hadis rivayetinde bulunan sahâbî sayısı ise sadece on altıdır.

³⁰⁹ Râvilerin rivayet sayılarına göre yapılan bu sınıflandırma Zafer Ahmed Tânevî'den uyarlanmıştır [Muhammed Ali Tekin, *Hanefî Hadisçiliği – Zafer Ahmed Tânevî Örneği-* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 279]. Bu sınıflandırma içerisinde 40 ile 100 arasında rivayeti bulunanlara bir isim verilmediği için bu grubun *erbeûn* terimiyle tavsifi tarafımızdan yapılmıştır.

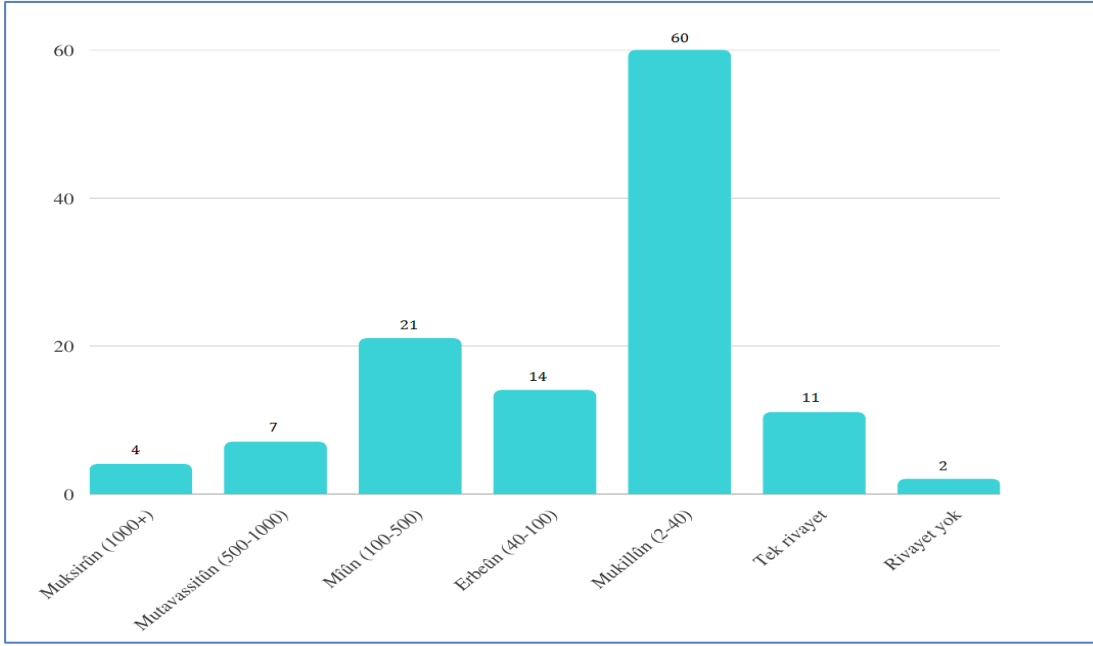
Şekil 3.2. Mekkeli Tabiun Ravi Sayısı

Tâbiun neslinde tespit edilen Mekkeli râvi sayısı ise 246'dır. En az yüz rivayeti olan Mekkeli râvi sayısı da on dokuz olarak belirlenmiştir. Bunların içinden üç tâbiî muksirun olup 1000'in üstünde rivayete sahiptir. Erbeun olarak tavsif edilen râvi sayısı on üçtür. Mukillun vasfında bulunan 156 tâbiî râvi bulunmakla beraber tek rivayete sahip elli altı tâbiî mevcuttur. Kırkın üzerinde hadisle iştigal etmiş olan tâbiun sayısı otuz iki olmakla, sahâbî tabakasında bu vasıfta bulunanların iki katına çıkmıştır.

Şekil 3.3. Mekkeli Etbâu't-Tâbiîn Râvilerin Sayısı

Etbâu't-tâbiîn tabakasında ise toplam râvi sayısı 231 iken miûn olarak isimlendirilmiş yani en az 100 rivayeti olan râviler yirmi dört kişidir. Erbeûn olan etbâ sayısı ise yirmi ikidir. Nitekim kırktan fazla rivayeti olan râvi sayısı etbâ tabakasında kırk altıya yükselmiştir. Etbâu't-tâbiîn tabakasında kırktan az rivayeti bulunan 183, tek rivayeti bulunan elli yedi râvi mevcut olmakla beraber ricâl kaynaklarında Mekkeli râviler arasında zikredilmesine rağmen rivayetlerine ulaşılammış iki etbâu't-tâbiîn râvi bulunmaktadır.

Şekil 3.4. Mekkeli Etbâu'l-Etbâ ve Sonraki Râvilerin Sayısı

Etbâu'l-etbâ ve sonraki tabakalarda toplam râvi sayısı 121'dir. Kırktan fazla rivayeti bulunan râvi kırk altı kişidir. Tek rivayeti bulunan on bir râvi mevcuttur. Etbâu't-tâbiîn tabakasında da kırkın üzerinde rivayeti bulunan râvi sayısı bu tabakayla eşittir. Sahâbe tabakası haricinde diğer üç tabakada çok az sayıda da olsa ricâl kitaplarında cüz'î bilgilerle yer aldıkları halde ulaşılabilen hiçbir eserde hadisi bulunmayan, hiçbir rivayette ismi anılmayan kişiler mevcuttur. Bunlar her tabakada ikişer olmak üzere toplam altı kişidir. Rivayet sayıları çerçevesinde Mekke'de ilmî canlılığın hicrî III. asırda da devam ettiği söylenebilir. Her ne kadar etbâu'l-etbâ tabakasında toplam râvi sayısı az görünse de hadis rivayetiyle yakından meşgul olan râvi sayısı fazladır. Bu âlimlerin çokluğu da Mekke'deki ilmî ortamın canlı kalmasını sağlamıştır.

Tezde, tespit edilen Mekkeli 736 râvinin tamamının incelenmesi hedeflenmemiştir. Bu bölümde ilk üç asırda mezkûr 736 râviden muksirûn ve mutavassitûn şeklinde isimlendirilen

temsil kabiliyeti yüksek 500'ün üstünde rivayeti olan 24 râvi ele alınacak, onların Mekke'deki ilmî ortama katkıları, hoca-talebe ilişkileri ve hadis rivayet halkaları tespit edilip değerlendirilecektir. Dört tabaka halinde ele alınacak olan râvilerin Mekkeli hocalarından kaç rivayet elde ettikleri, kendilerinden Mekkeli talebelerin kaç rivayet naklettikleri tespit edildikten sonra Mekkeli talebelerden onun üzerinde rivayeti bulunanlar 'meşhur' olarak nitelenecek ve ayrıntılı tercemelerine yer verilecektir. Rivayet sayısı onun altında olanlar ise diğer talebeler başlığı altında ele alınacaktır. Son olarak incelenen rivayetlerde hoca-talebe ilişkisine işaret eden bilgi ya da terimlere dikkat çekilerek râviler arası bağlantılar tespit edilecektir. Bunun yanında rivayet lafızları da istatistiksel olarak kaydedilerek her dönemin kendi rivayet özellikleri hakkında sunduğu veriler analiz edilecektir.

3.1. Sahâbî Râviler

3.1.1. Mekkeli muksirûn sahâbî râviler

3.1.1.1. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)

Hicretten üç yıl önce Mekke'de doğan Abdullah b. Abbas hakkında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Allah'ım, ona hikmeti öğret!" şeklinde duası vardır.³¹⁰ "Hibru'l-'Arab" ya da "hibru'l-ümme" şeklinde tavsif edildiği kaydedilmiştir. Basralı sahâbî Ebû Bekre, Araplar içinde ilmen, tevâzu ve görünüş açısından güzellik olarak ondan daha iyisinin olmadığını ifade etmiştir.³¹¹ Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettiğinde, Abdullah b. Abbas on üç yaşındaydı. Hicrî 68 yılında yetmiş bir yaşındayken vefat etmiştir. 1660 rivayetiyle müksirûn arasında yer alan İbn Abbas hadis, tefsir, fıkıh, miras hukuku, Arap dili, megâzî, şiir konularında ihtisas sahibiydi.³¹²

Atâ'nın râvileri arasında bulunan Leys b. Ebî Süleym'in, "büyük sahâbîleri bırakıp bu çocuğa -İbn Abbas'a- yapıştım" ifadesi onun ne derece büyük bir ilme sahip olduğunu göstermektedir. İbn Ömer de İbn Abbas'a bir ayetin tefsirini sorduğunda aldığı cevap üzerine "İbn Abbas'ın tefsire karşı cür'eti hoşuma gitmiyordu, ancak şu an ona gerçekten bir ilim verildiğini anladım" şeklinde tefsirdeki büyüklüğüne işaret etmiştir.³¹³ Atâ' b. Ebî Rebâh ise onun meclisini tarif ederken "İbn Abbas'ın meclisinden daha bereketli, daha haşyetli,

³¹⁰ Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400/ 1970), "Fedâilü's-sahâbe", 24 (hadis no: 3756).

³¹¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV/90.

³¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III/331-359.

³¹³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV/90.

fakihleri daha fazla bir meclis görmedim; fıkıh, tefsir, şiir sahasındaki bütün âlimler oradaydı. Onların hepsi geniş bir vâdiden ortaya çıkmıştır” ifadelerini kullanmış ve bu sözü onun halkalarının ne derece büyük olduğunu teyit etmiştir.³¹⁴

İbn Abbas’ın Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ömer, Hz. Ali, Muâz b. Cebel ve Ebû Zer’den rivayetleri bulunmaktadır. Kendisinden ise Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Ebû’t-Tufeyl, Ebû Ümâme b. Sehl b. Huneyf, kardeşi Kesîr b. Abbas, oğlu Ali b. Abdillâh b. Abbas, iki azatlı kölesi İkrime ve Kureyb, Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid, İbn Ebî Müleyke, Amr b. Dînâr, Ubeyd b. Umeyr, Sa’îd b. Müseyyeb, Kâsım b. Muhammed, Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe, Süleymân b. Yesâr, Urve b. Zübeyr, Ali b. Hüseyin, Ebu’z-Zübeyr, Muhammed b. Ka’b, Tâvûs, Vehb b. Münebbih ve daha birçok râvinin rivayeti vardır.³¹⁵

3.1.1.1.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Abdullah b. Abbas’ın rivayetlerinin büyük bir kısmı aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi azatlı kölesi İkrime başta olmak üzere Mekkeli tâbiûn râviler tarafından sonraki nesillere ulaştırılmıştır. *Müsned*’de bulunan rivayetlerin incelenmesi neticesinde 1700’e yakın rivayeti tespit edilen İbn Abbas’ın rivayetlerinin 1110 tanesini kendisinden yirmi yedi Mekkeli talebesi rivayet etmiştir. Mezkûr râvilerin on ikisi mevâlîden olup râviler arasında sadece İkrime el-Berberî, İbâdiye mezhebiyle³¹⁶ anılmakta, diğer Mekkeli talebeden hiçbirinin herhangi bir mezhep ya da fırkayla bir ilgisi bulunmamaktadır. Yaklaşık 600 rivayeti ise Mekke dışından râviler nakletmiştir. Mekke’de kaldığı müddetçe hadis, tefsir, fıkıh ve birçok ilmin gelişmesinde öncülük etmiş olan İbn Abbas’ın talebelerinin çoğunluğu da Mekkelidir. Mezkûr yirmi yedi Mekkeli talebesinden ondan fazla rivayete sahip olanlara ayrıntılarıyla yer verilecektir.

Tablo 3.1. İbn Abbâs’ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta’dîl açısından durumları

İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta’dîl Durumu	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta’dîl Durumu
------	----------------	--------------------	------	----------------	--------------------

³¹⁴ Begavî, *Mu‘cemü’s-sahâbe*, III/490. Eserin muhakkik notunda bu bilginin, nüshada yer almamasına rağmen İbn Hacer’in *el-İsâbe* isimli eserinden buraya ziyade olduğu; zira İbn Hacer’in, bunu Begavî’nin *Mu‘cem*’inde gördüğünü bildirdiği ifade edilmektedir.

³¹⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Üsdü’l-gâbe*, III/293.

³¹⁶ Mekke’de Hâricîliğin bir kolu olan İbâdîliğin başlangıcı olarak son Emevî halifesi II. Mervân’a karşı halkı harekete geçirmek için Ebû Hamza eş-Şârî’nin her yıl Mekke’ye gelmesi kaydedilmiştir. Daha önce Basra’da İbâdîliğin lideri olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme’nin Mekke’ye İbâdîliği tanıtmak için gönderdiği gruplar sayesinde de bilinebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca hicrî VI. yıla kadar Mekke’de hâlâ İbâdîlerin mevcut olduğu belirtilmektedir (Ethem Rûhi Fırlalı, “İbâziyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* [İstanbul: TDV Yayınları, 1999], XIX/256-61).

1.	İkrime el-Berberî	327 ³¹⁷	Sika	15.	Ubeydullah b. Ebî Yezîd	5	Sika
2.	Sa'îd b. Cübeyr	259	Sika	16.	Ebu'l-Minhâl	4	Sika
3.	Atâ' b. Rebâh	182	Sika	17.	Ebu'z-Zübeyr	4	Saduk
4.	Tâvûs	108	Sika	18.	Abdülaziz b. Rufey'	3	Sika
5.	Miksem	78	Sika	19.	Avsece	2	Sika
6.	Mücâhid b. Cebr	41	Sika	20.	Ebû Necîh	2	Sika
7.	Amr b. Dînâr	29	Leyyin	21.	İkrime b. Hâlid	2	Sika
8.	Yûsuf b. Mihrân	22	Sika	22.	Meymûn el-Mekkî	2	Meçhul
9.	İbn Ebî Müleyke	18	Sika	23.	Muhammed b. Ubeyd	2	Zayıf
10.	Ammâr b. Ebî Ammâr	16	Sika	24.	Yûsuf b. Mâhek	2	Sika
11.	Ebu't-Tufeyl	13	Sika	25.	İbrâhim b. Ebî Hidâş	1	Makbul
12.	Nâfi' b. Cübeyr	9	Sika	26.	Muhammed b. Huneyn	1	Makbul
13.	Sa'îd b. Huveyris	7	Sika	27.	Ömer b. Atâ'	1	Sika
14.	Nâfiz Ebû Ma'bed	7	Sika				

1. İkrime b. Abdillâh el-Berberî (ö. 104-7/723-6)

İbn Hibbân, İkrime'yi Mekkeli tâbiûn arasında kaydetmiştir.³¹⁸ Husayn b. Ebi'l-Hur, kölesi olan İkrime'yi İbn Abbas'a bağışlar. İbn Abbas vefat ettikten sonra oğlu Ali b. Abdillâh onu 4000 dirheme satmaya kalkar. İkrime ve çevresinden "babanın ilmini 4000 dirheme satıyor musun" şeklinde tepki alınca kararından vazgeçip İkrime'yi âzâd eder. İkrime Mekke'de yaşamış, Mısır'a gitmiş ve sonra Medine'nin sâkinlerinden olmuştur. Sa'îd b. Cübeyr'in annesiyle evlenmiştir. İbn Abbas'ın en bilgili azatlısının da İkrime olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca İbn Hallikân tarafından "Mekke'nin fakihî ve tâbiîlerinden biri" şeklinde nitelendirilmiştir.³¹⁹

İkrime hakkında birtakım menfî değerlendirmeler olsa da bunların onun hıfzıyla bir ilgisi olmadığı, İbâdiye mezhebine dair müsbet görüşleri sebebiyle tenkide uğradığı ve bu sebeple birtakım râvilerin kendisinden hadis rivayet etmediği anlaşılmaktadır. Öte taraftan birçok âlim tarafından sika şeklinde vasıflandırılmıştır. İkrime'nin hicrî 104-7 yıllarında vefat ettiği rivayet edilmektedir.³²⁰ İbn Abbas, Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, İbn Ömer, Abdillâh b. Amr, Ukbe b. Âmir, Ali b. Ebî Tâlib -Zehebî Hz. Ali'den olan rivayetlerinin mürsel olduğu kanaatindedir-, Safvân b. Ümeyye, Câbir b. Abdillâh, Ebû Sa'îd el-Hudrî ve birçok kişiden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Amr b. Dînâr, Ebu's-Şa'sâ, Câbir b. Zeyd, Hakem b. Uteybe, Abdillâh b. Kesîr ed-Dârî, Abdülkerîm Ebû Ümeyye el-

³¹⁷ Tablolardaki rivayet sayıları mükerrerler hariç verilmiştir.

³¹⁸ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 107.

³¹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/15-6; Tayyâr Altıkulaç, "İkrime", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/40-42.

³²⁰ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, I/478.

Basrî, Katâde, Mûsâ b. Ukbe, Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl gibi birçok meşhur muhaddis rivayette bulunmuştur.³²¹

1227 rivayeti bulunan İkrime'nin Abdullah b. Abbas'tan aldığı rivayet sayısı *Müsned*'de kaydedildiği üzere 327'dir. İbn Abbas'ın toplam rivayetinin yaklaşık dörtte birine tekâbül eden bu sayı, İkrime'nin Abdullah b. Abbâs'ın azatlı kölesi olması ve İbn Abbas'ın onu yetiştirmek için büyük çaba sarf etmesi, kırk yıl boyunca yanında kalmasıyla yakından alakalıdır. İkrime'nin İbn Abbâs'tan gelen 327 rivayetinden sadece yirmisi Ebu'z-Zübeyr, Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc, Ömer b. Atâ b. Ebî'l-Huvâr, Mûsâ b. Müslim ve Ya'lâ b. Hakîm isimli Mekkeli râvileri tarafından nakledilmiştir. Bunun sebebi ise İkrime'nin maddi ihtiyaçları ve irşad görevi dolayısıyla birçok şehre rihle yapması ve nihayet ömrünün sonlarında Medine'de ikamet etmesidir.³²² Nitekim ileride belirtileceği üzere İkrime'nin Mekkeli talebe sayısı ve onların kendisinden rivayetleri bir hayli azdır. Âlimler tarafından sika olduğu belirtilen İkrime'nin Mekkeli talebeleri arasında da Mûsâ b. Müslim hariç zayıf râvi bulunmamakta, hepsi sika olarak vasıflandırılmaktadır. Mûsâ b. Müslim ise Ebû Hâtîm, İbn Hibbân, Ezdî gibi âlimler tarafından zayıf olarak nitelendirilmiştir.³²³

2. Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713?)

İbn Abbas'tan 246 hadis rivayet eden Sa'îd b. Cübeyr, İbn Abbas'ın en önemli talebelerindendir. Nitekim İbn Abbas'ın Sa'îd b. Cübeyr'e olan itimadını ve yakınlığını gösteren hadiselerden biri, ona kendi meclisinde hadis rivayet etmesini söylemesidir. Sa'îd b. Cübeyr buna “Sen buradayken ben mi hadis rivayet edeyim?” diyerek taaccüb edince İbn Abbas, yine de rivayet etmesini, şayet doğru rivayet ederse bir problem olmadığını, yanlış rivayet ederse de kendisinin doğrusunu öğreteceğini söyleyerek “Ben bu meclisteyken hadis rivayet etmen Allah'ın sana bir lütfu değil midir?” şeklinde cevap vermiştir. Sa'îd b. Cübeyr, İbn Abbas'ın meclisinde bazen sahifesi, ayakkabısı ve kollarını dolduruncaya kadar hadis yazdığını, bazen de ona soru sorulmadığından dolayı hiç hadis yazmadığını bildirmiştir. Hasan b. Müslim, Sa'îd'in ancak İbn Abbas âmâ olduktan sonra hadis yazabildiğini söylemiştir. Bu haber İbn Abbas'a ulaşınca, o buna sinirlenmiştir.³²⁴

Mezkûr 246 rivayetinin otuzu Mekkeli râviler tarafından Sa'îd b. Cübeyr'den rivayet edilmiştir. Bahsi geçen Mekkeli râviler Atâ b. Ebî Rebâh, Amr b. Dînâr, İkrime b. Hâlid,

³²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/13.

³²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/27.

³²³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV/414; İbn Hacer, *Ta'cîlû'l-menfa'a*, II/654.

³²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/375.

İbrâhim b. Ebî Harre, Süleymân b. Ebî Müslim, Ya‘lâ b. Müslim, Ya‘lâ b. Hakîm, Abdullah b. Osman b. Ebî Süleymân, Abdullah b. Osman b. Huseym, Kesîr b. Kesîr b. Muttalib, Talha b. Nâfi‘, Kays b. Sa‘d ve Ebu‘z-Zübeyr’dir. Râvilerinden Abdullah b. Osman b. Ebî Süleymân meçhûlül-hâl olarak vasıflandırılmıştır. Talha b. Nâfi‘ hakkında ise Ahmed b. Hanbel ve Nesâî tarafından leyse bihî be’s ifadesi kullanılmıştır. İbn Ma‘în ise lâ şey’ terimiyle nitelendirmiş, İbn Adî de lâ be’s bih şeklinde vasıflandırmıştır.³²⁵ Zehebî ise İbn Hacer gibi sadûk olarak değerlendirmiştir.³²⁶ Sa‘îd b. Cübeyr’in bu iki talebesi dışında bütün râvileri tevsik edilmiştir.

3. Atâ’ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732).

Fıkıh, ilim ve takva bakımından tâbiûnun önde gelenlerinden olan Atâ, Yemen’de doğmuş, Mekke’de yetişmiştir. Ebû Huseym el-Fihri’nin azatlı kölesi olan Atâ, Mekke’den ayrılmamıştır.³²⁷ Sürekli Mekke’de kalmasından dolayı hac konusunda kendisinin en bilgili olduğu söylenmektedir. Atâ’ b. Ebî Rebâh özelde hac genelde ise fıkıh ilminde ön plana çıkmıştır.³²⁸ Böylelikle Mekke müftüsü ve fakihi olarak nitelenmiştir.³²⁹ İbn Abbas’ın en önemli ve en yakın talebelerinden biri olan Atâ’ b. Ebî Rebâh, ondan 182 hadis rivayet etmiştir. İbn Abbas’ın Atâ’ hakkında müspet tavrı ve güveni, “İçinizde Atâ’ bulunurken bana mı geliyorsunuz?” şeklindeki ifadesinden anlaşılabılır.³³⁰

Atâ’dan rivayetlerinin doksan dördünü Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc, Abdülmelik b. Meysere, Abdullah b. Müemmel, Kays b. Sa‘d, Yahyâ b. Ebî Kesîr ve Ebu‘z-Zübeyr gibi Mekkeli râviler rivayet etmiştir. Büyük bir âlim olan ve Harem’de hadis meclisleri bulunan Atâ’ b. Ebî Rebâh’ın Mekkeli talebeleri arasında Abdullah b. Müemmel hâriç zayıf râvi bulunmamaktadır. İbn Ma‘în Abdullah b. Müemmel’i zayıf, Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a ise leyse bi-kavî terimleriyle vasıflandırmışlardır.³³¹

4. Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725)

Tâvûs Yemenli âbid kimselerden olup Yemenli Buhayr b. Reysân’ın azatlı kölesidir. Ömründe kırk defa hac yapan Tâvûs’un, son haccında Mina’da rahatsızlandığı Mekke’de hicrî

³²⁵ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XIII/438-9.

³²⁶ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, V/293.

³²⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/198.

³²⁸ İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, VIII/29.

³²⁹ İclî, *Ma‘rifetü’s-sikât*, II/135.

³³⁰ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, V/81.

³³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, V/175.

101 ya da 106 yılında vefat ettiği kaydedilmiştir.³³² Ancak İbn Hacer onun hicrî 106'da vefat ettiğini bildirmiş, sika, fakih bir kimse olduğunu haber vermiştir.³³³ Mekkeli birçok râvisi bulunan Tâvûs'un Mekke ile irtibatının haclar vesilesiyle olduğu anlaşılmaktadır. Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbâs, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre ve Zeyd b. Erkam başta olmak üzere birçok kimseden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise oğlu Abdullah, Zührî, İbrâhim b. Meysera, Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî, İbn Ebî Necîh, Hanzala b. Ebî Süfyân, Üsâme b. Zeyd el-Leysî, Hasan b. Müslim b. Yennâk, Süleymân et-Temîmî, Süleymân b. Mûsâ, Abdülmelik b. Meysere, Kays b. Sa'd, İkrime b. Ammâr ve daha birçok râvi rivayette bulunmuştur. Amr b. Dînâr, Tâvûs'u "Tâvûs gibisini görmedim." şeklinde methederken İbn Abbas, "Tâvûs'un cennetlik olduğunu düşünüyorum." ifadesini kullanmıştır.³³⁴ Mekkeli Kays b. Sa'd Tâvûs hakkında, sizde İbn Sîrîn ne ise bizde Tâvûs odur, diyerek onun Mekke'deki önemine vurgu yapmıştır.³³⁵

İbn Abbas'ın önemli bir râvisi olan Tâvus vasıtasıyla 108 rivayeti aktarılmıştır. Tâvus'un rivayetlerinden altmış beşi Mekkeli talebeleri tarafından nakledilmiştir. Bu râviler Amr b. Dînâr, Mücâhid, Ebu'z-Zübeyr, Süleymân b. Ebî Müslim, Hasan b. Müslim b. Yennâk, Abdülmelik b. Meysere, İbrâhim b. Meysere ve Amr b. Şuayb isimli Tâvûs'un Mekkeli talebeleridir. Mezkûr râvilerin tamamı sika olup zayıf râvi bulunmamaktadır. Zira seçkin ve meşhur râvilerin ekseriyetle güvenilir talebeleri olduğu görülmektedir. Rivayetlerinin yarıdan fazlasının Mekkeli râvilerce aktarılması Yemen'de ikamet etse dahi Tâvus'un Mekke ile olan irtibatını, İbn Abbâs'tan rivayetlerinin toplam rivayetlerine (488 rivayet) oranı ise İbn Abbas'la yakın irtibatını teyit etmektedir.

5. Miksem b. Becera (ö. 101/719)

Mekkeli tâbiûn arasında kaydedilen Miksem b. Becera'nın Abdullah b. Hâris'in azatlı kölesi olduğu kaydedilmiştir, ancak İbn Abbâs'a olan bağlılığı ve hizmetinden dolayı onun kölesi olduğu da söylenmektedir.³³⁶ İbn Şâhin'in *Sikât*'ında zikrettiği, Ahmed b. Sâlih, İclî, Ya'kûb b. Süfyân ve Dârekutnî'nin hakkında sika değerlendirmesinde bulundukları kaydedilmiştir. Hicrî 101 yılında vefat ettiğine dair icmâ vardır.³³⁷ İbn Abbâs, Hz. Âişe, Ümmü Seleme,

³³² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV/391.

³³³ İbn Hacer, *Takrîb*, 223.

³³⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII/117.

³³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/100.

³³⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII/33.

³³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV/147.

Meymûne ve Muâviye'den hadis rivayet etmiştir. Hakem b. Uteybe, Yezîd b. Ebî Ziyâd, Ali b. Nedîme ve Abdülkerim el-Cezerî kendisinden hadis naklinde bulunmuşlardır.³³⁸

Toplamda 188 rivayeti olduğu bilinen Miksem'in İbn Abbâs'tan rivayette bulunduğu hadislerin sayısı yetmiş sekizdir. "Sâhibu İbn Abbâs"³³⁹ olarak tavsif edilmiş olan Miksem'in, İbn Abbâs'ın halkalarına mülâzemeti kaydedilmiştir.³⁴⁰ Rivayetlerinin üçte birinden fazlasının İbn Abbâs'tan olması, onun azatlı kölesi olma ihtimalini akla getirmekteseyse de isnadlarda Abdullah b. Hâris'in mevlâsı olarak tanıtılmaktadır.³⁴¹ Bununla birlikte Abdullah b. Hâris'ten sadece bir mevkûf rivayeti bulunması da düşündürücüdür.³⁴² Miksem'in Mekkeli talebesi bulunmayıp mezkûr rivayetlerin elli altı tanesini Kûfeli talebesi Hakem b. Uteybe rivayet etmiştir. Ancak Şu'be'den rivayetle Hakem'in Miksem'den sadece dört hadis işittiği, diğerlerini bir kitaptan elde ettiği belirtilmektedir.³⁴³ Her ikisinin de diğer şehre sık ziyareti olmadığı göz önünde bulundurulduğunda Hakem'in Miksem'den rivayetlerinin yazılı nüshadan olma ihtimali kuvvetlenmektedir.

6. Mücâhid b. Cebr (ö. 101-4/719-22?)

İbn Cübeyr ismiyle de tanınan Mücâhid'in künyesi Ebu'l-Haccâc olarak kaydedilmiştir.³⁴⁴ Kârî olduğu ifade edilen Mücâhid, İbn Abbâs'a Kur'ân'ı defaatle okuduğunu bildirmiştir. Daha önce belirtildiği üzere; talâk konusunda Sa'îd b. Müseyyeb'in, tefsir hususunda Mücâhid b. Cebr'in, hac konularında Atâ b. Ebî Rebâh'ın ve helâl-haram hususlarında Tâvûs'un en çok bilgiye sahip olduğu ifade edilmiştir.³⁴⁵

1000'den fazla rivayeti bulunan Mücâhid b. Cebr, İbn Abbas'tan kırk bir hadis rivayet etmiştir. "Sâhibu İbn Abbâs" olarak nitelenen Mücâhid, onun yakın talebelerindendir.³⁴⁶

³³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/414.

³³⁹ Hoca-talebe ilişkisinde "Sâhibu fûlân", "Celîsu fûlân" gibi ifadeler çoğunlukla mülâzemetle işaret etmektedir. Ancak sadece bu bilgiyle hükme varmak her zaman doğru sonuca ulaştırmayabilir. Bunun yanında bir talebenin hocasına ne kadar yakın olduğu, meclislerine devamlılığı ondan aldığı rivayet sayısı, ricâl kaynaklarında bunu tasdik edecek bilgilerle desteklenebilir. Tezde tetkik edilen râvilerden edinilen kanaat bu ifadelerin ekseriyetle irtibata işaret ettiği olmakla birlikte aksi durumun örnekleri de bulunmaktadır. Konuyla ilgili benzer yorumlar için bk. Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 18-9.

³⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/32.

³⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/912-3.

³⁴² Hoca-talebe ilişkisinin belirlenmesinde merfû rivayetler kadar mevkûflar da önem arz etmektedir.

³⁴³ Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Hüseyin el-Hanefî, *Megâni'l-ahyâr fî ricâli Me'âni'l-âsâr*, nşr. Muhammed İsmâil (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 3/75.

³⁴⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, II/240; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/419.

³⁴⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII/411.

³⁴⁶ Yahyâ b. Ma'in, *Târîhu Yahyâ b. Ma'in (Dûrî)*, nşr. Abdullah Ahmed Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1410/1990), I/381.

Mücâhid'den ise Atâ b. Ebî Rebâh, İbn Ebî Necîh ve Kays b. Sa'd isimli Mekkeli râviler yedi hadis rivayet etmiştir. Tefsir ve hadis alanında imam, hüccet olduğu hususunda icma edilen Mücâhid, sika olarak vasıflandırılmıştır.³⁴⁷ Aynı şekilde talebelerinin tamamı sika derecesinde râvilerdir.

7. Amr b. Dînâr (ö. 126/744)

700'ü aşkın rivayeti bulunan Amr b. Dînâr'ın, İbn Abbâs'tan yirmi dokuz rivayeti bulunmakta olup kendisinden bunların dokuz tanesini Mekkeli Zem'a b. Sâlih, Kays b. Sa'd ve Zekerıyyâ b. İshâk rivayet etmiştir. Yirmi dokuz rivayetin dışında İbn Abbâs'la arasında Kurayb ve Avsece'nin bulunduğu rivayetler de mevcuttur. Ayrıca Amr b. Dînâr'ın İbn Abbâs'tan Mekkeli râviler vasıtasıyla elde ettiği otuz dokuz rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerdeki mezkûr râvilerden sadece Zem'a ricâl âlimleri tarafından tenkide uğramıştır. İbn Ma'în râviyi suveylihu'l-hadîs³⁴⁸ olarak nitelemektedir. Nesâî ise Zührî'den rivayetlerinde çok hata olduğunu bildirmiştir.³⁴⁹ Ebû Zür'a Mekkî olarak vasıflandırdığı râviyi leyyin, vâhi'l-hadîs şeklinde cerh etmiştir. Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel ise da'ifu'l-hadîs olarak vasfetmişlerdir.³⁵⁰ İbn Hacer de zayıf olarak nitelendirmiştir.³⁵¹

8. Yûsuf b. Mihrân (ö. ?)

Aslen Basralı olan Yûsuf b. Mihrân'ın Câbir b. Abdillâh, Abdullâh b. Ca'fer b. Ebî Tâlib, Abdullâh b. Abbâs, Abdullâh b. Ömer gibi meşhur sahâbîlerden rivayeti mevcuttur. Kendisinden sadece Ali b. Zeyd b. Ced'ân'ın rivayeti bulunduğu ifade edilmektedir. Hıfzının Amr b. Dînâr'ın hıfzına benzediği belirtilmiştir. Ebû Zür'a hakkında sika ifadesini kullanmıştır.³⁵² Yûsuf b. Mihrân toplam otuz dört rivayetinden yirmi ikisini İbn Abbâs'tan almak suretiyle yakın talebeleri arasında sayılmıştır. Kendisinden bu rivayetleri sadece Basralı Ali b. Zeyd almıştır.

³⁴⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 453.

³⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Ekici, *Yahya b. Main'in Tarih'inde "Salih", "Salihu'l-hadis" ve "Suveylih" Seklinde Nitelenen Raviler ve Rivayetleri* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

³⁴⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, II/81.

³⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III/624.

³⁵¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 157.

³⁵² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII/463.

9. Abdullah b. Ebî Müleyke el-Kuraşî (ö. 117/735)

Abdullah b. Ebî Müleyke, Mekkeli tâbiîndendir ve kaynaklarda Abdullah b. Zübeyr'in müezzini ve kadısı olduğu bilgisi yer almaktadır.³⁵³ Seksen sahâbîye ulaşmış olan İbn Ebî Müleyke, sika, mutkin, hâfız, fakih kimselerdendi.³⁵⁴ Abdullah b. Sâib'den sonra Mekke'de Ramazan aylarında namaz kıldırırmaktaydı. Abdullah b. Zübeyr, İbn Ebî Müleyke'yi Tâif kadısı tayin etmiştir. İbn Ebî Müleyke, gitmeden önce İbn Abbâs'tan müsaade almış, o da gitmesini salık verip herhangi bir sorusu olursa kendisine yazmasını söylemiştir. İbn Ebî Müleyke Mekke'de hicrî 117 senesinde vefat etmiştir. İbn Abbâs, Hz. Âişe, İbn Zübeyr ve Ukbe b. Hâris'ten rivayette bulunmuştur.³⁵⁵

300'den fazla rivayeti bulunan İbn Ebî Müleyke, İbn Abbâs'tan on sekiz hadis rivayet etmiş, kendisinden Mekkeli râvilerden Abdullah b. Osman b. Huseym, Nâfi' b. Ömer, Abdullah b. Müemmel ve Abdülcebbâr b. Verd on hadisi rivayet etmişlerdir. İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerinin altısı ise Mekkeli olmayan râviler aracılığıyla intikal etmiştir. İbn Ebî Müleyke'nin Mekkeli talebeleri arasında Abdullah b. Müemmel hâric zayıf râvi bulunmamaktadır. Ricâl âlimleri diğer tüm râvilerini sika olarak nitelendirmişlerdir.

10. Ammâr b. Ebî Ammâr (ö. 98/716)

Hâşimîlerin azatlı kölesi olan Ammâr, tevsîkinde ittifak edilmiş bir râvidir. Rivayetlerini Buhârî ve Müslim eserlerine almışlardır.³⁵⁶ Mekkeliler arasında sayılan Ammâr, Hâlid b. Abdullah'ın vâililiğinde vefat etti.³⁵⁷ Ebû Hüreyre, Ebû Katâde el-Ensârî, Abdullah b. Abbâs, Ebû Saîd el-Hudrî hadis rivayet ettiği kişiler arasındadır. Kendisinden ise Hâlid el-Hazzâ, Şu'be, Ma'mer, Hammâd b. Seleme ve birçok râvi rivayette bulunmuştur.³⁵⁸ Elli üç rivayeti bulunan Ammâr, takriben rivayetlerinin üçte birini İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Böylelikle onun yakın talebeleri arasında sayılabilir. Ancak bu hadisleri kendisinden rivayet eden Mekkeli talebesi yoktur.

11. Ebu't-Tüfeyl Âmir b. Vâsile el-Leysî (ö. 100-10/718-28)

Künyesi Ebu't-Tüfeyl olan Âmir b. Vâsile Uhud yılında doğmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) ahirete irtihal ettiğinde sekiz yaşında idi. Vefat tarihini hicrî 100, 102, 107 veren çeşitli

³⁵³ Zehebî, *el-Kâşif*, I/571.

³⁵⁴ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, II/62; İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 107.

³⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/33.

³⁵⁶ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, I/544.

³⁵⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/268; *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 111.

³⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII/182.

rivayetler bulunsa da kuvvetli ihtimale göre hicrî 110 yılında³⁵⁹ Mekke’de vefat eden Ebu’t-Tüfeyl, en son vefat eden sahâbî olarak kaydedilmiştir. Hadis hâfızı İbnü’s-Seken (ö. 353/964), Hz. Peygamber’i (s.a.v.) gördüğüne dair rivayetlerin sâbit olduğunu, ondan hadis işittiğine dair rivayetlerin ise sağlam olmadığını belirtmektedir.³⁶⁰ Buna karşın İbn Adî, Ebu’t-Tüfeyl’in Hz. Peygamber’den (s.a.v.) yirmiye yakın rivayeti bulunduğunu ifade etmiştir.³⁶¹ Hz. Ali’yi çok sever, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’den üstün görürdü.³⁶² Yine İbn Adî, Ebu’t-Tüfeyl’in Hz. Ali’ye olan bağlılığı ve ona ve ailesine dair sözleri sebebiyle tenkit edildiğini, ancak rivayetlerinde bir be’is olmadığını belirtmiştir.³⁶³ Kûfe’ye gidip Hz. Ali ile arkadaşlık etmiş, onunla birlikte bütün savaflara katılmıştır. Hz. Ali vefat edince Mekke’ye dönmüş ve ölümüne kadar burada kalmıştır.³⁶⁴

Ebu’t-Tüfeyl’in, Hz. Peygamber’den (s.a.v.), Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Huzeyfe b. Esîd el-Gifârî, Huzeyfe b. el-Yemân, Zeyd b. Erkam, Ebû Sa’îd el-Hudrî, Selmân el-Fârisî, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes’ûd, Ebû Zerr’in kardeşinin oğlu Abdülmelik, Muâz b. Cebel, Nâfi‘ b. Abdilhâris ve daha birçok sahâbîden rivayeti bulunmaktadır.³⁶⁵ Kendisinden ise Zührî, oğlu Seleme, Ubeydullah b. Ebî Talha el-Mekkî, İkrime b. Hâlid el-Mahzûmî, Ma’rûf b. Harbûz, Yezîd b. Müleyk, Cerîrî, Ubeydullah b. Ebî Ziyâd, Ammare b. Sevbân ve İbn Ebî Hüseyin hadis rivayet etmişlerdir.³⁶⁶

158 rivayeti bulunan ve en küçük sahâbî râvi olarak tanınmış Ebu’t-Tufeyl, İbn Abbâs’tan on üç hadis rivayet etmiştir. Kendisinden rivayette bulunan tek Mekkeli râvi Abdullah b. Osman b. Huseym ondan sekiz hadis nakletmiştir. Sahâbî olan Ebu’t-Tufeyl’in talebesi Abdullah b. Osman; İbn Ma’in, İclî, Nesâî ve İbn Hibbân tarafından *sika* olarak vasıflandırılmıştır.³⁶⁷

3.1.1.1.2. Diğer Talebeleri

İbn Abbâs’tan az sayıda rivayette bulunan diğer Mekkeli talebeleri, Nâfi‘ b. Cübeyr, Abdullah b. Abbâs’ın azatlı kölesi Nâfiz Ebû Ma’bed, Sâib b. Abdillâh’ın azatlı kölesi Sa’îd b.

³⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IV/467.

³⁶⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII/110.

³⁶¹ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du’afâi’r-ricâl*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, ty.), VI/161.

³⁶² İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî, *el-İstîâb fî esmâi’l-ashâb*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1427/2006), I/481.

³⁶³ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâi’r-ricâl*, VI/161.

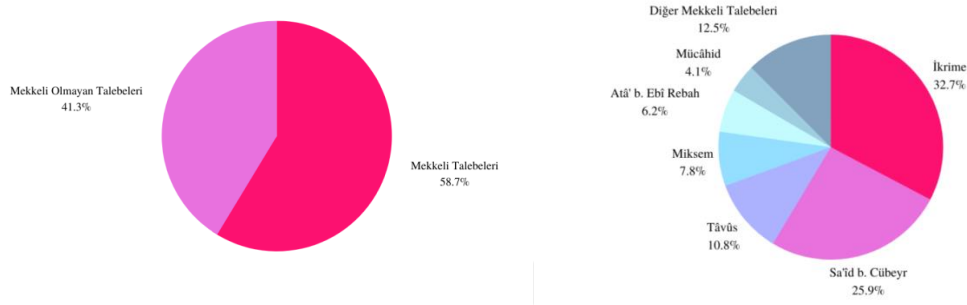
³⁶⁴ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, II/427.

³⁶⁵ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XIV/79.

³⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VI/328.

³⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XV/281.

Huveyris, Ubeydullah b. Ebî Yezîd, Ebu'l-Minhâl, Abdülaziz b. Rufey', Ahnes b. Şerîk'in azatlı kölesi Ebû Necîh, Abdullah b. Abbâs'ın azatlı kölesi Avsece, İkrime b. Hâlid, Meymûn el-Mekkî, Muhammed b. Ubeyd, Yûsuf b. Mâhek, Muhammed b. Huneyn, Ömer b. Atâ b. Ebi'l-Huvâr, İbrâhim b. Ebî Hidâş, Ebû Habîb b. Ya'lâ b. Ümeyye ve İsmâil b. İbrâhim eş-Şeybânî isimli râvilerdir.

Şekil 3.5. Abdullah b. Abbâs'ın rivayetlerinin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.1.1.1.3. Rivayet Lafızları

İbn Abbas'ın en önemli talebesi ve azatlı kölesi olan İkrime, İbn Abbâs'tan 327 rivayette bulunmuştur. Bunların kırk iki tanesi mevkûf, 285'i merfûdur. İkrime mezkûr rivayetlerden 309'unu عن sîgasıyla rivayet etmiş, beş tanesini de semâ/kıraat lafızlarıyla (أنبأنا، أخبرنا، يخبر عن،) aktarmıştır. Bunların dışında kalan yedi rivayeti أن، altı rivayeti de قال lafzıyla bildirmiştir.³⁶⁸

Sa'îd b. Cübeyr ise İbn Abbâs'tan rivayette bulunduğu 246 rivayetin 216'sını عن lafzıyla aktarmıştır. Diğer otuz rivayetin on dördü عن يحدّث، ikisi أنه يحدّث lafzıyla rivayet edilmiştir. Altısı قال lafzı, yedi tanesi ise semâ/kıraat sîgalarıyla (أخبره أن، سمعت، سمعتني، حدثني) aktarılmıştır. Bir rivayet ise أن lafzıyla rivayet edilmiştir. Rivayetlerinin on yedisi mevkûftur. Kendisinden en çok rivayette bulunan râvi Abdullah b. Osman b. Huseym'in tek rivayeti أخبرني sîgasıyla olup

³⁶⁸ Rivayetlerin incelenmesi neticesinde elde edilen lafızların istatistikleri verilmektedir. Ancak rivayet lafızlarının kullanımı özellikle hicrî ilk asırda istikrarlı bir kullanıma sahip değildir. Bunun yanında istinsah hatası, baskı hatası, râvi tasarrufları gibi meseleler de neticelerin yüzde yüz doğru olmasını engellemektedir. Fakat ele alınan rivayet yekûnunun fazla olması neticedeki sapmanın azalmasına etki edeceği kanaati hâsıl olmuştur. Meseleyle alakalı benzer mülâhaza için bk. M. Enes Topgöl, *İsnâd Okumak*, (İstanbul: İFAV, 2022), 91-2.

geri kalan yirmi altı rivayeti عن lafzıyladır. Mezkûr râvi dışında Mekkeli talebelerinin rivayetleri aynı şekilde ekseriyetle عن lafzıyla rivayet edilmiş, bunun yanında Amr b. Dînâr bir rivayette أُنْ ifadesini kullanmış, Süleymân b. Ebî Müslim'in tek rivayeti de سمع lafzıyla aktarılmıştır.

Tâvûs İbn Abbâs'tan 108 hadis rivayet etmiştir. Rivayetlerin üçü mevkûf, 105'i merfû olarak kaydedilmiştir. Bunların yirmi ikisi hariç bütün rivayetleri عن sîgasıyla aktarmıştır. Kalan rivayetlerden on biri قال lafzıyla, dokuzu arz ve semâ/kıraat sîgalarıyla (حدثني، سمعت، يحدث عن، يخبر) nakledilmiş olup ikisi ise أُنْ terimiyle rivayet edilmiştir. Diğer râvilerin rivayetlerinde olduğu gibi عن lafzının, burada da rivayet sîgalarının çoğunu oluşturduğu görülmektedir. Aynı şekilde Tâvûs'tan hadis rivayet eden Hasan b. Müslim, Amr b. Dînâr, Mücâhid, Ebu'z-Zübeyr, Abdûlmelik b. Meysera, İbrâhim b. Meysera ve Amr b. Şuayb isimli râviler de elli iki rivayeti عن sîgasıyla aktarmışlardır.

İbn Abbâs'tan yetmiş sekiz hadis rivayet eden azatlı kölesi Miksem b. Becera ise ve bu rivayetlerin yetmiş altısını عن lafzıyla aktarmıştır. Diğer ikisini ise أُنْ sîgasıyla rivayet etmiştir. İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerinin ikisi mevkûf olmakla birlikte yetmiş altısı merfûdur. Miksem'in kendisinden hadis rivayet eden Mekkeli talebesi yoktur. Atâ b. Ebî Rebâh ise İbn Abbâs'tan altmış iki rivayette bulunmuş, bunların otuz sekizini عن, yirmi birini semâ/kıraat lafızlarıyla (حدثنا، حدثني، حدث، أخبرنا، أخبرني، سمعت، أنبأنا، أنه سمع) ikisini قال, son bir tanesini ise أُنْ sîgalarıyla aktarmıştır. Rivayetlerinin sadece biri mevkûftur. Kendisinden hadis rivayetinde bulunan talebelerinden İbn Cüreyc rivayetlerinin on ikisinde semâ/kıraat sîgaları kullanırken altısında عن, ikisinde ise قال lafızlarını serdetmiştir. Diğer Mekkeli talebeleri Abdûlmelik b. Meysere, Yahyâ b. Ebî Kesîr ve Ebu'z-Zübeyr عن lafzıyla birer hadis rivayet etmişlerdir. Kays b. Sa'd ise bir rivayeti عن lafzıyla, diğer rivayeti حدثني sîgasıyla aktarmıştır.

Mücâhid'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiği hadislerin otuz altısında عن lafzını kullanırken beşini قال sîgası ile aktarmıştır. Rivayetlerinden sadece biri mevkûftur. Talebeleri İbn Ebî Necîh,

Mücâhid'den aldığı altı, Yezîd b. Ebî Ziyâd dört, Atâ b. Ebî Rebâh ve Kays b. Sa'd da birer rivayette عن sîgasını kullanmıştır.

Ebu't-Tüfeyl ise İbn Abbâs'tan rivayet ettiği on altı hadisin sekizini عن sîgasıyla, altısını قال lafzıyla ve son ikisini semâ/kıraat lafızlarıyla aktarmıştır. Kendisinden hadis rivayet eden Mekkeli talebesi Abdullah b. Osman b. Huseym sekiz rivayetinde de عن lafzını kullanmıştır.

İbn Abbâs'tan on dört merfû rivayeti bulunan İbn Ebî Müleyke, rivayetlerinin dördünde كتب lafzını kullanmış olup üçer tanesini عن ve قال lafızlarıyla, ikişer tanesini ise سمع ve أن ifadeleriyle aktarmıştır. Kendisinden rivayette bulunan talebeleri toplam beş rivayette عن sîgasını kullanmaktadırlar.

Amr b. Dînâr, İbn Abbâs'tan 12 hadis rivayet etmiş ve bunların onunu عن, ikisini أن sîgasıyla aktarmıştır. Rivayetlerinin hepsi merfûdur. Kendisinden Kays b. Sa'd, Zem'a b. Sâlih ve Zekeriyyâ b. İshâk aldıkları rivayetlerin yedisinde عن sîgasını, dördünde حدثنا şeklinde semâ/kıraat lafzını kullanmışlardır.

Ammâr b. Ebî Ammâr, İbn Abbâs'tan rivayet etmiş olduğu yirmi tarikin on altısını عن, ikisini سمعت, birini soru sîgası olarak سألت şeklinde, diğerini ise أن lafzıyla aktarmıştır. Mezkûr yirmi rivayetin sadece biri mevkûftur. İbn Abbâs'tan yirmi iki rivayeti bulunan Yûsuf b. Mihrân, bütün rivayetleri عن sîgasıyladır. Rivayetlerinin tamamı merfûdur.

İbn Abbâs'tan ondan az sayıda rivayette bulunan diğer Mekkeli talebeler toplam elli rivayetin otuz dokuzunu عن sîgasıyla, yedisini semâ/kıraat lafızlarıyla, üçünü أن ibaresiyle ve birini قال lafzıyla rivayet etmişlerdir.

Sahâbe tabakasındaki râvilerin çoğu gibi İbn Abbas da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) hadis rivayet ederken çoğunlukla قال lafzını kullanmıştır. Yüze yakın rivayette ise عن sîgasını tercih etmiştir. İbn Abbâs'tan Mekkeli râvilerin aktardığı 1110 rivayetin 957 tanesi عن sîgasıyla rivayet edilirken yetmiş yedisi semâ'a delaleti kat'î lafızlarla, yetmiş altısı ise قال, أن gibi diğer

lafızlarla kaydedilmiştir.³⁶⁹ Toplam rivayet içerisinde عن lafzının kullanım oranı %86 iken semâ ve kıraat lafızlarının oranı ve diğer rivayet sîgalarının bütün rivayetlere oranı aynı olmak üzere %7 olarak belirlenmiştir. Yine İbn Abbâs'ın Mekkeli talebeleri tarafından tahammül edilen 974 rivayetin %4'üne tekabül eden otuz dokuz rivayet mevkûf, 935'i ise merfû durumdadır.

3.1.1.2. Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697)

Bey'atü'r-Rıdvân'a katılan en küçük kişi olan Câbir, Hendek Savaşı'ndan itibaren gazvelere katılmıştır. 1215 rivayetiyle muksirûn arasında yer almaktadır. Ömrünün sonunda âmâ olan Câbir, hicrî 78 yılında 94 yaşındayken Medine'de vefat etmiştir.³⁷⁰ Câbir b. Abdillâh ömrünün son vakitlerinde işittiği bazı hadislerin aslını araştırmak için Mekke'ye gitmiş, sonra tekrar Medine'ye dönmüştür. Mekke'de ikamet ettiği sene³⁷¹ Atâ' ve Amr b. Dînâr ona mülâkî olmuştur. Talebelere hadis rivayeti için Erkam'ın evinde ders halkası kurduğu belirtilmiştir.³⁷² Ona mülâkî olan Atâ', "Câbir'in meclisine katılırdık, bize hadis naklederdi. Çıkınca hadisleri aramızda müzâkere ederdik." ifadesiyle bu halkalara işaret etmiştir.³⁷³

Hiz. Peygamber'den (s.a.v.) birçok ilim tahsil etmiş olan Câbir; Hiz. Ömer, Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Ali, Ebû Ubeyde, Muâz b. Cebel gibi birçok sahâbîden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında Sa'îd b. Müseyyeb, Atâ b. Ebî Rebâh, Amr b. Dînâr, Sâlim b. Ebi'l-Ca'd, Hasan-ı Basrî, Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, Ebû Ca'fer el-Bakır, Muhammed b. Münkedir, Sa'îd b. Mînâ, Ebu'z-Zübeyr, Ebû Süfyân, Mücâhid, Şa'bî, Recâ b. Hayve, Ubeydullah b. Miksem ve daha birçok isim bulunmaktadır.³⁷⁴

³⁶⁹ ٱُف فلائا قال أو حدَّث أو فعل gibi lafzının kullanıldığı rivayetler yani mü'en'en hadis, genel çerçevesiyle senesinde ٱُف فلائا قال أو حدَّث أو فعل gibi terkiplerin âlimlerin çoğunluğuna göre muteber olduğu, ancak bu sîgayı kullanan kişinin âdil olması, müdellis olmaması yahut rivayet ettiği kişiyle arasında muâsarât olması gibi şartlar sağlandığında senedin muttasıl sayıldığı ifade edilmektedir (İbn Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nureddin İtr [Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1404/1984], üçüncü baskı, 62-3). Ancak tezde rivayet sîgalarından ٱُف ibaresi zikredilen muteber durumların dışında رأى ٱُف gibi sadece durum bildiren hallerde tespit edilerek istatistiğe dâhil edilmiştir. Diğer semâ/kıraat lafızlarına delâlet edecek olanlar, kendi gruplarında değerlendirilmiştir.

³⁷⁰ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, I/137.

³⁷¹ Câbir b. Abdillâh'ın Mekke'de altı ay ya da bir sene kaldığına dair bilgiler mevcuttur (Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*, nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî [Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1989], II/279; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV/346); ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 56-57. Ancak o burada kaldığı kısa süreçte birçok talebeye hadis aktarmış, hatta en önemli talebesi Mekkeli Ebu'z-Zübeyr olmuştur.

³⁷² Tayyip Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959), 101.

³⁷³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI/406; el-İsfahanî, Abdullah b. Ca'fer b. Hayyân, *Ehâdisu Ebi'z-Zübeyr*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1417/1996), s. 46.

³⁷⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III/189-190.

3.1.1.2.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Câbir b. Abdillâh'ın Mekke'yle olan irtibatı ve oradaki ikameti kısıtlı gibi görünse de 1215 rivayetinin 725'ini on iki Mekkeli talebesi kendisinden rivayet etmiş, rivayetlerinin %59'u Mekkeli râviler tarafından sonraki nesillere aktarılmıştır. Câbir b. Abdillâh'ın en meşhur Mekkeli talebeleri, kendisinden toplam 507 rivayet nakleden ve en yakın talebesi olan Ebu'z-Zübeyr, halkalara devamlılığı sabit olan Atâ' b. Ebî Rebâh, "sâhibu Câbir" olarak anılan Talha b. Nâfi' ve Amr b. Dînâr'dır. Aşağıdaki tabloda bütün Mekkeli talebeleri gösterilmekte olup meşhur ve yakın talebeleri olan mezkûr isimlere ayrıntılı biçimde yer verilerek diğer talebeleri kısaca zikredilecektir.

Tablo 3.2. Câbir b. Abdillâh'ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu		İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	Ebu'z-Zübeyr	507	Sika	7.	Abdurrahmân b. Ebî Ammâr	3	Sika
2.	Atâ' b. Ebî Rebâh	85	Sika	8.	Abdurrahmân b. Sâbit	3	Sika
3.	Talha b. Nâfi'	65	Sika	9.	Ammâr b. Ebî Ammâr	3	Sika
4.	Amr b. Dînâr	37	Sika	10.	Eymen el-Habeşî	3	Sadûk
5.	Sa'îd b. Mînâ	10	Sika	11.	Muhammed b. Abbâd	2	Sika
6.	Mücâhid	5	Sika	12.	Süleymân b. Atîk	2	Sadûk

1. Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs (ö. 126/743-4)

Ebu'z-Zübeyr 921 rivayetinden 507'ini Câbir b. Abdillâh'tan nakletmiştir. Toplam rivayetinin yarısından fazlasını Câbir'den rivayet etmesi ve "sâhibu Câbir" şeklinde nitelenmesi³⁷⁵ hem Câbir'in halkalarına devam ettiğinin hem de en yakın talebesi olduğunun göstergesidir. Nitekim onun meclisinde hadisleri ezberlesin diye Atâ' ve arkadaşları tarafından en ön saflara oturtulması,³⁷⁶ kendisinden soru sığasıyla³⁷⁷ birçok rivayetinin bulunması Ebu'z-Zübeyr'in bu meclisteki yerine işaret etmektedir. Yine Atâ' b. Ebî Rebâh'ın, Câbir'in yanından çıkıp hadisleri müzâkere ettiklerini ve Ebu'z-Zübeyr'in dinledikleri hadisleri onlara ezberlettiğini bildirmesi Ebu'z-Zübeyr'in Câbir'in rivayetlerine ne denli hâkim olduğunu göstermektedir.³⁷⁸ Leys Mekke'ye geldiğinde Ebu'z-Zübeyr'e, kendine naklettiği rivayetlerin hepsini Câbir'den

³⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/74.

³⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI/406.

³⁷⁷ Soru sığalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi 'Rivayet Lafızları' başlığı altında verilecektir.

³⁷⁸ İbn Receb, Zeynüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, nşr. Nûreddin İtr (Kâhire: Dâru's-Selâm, ty.), I/321.

duyup duymadığını sorunca Ebu'z-Zübeyr, bazılarını ondan duyduğunu, bazılarının ise ondan kendisine tahdîs edildiğini (منه ما حَدَّثت عنه) belirtmiştir.³⁷⁹ İlk bölümde işlendiği üzere Ebü'z-Zübeyr müdellis bir râvidir. Dolayısıyla عن ile aktarılan rivayetlerin vasıtalı olabilmesi mümkündür. İfade edildiği üzere Ebu'z-Zübeyr'in Câbir'den 507 rivayeti bulunmaktadır. Bunlardan 328'ini عن sîgasıyla aktarmıştır.

Bahsi geçen 507 rivayetten 141 rivayeti Ebu'z-Zübeyr'in Mekkeli yedi talebesi (İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Osman b. Huseym, Zekeriyâ b. İshâk, İbrâhim b. Tahmân, Abdullah b. Müemmel ve Rebâh b. Ebî Ma'rûf) nakletmiştir. Mekkeli talebeleri arasında Abdullah b. Müemmel hâriç zayıf râvi bulunmamaktadır. Daha önce belirtildiği gibi mezkûr râviyi İbn Ma'în zayıf, Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a ise leyse bi-kavî terimleriyle vasıflandırmışlardır.³⁸⁰ Ayrıca Rebâh b. Ma'rûf, İbn Hacer tarafından vehim sahibi olduğu belirtilerek sadûk terimiyle tavsif edilmiştir.³⁸¹

2. Atâ' b. Ebî Rebâh (ö. 114/732)

İbn Abbas'ın yakın talebeleri arasında bulunan Atâ b. Ebî Rebâh, Câbir b. Abdillâh'tan seksen beş hadis nakletmiştir. Atâ'nın ricâl kitaplarında Câbir'in halkalarına katılıp yakın talebeleri arasında sayılması³⁸² rivayet sayılarıyla da desteklenmiş olmaktadır. Kendisinden bu rivayetlerin kırk ikisini nakleden Mekkeli talebeleri İbn Cüreyc, Süleymân b. Mûsâ, Kays b. Sa'd, Amr ve Müsennâ b. Sabbâh'dır. Râviler arasında sadece Müsennâ b. Sabbâh hakkında cerh ifadeleri kullanılmıştır. İbn Hacer Müsennâ'yı zayıf olarak nitelerken, Yahyâ b. Ma'în zayıf, "hadisi yazılır, terkedilmez" şeklinde vasıflandırmıştır.

3. Talha b. Nâfi' (ö. 124/742)

Talha b. Nâfi', Vâsıtlı bir râvi olmakla birlikte Mekke'de bir süre kalmıştır. Nitekim Buhârî Talha'nın 6 ay Mekke'de Câbir b. Abdillâh'ın yanında kaldığını bildirmiştir.³⁸³ Ayakkabıcılıkla uğraşan Talha b. Nâfi', Kuraşî nisbesini onların azatlı kölesi olmasından dolayı almıştır.³⁸⁴ İbn Hacer kendisini sadûk olarak vasıflandırmıştır.³⁸⁵ Ahmed b. Hanbel ve

³⁷⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII/251.

³⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V/175.

³⁸¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 145.

³⁸² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI/406.

³⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV/346.

³⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII/438.

³⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 225.

Nesâî onun hakkında leyse bihî be's ifadesini kullanmış olup İbn Ma'în ise lâ şey' terimiyle nitelendirmiştir. Buna ilâveten Yahyâ b. Ma'în, Ebu'z-Zübeyr'i Talha b. Nâfi'ye tercih ettiğini ifade etmekle birlikte Talha'yı "sâhibu Câbir" olarak nitelemiştir.³⁸⁶ İbn Adî de lâ be's bih şeklinde vasıflandırmıştır.³⁸⁷ Zehebî ise İbn Hacer gibi sadûk olarak değerlendirmiştir.³⁸⁸ Talha b. Nâfi', Mekkî olarak da anılmaktadır. Câbir b. Abdillâh, Enes b. Mâlik, İbn Zübeyr, İbn Ömer, İbn Abbâs, Ubeyd b. Umeyr, Hasan Basrî, Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin de aralarında bulunduğu birçok sahâbî ve tâbiîden rivayeti mevcuttur. Kendisinden Haccâc b. Ertât, Haccâc b. Ebî Zeyneb, Husayn b. Abdurrahman, Hâlid b. Urfuta, Şu'be, Utbe b. Ebî Hakîm ve daha birçok râvi rivayette bulunmuşlardır.³⁸⁹ Elde edilen verilere göre 204 rivayete sahip Talha b. Nâfi', derslerine devam ettiği hocası Câbir b. Abdillâh'tan altmış beş hadis rivayet etmiştir.³⁹⁰ Kendisinden *sâhibu Câbir* olarak bahsedilen Talha b. Nâfi''in Câbir'in yakın talebesi olduğu hem mezkûr şekilde tavsif edilmesinden hem de tahammül ettiği rivayet sayısından anlaşılmaktadır.

4. Amr b. Dînâr (ö. 126/744)

Amr b. Dînâr, Câbir b. Abdillâh'tan otuz yedi hadis rivayet etmiştir. Kendisinden bu rivayetlerden yirmi dördünü nakleden Mekkeli talebeleri İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne, Zekeriyâ b. İshâk, Şibl b. Abbâd ve Ebu'z-Zübeyr'dir. Mezkûr râvilerin tamamı sikadır.

3.1.1.2.2. Diğer Talebeleri

Câbir b. Abdillâh'tan az sayıda hadis rivayetinde bulunan Mekkeli talebeler Sa'îd b. Mînâ, Mücâhid, Eymen el-Habeşî, Abdurrahman b. Sâbit, Ammâr b. Ebî Ammâr, Abdurrahman b. Abdillâh b. Ebî Ammâr, Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer, Süleymân b. Atîk isimli râvilerdir. Sa'îd b. Mînâ hariç diğer râvilerin rivayetlerini Mekkeli talebeler nakletmişlerdir. Câbir'in tabloda verildiği üzere bütün Mekkeli talebeleri sika ya da sadûk vasfındadır.

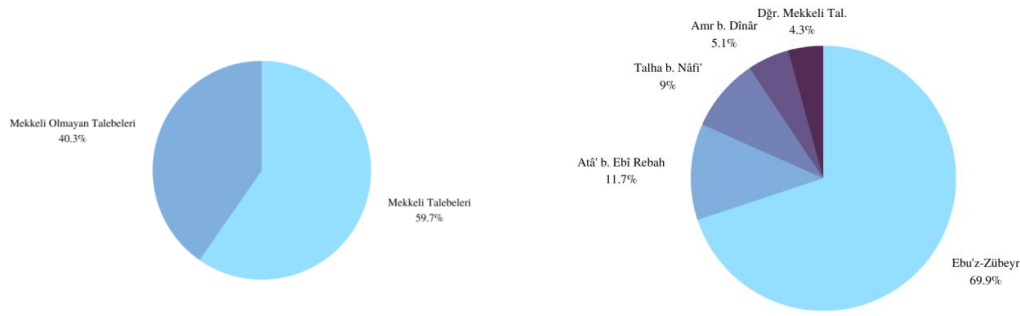
³⁸⁶ Yahyâ b. Ma'în, *Ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Muhammed Kâmil el-Kassâr (Dımaşk: Mecme'atü'l-Lüga, 1405/1985), I/116.

³⁸⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII/438-9.

³⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/293.

³⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII/439.

³⁹⁰ Talha b. Nâfi''in Câbir'den semâ'ının olmadığı, onun Süleymân el-Yeşkürî'nin Câbir'den yazdığı malzemesini kullandığı ifade edilmektedir (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I/144-5). Ancak metinde de belirtildiği üzere Buhârî onun, Câbir'in yanında altı ay kaldığını ve ondan hadis ezberlediğini kaydetmiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 105-6.

Şekil 3.6. Cābir b. Abdillāh'ın Mekkele ve Mekkele olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.1.1.2.3. Rivayet Lafızları

Cābir b. Abdillāh'ın yaklaşık 1200 rivayetinin yüzde 42'sine tekabül eden 507 rivayeti, en meşhur talebesi Ebu'z-Zübeyr künyesiyle maruf Muhammed b. Müslim b. Tedrüs nakletmiştir. Rivayetlerinin 328'ini عن lafızıyla rivayet eden Ebu'z-Zübeyr, 124'ünü ise semâ/kıraat lafızlarıyla (سمع، حدث، أخبر) nakletmektedir. Kırk iki rivayetinde ise Cābir b. Abdillāh'a سألت ifadesiyle soru yönelttiği ve sekiz rivayetinde ise أنه سأل şeklinde Cābir'in soru yönelttiğine işaret edildiği görülmektedir ki bu sorular aralarındaki hoca-talebe irtibatını desteklemektedir. Kalan altı rivayet قال ve أن lafızlarıyla aktarılmıştır. Ebu'z-Zübeyr'den Cābir b. Abdillāh'ın rivayetlerini en çok aktaran râvi olarak İbn Cüreyc, 104 rivayetin seksen sekizi *ahberanâ* olmak üzere toplam doksan üç rivayeti semâ/kıraat sigalarıyla (أخبرني، أخبرنا، حدثني) nakletmiştir. Ebu'z-Zübeyr'in rivayetleri arasında sadece sekiz mevkûf hadis bulunduğu tespit edilmiştir. Rivayetlerin tamamı değerlendirildiğinde عن sigasının çokluğu göze çarparken, İbn Cüreyc'in ekseriyetle tahbîr ve tahdîs lafızları kullanması dikkat çekmektedir. Diğer rivayetlerin dokuzunu عن, ikisini قال lafızlarıyla aktarmıştır. Ebu'z-Zübeyr'in diğer talebelerinin toplam rivayet sayısı otuz yedidir. Bu rivayetlerin yirmi beşi عن sîgasıyla aktarılırken, on ikisi semâ/kıraat lafızlarıyla nakledilmiştir. Özellikle Zekeriyâ b. İshâk'ın on üç rivayetinden on birini حدثنا ve سمعت lafızlarıyla tahdîs etmesi önemlidir.

Atâ b. Ebî Rebâh, Cābir b. Abdillāh'tan seksen beş hadis rivayet etmiş olup bunlardan altmış sekizinde عن sigasını kullanmıştır. Kalan rivayetlerin on dördünü semâ ve kıraat lafızlarıyla

(سمعت، أنه سمع، حدثنا، حدثني، يحدث عن)، ikisini ise قال ve أن ifadeleriyle aktarmıştır. Kendisinden ise talebesi İbn Cüreyc on beş rivayetin sekizini semâ/kıraat sigalarıyla, beşini عن, ikisini ise قال lafzıyla nakletmiştir. Diğer talebelerinden gelen rivayetlerin tamamı عن sigasıyla'dır. Atâ rivayetleri arasında bir mevkûf rivayet mevcuttur.

Câbir'in yakın talebesi olarak anılan Talha b. Nâfi' ise altmış beş rivayetin on sekizini semâ ve kıraat lafızlarıyla, kırk ikisini ise عن, dördünü قال ibareleriyle aktarmış, bir rivayette de soru yöneltmiştir. Talebeleri kendisinden aktarırken ise yirmi altı rivayette semâ ve kıraat sîgalarını, otuz altısında ise عن lafzını ve üçünde قال ifadesini kullanmışlardır.

Câbir b. Abdillâh'ın bir diğer meşhûr talebesi olan Amr b. Dînâr, otuz yedi rivayetin yirmi yedisini semâ ve kıraat lafızlarıyla (سمعت، أنه سمع، سمع، حدثني) rivayet etmiş olup diğer on rivayetin birinde سألت şeklinde soru sigası kullanmış ve kalan dokuz rivayeti عن lafzıyla aktarmıştır. Kendisinden Süfyân b. Uyeyne on dört hadis rivayet etmiş, bunlardan onunda عن, dördünde قال lafzını kullanmıştır. İbn Cüreyc ise Amr b. Dînâr'dan rivayet ettiği hadisleri أخبرني sigasıyla aktarmıştır. Diğer râvilerden gelen toplam dört rivayetin üçü semâ/kıraat sigalarıyla nakledilirken, biri عن lafzıyla kaydedilmiştir.

Câbir b. Abdillâh'tan rivayette bulunan Sa'îd b. Mînâ, Mücâhid, Abdurrahman b. Sâbit, Eymen el-Habeşî, Süleymân b. Atîk ve Ammâr b. Ebî Ammâr, -son râvinin bir rivayeti hariç- toplam yirmi altı rivayetin tamamında عن sigasını kullanmışlardır. Ammâr, bir rivayetini سمعت lafzıyla aktarmıştır. Abdurrahman b. Abdillâh b. Ammâr iki rivayetinde أخبره, birinde قال lafzını kullanmıştır. Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer ise سألت، أنه سأل şeklinde soru sigalarıyla rivayet etmiştir.

Rivayetlerin tamamı değerlendirildiğinde Câbir b. Abdillâh'ın yaklaşık 1200 rivayetin 790 tanesini قال ve يقول lafızlarıyla naklettiği görülürken, 205'inde أن, elli dördünde عن ve yetmişinde ise semâ/kıraat sigaları (يحدث عن، يحدث عن، يحدث أن، سمع منه، أخبره أن، يحدث عن، يحدث أن) kullanmaktadır. İbn Abbas'ın rivayetlerinde de görüldüğü üzere sahâbenin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivayetleri ekseriyetle قال ifadesiyledir. Câbir b. Abdillâh'ın

rivayetlerinin takriben yarısını başta Ebu'z-Zübeyr, Atâ b. Ebî Rebâh ve Amr b. Dînâr olmak üzere on iki Mekkeli talebesi nakletmiştir. Mekkeli talebelerden gelen toplam 725 rivayetin %70'ine tekabül eden 502 rivayet عن sigasıyla aktarılırken %26 oranında 190'ı da çeşitli semâ ve kıraat lafızlarıyla rivayet edilmiştir. Aynı şekilde tâbiûn tabakasında عن ile rivayetin toplam rivayete oranının çok yüksek olduğu tespit edilmiştir. Neticenin hangi vakte tekabül ettiğinin netleşmesi açısından Câbir'in talebelerinden hareketle bahsedilen dönemde vefatları 100 ile 125 arası olan râvilerin rivayetlerinden söz edildiği belirtilmelidir. Elde edilen sonuçlardan dikkat edilmesi gereken bir husus da Ebu'z-Zübeyr, Atâ ve Amr'ın talebesi olan ve diğer râvilerden de birkaç rivayeti bulunan İbn Cüreyc'in, 129 rivayetin 111'ini çoğunlukla أَخْبَرَنِي olmak üzere semâ ve kıraat lafızlarıyla nakletmesidir. Bunun yanında mezkûr 725 rivayet arasında on üç tane mevkûf rivayet bulunduğu, kalanların merfû konumunda olduğu görülmektedir.

3.1.2. Mekkeli mutavassitûn sahâbî râviler

3.1.2.1. Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-5)

Mekke'de hicretten yedi yıl önce doğmuş olan Abdullah b. Amr'ın babası ile aralarında on iki yaş olduğu rivayet edilmekte ve ayrıca babasından önce Müslüman olduğu belirtilmektedir. Muksirûn arasında sayılan Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr'ın kendisinden daha çok hadis bildiğini, bunun sebebinin de Abdullah b. Amr'ın hadisleri yazması olduğunu ifade etmektedir.³⁹¹ Ebû Hüreyre'nin ifadesiyle ondan daha fazla hadis tahammül etmiş olmasına rağmen sonraki asırlara takriben 700 rivayetinin ulaşması, Abdullah b. Amr'ın Mısır'da, Ebû Hüreyre'nin ise Medine'de yaşamış olmasıyla açıklanmaktadır. Zira Medine ilmin merkezi konumundayken, Mısır'a ilim için giden kişi sayısı çok azdı.³⁹² Abdullah b. Amr'ın hicrî 65, 68 ya da 69 yıllarında Şam'da ya da Mekke'de yahut Tâif'te vefat ettiğine dair rivayetler mevcuttur.

Hz. Peygamber'den (s.a.v.) semâi bulunan Abdullah b. Amr'ın ayrıca babası Amr, Hz. Ömer, Ebu'd-Derdâ, Muaz b. Cebel, Abdurrahman b. Avf'tan rivayetleri mevcuttur. Kendisinden ise sahâbeden İbn Ömer, Ebû Ümâme, Misver b. Mahreme, Sâib b. Yezîd ve Ebu't-Tufeyl; tâbiûndan ise Sa'îd b. Müseyyeb, Urve, Tâvûs, Ömer b. Âs, Ebu'l-Abbâs Sâib, Atâ b. Yesâr,

³⁹¹ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, I/573-4.

³⁹² Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, I/282.

İkrime, Yûsuf b. Mâhek, Mesrûk b. Ecda‘, Âmir eş-Şa‘bî, Ebû Zûr‘a b. Amr, Ebû Abdîrrahman el-Becelî’nin de aralarında bulunduğu birçok kimse rivayette bulunmuştur.³⁹³

3.1.2.1.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Abdullah b. Amr’ın *Müsned* verileri çerçevesinde yaklaşık 700 rivayeti tespit edilmiştir. Takriben 15-20 yaşlarında Mekke’den ayrılan Abdullah b. Amr’ın yazdığı hadisleri torununun oğlu Amr b. Şuayb rivayet etmiştir. *Müsned*’de kaydedildiği üzere Amr’ın, dedesi Abdullah b. Amr’dan 201 rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetleri Amr b. Şuayb’ın, Abdullah b. Amr’dan nakleden babası Şuayb b. Muhammed’in aldığı *es-Sahîfetü’s-sâdıka*’dan rivayet ettiği bilinmektedir.³⁹⁴ Abdullah b. Amr’ın rivayetlerinin çoğu günümüze Amr b. Şuayb’ın babasından nakletmesiyle ulaşmıştır. Bu sebeple Amr b. Şuayb, Abdullah b. Amr’dan sonra ailede hadisle iştigal eden en meşhur râvi konumuna gelmiştir. Dolayısıyla talebe olarak kendisine yer verilecek, ancak babası Şuayb b. Muhammed Medineli olması hasebiyle ele alınmayacaktır. Bunun dışında Abdullah b. Amr’ın on yedi Mekkeli talebesi kendisinden elli beş hadis rivayet etmiştir. Netice itibarıyla Abdullah b. Amr’dan Mekkeli talebeleri vasıtasıyla ulaşan toplam hadis sayısı 264’tür. Mekkeli râviler tarafından nakledilen rivayetlerinin toplam rivayetlerine oranı %38 olup üçte birinden fazlasına tekabül etmektedir.

Tablo 3.3. Abdullah b. Amr’ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta‘dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta‘dîl Durumu		İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta‘dîl Durumu
1.	Şuayb→Amr b. Şuayb	201	Sadûk	10.	İkrime	2	Sika
2.	Mücâhid	21	Sika	11.	Müsâfi‘ b. Şeybe	2	Sika
3.	Sâib b. Ferrûh	11	Sika	12.	Yahyâ b. Hakîm	2	Makbûl
4.	Abdullah b. Bâbâh	4	Sika	13.	Hâris b. Abdillâh	1	Sadûk
5.	Yûsuf b. Mâhek	4	Sika	14.	Hâlid b. Huveyris	1	Makbûl
6.	Amr b. Esved	3	Sika	15.	İbn Ebî Mûleyke	1	Sika

³⁹³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV/111-2.

³⁹⁴ “Amr b. Şuayb an ebîhi an ceddihî” isnadıyla gelmekte olan bu rivayetler hakkında birçok farklı görüş mevcuttur. Zehebî’ye göre “an ceddihî” ifadesi başka rivayetlerde de açıkça serdedildiği üzere Abdullah b. Amr’a atfedilmekte, dolayısıyla isnadda herhangi bir inkıta‘ meydana gelmemektedir. Ayrıca Amr b. Şuayb’ın babası Şuayb b. Muhammed, dedesi Abdullah b. Amr’ın yanında yaşamıştır ve ondan semâi sabittir (Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, V/173). İbn Hibbân da bu isnâdın kullanılıp kullanılmayacağıyla alakalı birçok âlimden ayrıntılı bilgiler kaydetmiştir (İbn Hibbân, *Kitâbü’l-Mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve’d-du‘afâ ve’metrûkîn*, nşr. Mahmûd Zâyed [Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1412/1992], II/72-4). Konunun, râvilerin doğum ve vefat tarihleri, Amr b. Şuayb’ın yanındaki nüshadan rivayetinin, vicâde konumunda olup olmadığı gibi birçok veçhesi bulunmaktadır. Tartışmayla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007), 211211-20; Veysel Özdemir, “‘Amr b. Şuayb an ebîhi an ceddihî’ İsnâdının Tenkit ve Tahlili”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1 (2008), 227-245.

7.	Ebu'z-Zübeyr	3	Sika	16.	Misda' el-Eslemî	1	Meçhul
8.	Suheyb el-Hazzâ	3	Makbûl	17.	Sa'id b. Mînâ	1	Sika
9.	Atâ b. Ebî Rebâh	2	Sika	18.	Ubeydullah b. Âmir	1	Sika

1. Amr b. Şuayb (ö. 118/736)

Amr b. Şuayb, Mekkeli, Medineli ve Tâifli olarak kaydedilmiş olup Mekke'de yaşadığı, Tâif'te vefat ettiği bildirilmiştir.³⁹⁵ Ebû Hâtim de onun Mekke'de ikamet ettiğini, Tâif'e arazileri sebebiyle gidip geldiğini ifade etmiştir.³⁹⁶ Ancak Tâif'te oturduğu, Mekke'ye sık sık gelip gittiği de söylenmektedir. Babasından, büyük dedesi Abdullah b. Amr'ın birçok hadisini rivayet etmiştir. Onun dışında Tâvûs, Mücâhid b. Cebr, Atâ' b. Ebî Rebâh, Amr b. Dînâr, İbn Ebî Necîh gibi Mekke ulemâsı başta olmak üzere Sa'id b. Müseyyeb, Zührî, Urve, Katâde, Süleymân b. Yesâr, Ümmü Kürz el-Huzâiyye ve daha birçok tâbiûndan rivayette bulunmuştur. Kendisinden Sâbit el-Bünânî, Recâ' b. Ebî Seleme, Dâvûd b. Şâbûr, Zübeyr b. Adî, Abdurrahman b. Hâris b. Ebî Rebîa, Eyyûb es-Sahtiyânî ve birçok râvi hadis rivayet etmiştir.³⁹⁷

Buhârî; Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Ali b. el-Medînî gibi âlimlerin genelde onun hadisleriyle özelde babasından olan rivayetleriyle ihticâc etmekte olduklarını haber vermiştir.³⁹⁸ İclî, Amr b. Şuayb'ı sika olarak tavsif ederken³⁹⁹ Yahyâ b. Sa'id el-Kattân "vâhî" terimiyle tenkit etmiştir.⁴⁰⁰ Bununla birlikte Yahyâ el-Kattân, Amr'ın güvenilir kimselerin yaptığı rivayetlerde hüccet olabileceğini de belirtmiştir.⁴⁰¹ İbn Ma'in'e râvi hakkında sorulduğunda sinirlenerek imamların kendisinden rivayet ettiği bir kişi olduğunu vurgulamıştır. İbn Ma'in, başka bir rivayetinde ise babası dışında aldığı rivayetlerde sika olduğu, babası vasıtasıyla gelen rivayetlerin hüccet olmadığı görüşündedir. Ebû Dâvûd da aynı görüşü benimseyenler arasındadır.⁴⁰² Ahmed b. Hanbel ise muhaddislerin, Amr→babasından→dedesinden şeklindeki isnadı bazen kullanıp bazen terk ettiklerini haber vermiştir.⁴⁰³ İbn Hacer ise râviyi sadûk olarak nitelemiştir.⁴⁰⁴ 500'e yakın rivayeti bulunan

³⁹⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, V/79.

³⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI/238.

³⁹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII/65-6.

³⁹⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI/342-3.

³⁹⁹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, II/177.

⁴⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI/238.

⁴⁰¹ Zehebî, *el-Kâşif*, II/78.

⁴⁰² Yahyâ b. Ma'in, *Târihu Yahyâ b. Ma'in (Dûrî)*, II/355; el-Hazrecî, Safiyyuddîn Ahmed b. Abdullah, *Hülâsatü Tezhibü Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1416/1996), I/290.

⁴⁰³ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, I/533-4.

⁴⁰⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 168.

Amr b. Şuayb'ın, babası→dedesi tarikiyle toplam 201 nakli tespit edilmiştir. Kendisinden bu rivayetlerin dokuzunu Mekkeli Süleymân b. Mûsâ nakletmiştir.

2. Mücâhid b. Cebr (ö. 101-4/719-22?)

Mücâhid b. Cebr'in, Abdullah b. Amr'dan semâi sâbit olup⁴⁰⁵ kendisinden yirmi bir rivayet tahammül etmiştir. Bu sebeple Abdullah b. Amr'ın yakın talebeleri arasında zikredilmektedir.

3. Sâib b. Ferrûh (ö. ?)

Künyesi Ebu'l-Abbâs olan ve İbn Hibbân'ın *Sikât*'ında yer verdiği Sâib b. Ferrûh, Mekkeli ve şâir idi. Abdullah b. Amr ve İbn Ömer'den rivayeti mevcuttur. Abdullah b. Amr'dan rivayetin sâbit olduğu kaydedilmiştir.⁴⁰⁶ Kendisinden Atâ b. Ebî Rebâh, Ebu'z-Zübeyr, Amr b. Dînâr ve Habîb b. Ebî Sâbit rivayette bulunmuştur.⁴⁰⁷ *Meşâhîr*'de de Mekke'nin önemli ve mutkîn kimselerinden olduğu kaydedilmiştir.⁴⁰⁸ İbn Hacer de Sâib'in sika olduğu görüşündedir.⁴⁰⁹ Toplamda on iki rivayeti bulunan Sâib b. Ferrûh, bir rivayeti hariç tamamını Abdullah b. Amr'dan nakletmiştir.

3.1.2.1.2. Diğer talebeleri

Abdullah b. Amr'ın torunu Şuayb b. Muhammed vasıtasıyla Amr b. Şuayb'dan ve kendisinden en çok rivayeti bulunan diğer râvi Sâib b. Ferrûh'dan başka on altı talebesi bulunmaktadır. Bu râvilerin isimleri ve rivayet sayıları tablo 3'te verilmiştir. Ancak mezkûr râvilerin içerisinde üç rivayeti tespit edilen Ebu'z-Zübeyr'in Abdullah b. Amr'dan semâi olmadığı belirtilmektedir.⁴¹⁰ Söz konusu rivayetlere bakıldığında Ebu'z-Zübeyr'in üç rivayetini de عن lafzıyla aktardığı görülmektedir.⁴¹¹ Aynı zamanda Ebu'z-Zübeyr'in Sâib b. Ferrûh'tan rivayeti olduğu da bilinmektedir. İbn Hacer'in Ebu'z-Zübeyr hakkında tedlis yaptığına dair tesbiti göz önünde bulundurulduğunda Ebu'z-Zübeyr'in Abdullah b. Amr'dan rivayetlerinde tedlis olması yüksek ihtimaldir.

⁴⁰⁵ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, I/609.

⁴⁰⁶ Yahyâ b. Ma'în, *Târîhu Yahyâ b. Ma'în (Dûrî)*, I/66.

⁴⁰⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV/326.

⁴⁰⁸ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 109.

⁴⁰⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 168.

⁴¹⁰ Yahyâ b. Ma'în, *Târîhu Yahyâ b. Ma'în (Dûrî)*, I/101.

⁴¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/598.

Şekil 3.7. Abdullah b. Amr'ın rivayetlerinin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.1.2.1.3. Rivayet lafızları

Abdullah b. Amr, diğer sahâbîlerin de en fazla kullandığı قال lafzını yaklaşık 340 rivayette kullanmıştır. Kalan rivayetlerde ise ئُ lafzını 139 defa, عن sîgasını ise altmış iki kez zikretmiştir. *Müsned*'de kaydedilen Amr b. Şuayb→babası→dedesi şeklindeki 201 isnadın on biri hariç tamamı عن sigasıyla rivayet edilmiştir. Amr b. Şuayb'dan hadis rivayet eden talebesi Süleymân b. Mûsâ dokuz rivayetin birini قال, diğerlerini عن lafzıyla nakletmiştir.

Amr b. Şuayb'ın dışında on altı râviden gelen elli altı rivayetin kırk dördü عن sîgasıyla olup on tanesi semâ/kıraat lafızlarıyla, birer tane ise قال ve ئُ ibareleriyle rivayet edilmiştir. Netice itibarıyla Abdullah b. Amr'dan Mekkeli râvileri vasıtasıyla nakledilen rivayetlerde kullanılan lafızlar, %90 gibi önemli bir oranla عن sîgasıyla gelmektedir. Semâ/kıraat lafızları (سمعت، سمع،) ise %8'e tekabül etmektedir.

3.1.3. Değerlendirme

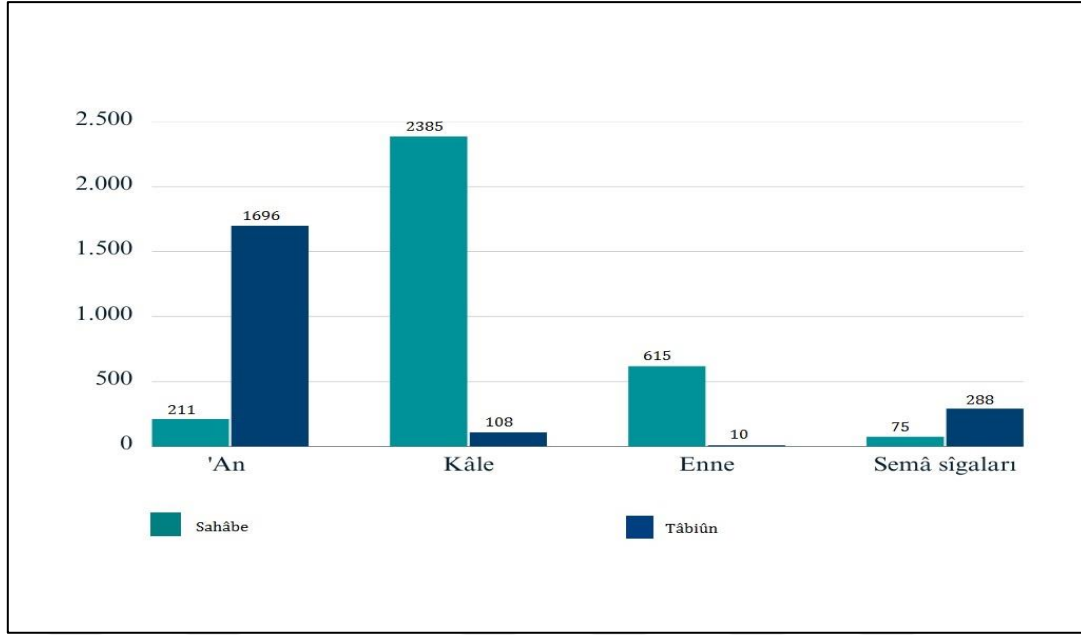
Sahâbe tabakasında tespit edilen Mekkeli râvi sayısı 141 olmakla beraber bölüm girişinde ifade edildiği üzere bu râvilerden on altısının kırktan fazla rivayeti mevcuttur. Bunlar arasında hanım sahâbîlerden; Esmâ bt. Ebî Bekir 110, Hz. Ali'nin kardeşi Fâhite bt. Ebî Tâlib altmış üç ve Safiyye bt. Şeybe⁴¹² ise elli altı hadis rivayet etmişlerdir. Rivayeti bulunan toplam

⁴¹² Şeybe b. Osman'ın kızı, tâbiünden Abdullah b. Şeybe b. Osman el-Kuraşî'nin kardeşidir. Hz. Peygamber'i (s.a.v.) görmüş olmakla birlikte sahabeden oluşunda ihtilaf olduğunu düşünenler ve tâbiî arasında sayanlar bulunmaktadır (İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, II/454; İbnü'l-Esîr, *el-Üsdü'l-gâbe*, VII/170). Ancak sahabeden sayıldığına dair bilgiler de mevcuttur (Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, II/349).

Mekkeli hanım sahâbî sayısı ise on dokuzdur. 141 olarak tespit edilen Mekkeli sahâbeden sadece on altısının kırkın üstünde rivayete sahip olduğu bilgisi, hadis tarihi bilgilerine mutâbık görünmektedir. Zira hicrete kadar Mekke’de kalan ya da herhangi bir sebeple hicret etmemiş olan yahut Mekke’nin fethinden sonra geri dönüp burada ikamet etmeye devam eden sahâbî sayısı Medîne’ye göre daha az olmakla beraber muksirûn sahâbî sayısı İbn Abbâs ve Câbir b. Abdillâh olmak üzere ikidir. Rivayeti 500’ün üzerinde olan Abdullah b. Amr ise gençliğinin ilk yıllarında Mekke’de bulunmuştur. Onların dışında Mekke’de bulunan sahâbîler arasında miûn olarak Abdullah b. Zübeyr, Ebu’t-Tufeyl, Abbâs b. Abdilmuttalib; erbeûn olarak ise Amr b. Âs, Misver b. Mahreme, Âmir b. Rebîa, Hakîm b. Hizâm, Mikdâd b. Amr ve Abdurrahman b. Ebzâ⁴¹³ kaydedilmiştir.

Sahâbe tabakasında toplam yaklaşık 3500 rivayet incelenmiş olup hoca-talebe irtibatı, halka sahipleri ve rivayet lafızları gibi bilgiler tespit edilmiştir. Bu rivayetlerin yüzde 60’ına denk gelen 2099’u mezkûr sahâbîlerin elli yedi Mekkeli talebesi tarafından aktarılmıştır. Bu netice Mekke’de tâbiûn tabakasının sahâbeye oranla daha aktif olduğunu göstermektedir. Sahâbe tabakasında adı geçen muksirûn râvilerin Mekke’de halka sahibi oldukları, halkalarına devam eden talebeleri ve bu meşhur talebelerinden bazılarının halkayı devam ettirdiği tespit edilmiştir. Nitekim incelenen üç sahâbîden İbn Abbâs Mekke’de birçok ilme kaynaklık etmiş bu ilimleri aktardığı hadis halkaları ve fetva meclisleri kurmuştur. Azatlı kölesi olarak İkrime, “sâhibu İbn Abbâs” olarak vâsfedilen Mücâhid, Miksem, meclislere devam eden Sa’îd b. Cübeyr, Atâ’ b. Ebî Rebâh ve Tâvûs’un rivayetleri de onun yakın talebeleri olduklarını desteklemiştir. Kendisinden sonra halkayı Mekke’de Atâ’ b. Ebî Rebâh, Mücâhid ve Amr b. Dînâr devam ettirmiştir. Câbir b. Abdillâh ise Mekke’de kaldığı bir senelik sürede birçok ders vermiş olup en yakın talebeleri Ebu’z-Zübeyr, Atâ’ b. Ebî Rebâh ve Talha b. Nâfi’ olarak tespit edilmiştir. Abdullah b. Amr’ın Mekke ile irtibatı yaklaşık on beş-yirmi yaşlarına kadar olmakla birlikte *es-Sahîfetü’s-sâdıka*’nın torunu Şuayb vasıtasıyla Mekke’de yaşayan Amr b. Şuayb’a intikali önem arz etmektedir.

⁴¹³ İbn Hibbân, Abdurrahman b. Ebzâ’yı tâbiûn tabakasında zikretmiştir (Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XVI/501-2). Ancak Hâkim en-Nisâbü’rî, Abdurrahman b. Ebzâ’nın *أَنَّ النَّبِيَّ قَالَ* şeklindeki rivayetinin ardından onun, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) yetiştiğini fakat rivayetlerinin daha çok Übey b. Ka’b gibi sahâbîlerden olduğunu ifade etmiştir (Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, nşr. Abdurrahman el-Mer’âşlî, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ty.), I/273).

Şekil 3.8. Sahâbenin rivayetlerinde kullandığı lafızların istatistikleri

Mezkûr sahâbîlerin yaklaşık 3500 rivayetinde kullanılan lafızlar incelendiğinde sahâbî râvilerin %72 oranında قال lafzını kullandıkları tespit edilmiştir. Grafikte görüldüğü üzere 615 rivayette ئُ lafzı, 211 rivayette ise عن ibaresi kullanılmıştır. Câbir b. Abdullah'ın, rivayetlerinden yetmiş beşini semâ/kıraat sîgalarıyla aktarması dikkat çekicidir. Mekkeli talebeleri tarafından nakledilen 2099 rivayetin yüzde 81'ine denk gelen 1696'sı عن lafzıyla nakledilmiş ve toplam 288'inde semâ ve kıraat sîgaları kullanılmıştır. Bunun dışında 108 rivayet ئُ، قال lafızlarıyla nakledilmiştir. İstatistiklere bakıldığında hicrî I. asırda hadis rivayetinde lafızların henüz sistematik bir biçimde kullanılmadığı görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak rivayet lafızlarının kullanımının ve belirli hadis alma ve nakletme yollarına tahsisinin zaman içerisinde gerçekleştiği söylenebilir.⁴¹⁴ Sonuç olarak Mekkeli râvilerin rivayetlerinde kullanılan lafızlara bakıldığında rivayetlerin çoğunun tâbiûn tabakasından عن sîgasıyla aktarıldığının tesbiti hadis tarihi bilgileriyle örtüşmektedir. Rivayetleri incelenen sahâbî râvilerin tâbiûn tabakasından bulunan talebelerinin vefat tarihi aralığının 95-125 arasında olduğu da belirtilmelidir.

⁴¹⁴ Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 80-1. Ayrıca bk. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: OTTO Yayınları, 2015), 44.

3.2. Tâbiû Râviler

3.2.1. Mekkeli muksirûn tâbiû râviler

3.2.1.1. Atâ' b. Ebî Rebâh (ö. 114/732)

Fıkıh ve hadis alanında tâbiûn arasında ayrı bir öneme sahip Atâ b. Ebî Rebâh, aslen Yemenli olup Mekke'de yetişmiştir.⁴¹⁵ Mekke'de zamanının müftüsü ve fakihî olarak bilinir.⁴¹⁶ Mekkelilerin fetvâ için kendisine ve Mücâhid'e gittikleri belirtilmektedir.⁴¹⁷ Hammâd b. Zeyd, Atâ'nın vefat ettiği hicrî 114 senesinde Mekke'ye geldiğini ifade etmiştir. Ebû Hüreyre, İbn Abbâs, Ebû Sa'îd, Câbir, İbn Ömer ve daha birçok sahâbîden hadis rivayet etmiştir. Atâ'nın "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashâbından 200 kişiyle bu mescidde karşılaştım." ifadesi birçok sahâbiye mülâkî olduğunu göstermektedir.⁴¹⁸ Kendisinden rivayette bulunanlar arasında Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc, Zührî, Katâde, Evzâî, Ebû Hanîfe, Leys gibi önemli muhaddis ve imamlar yer alır.⁴¹⁹ Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman,⁴²⁰ Attâb b. Esîd,⁴²¹ Fadl b. Abbâs ve bir gruptan mürsel (munkatı)⁴²² rivayetleri bulunmaktadır.⁴²³

Atâ' b. Ebî Rebâh'ın mürsel rivayetleri kullanmada tâbiûn arasında ön plana çıktığı bilinmektedir. Joseph Schacht (ö. 1969), Atâ'nın fikhî hükümleri ortaya koyarken re'ye dayandığını ifade etmekte, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbeden naklettiği merfû hadisleri hukukî delil olarak kullandığını tespit etmenin mümkün olmadığını iddia etmektedir. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*'taki temel tezi ile uyumlu olacak şekilde Schacht, Atâ'nın merfû rivayetle ameli, re'ye öncelediğine dair rivayetlerin uydurma olduğunu savunmaktadır.⁴²⁴ Zira ona göre merfû hadislere başvurmak ancak İslam hukukunun daha

⁴¹⁵ Vefat edinceye kadar Mescid-i Haram'dan başka bir yerde yatağı olmadığı söylenir (bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/198).

⁴¹⁶ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, II/135.

⁴¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/30.

⁴¹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI/464.

⁴¹⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, II/21.

⁴²⁰ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Merâsîl*, nşr. Şükrullah b. Nimetullah Kûçânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982), 155-6.

⁴²¹ Atâ'nın Muâz b. Cebel ve Attâb b. Esîd'den de mürsel rivayeti bulunduğu kaydedilmiştir. Ancak eserde Attâb ismi *عتبان*/İtbân şeklinde yanlış zaptedilmiştir ('Alâî, Ebû Sa'îd b. Halîl, *Câmi'u't-tahsîl fî ahkâmî'l-merâsîl*, nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi [Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1398/1978], 237).

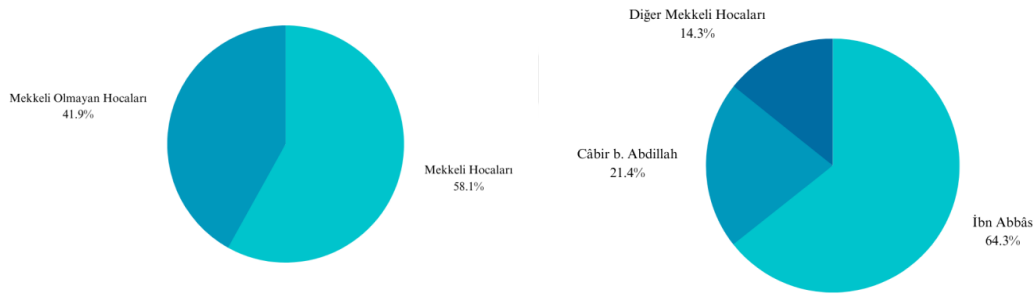
⁴²² Burada kastedilen mürsel rivayet, sadece dar anlamıyla sahâbeyi zikretmeyerek Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakil değil, kendi tabakasında yahut senedin herhangi bir tabakasındaki râvi ismini zikretmeksizin yapılan rivayettir. (Salahaddin Polat, "Mürsel", *TDV İslâm Ansiklopedisi* [İstanbul: TDV Yayınları, 2006], XXXII/52-4).

⁴²³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/78.

⁴²⁴ Schacht, J., "Atâ", *Encyclopaedia of Islam*, ikinci baskı, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs (Erişim: 26 Ekim 2021). http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0827.

sonraki aşamasında bir kaide haline gelmiştir. Ancak Atâ, her ne kadar mürsel rivayetleri Sa'îd b. Cübeyr, Sa'îd b. Müseyyeb gibi tâbîne nisbetle tercih edilmese de kendi ifadesiyle 200 sahâbîye mülâkî olmuş ve İbn Abbâs'tan sonra Mekke'de hem hadis hem fıkıh alanında otorite kabul edilmiştir. Nitekim onun incelenen yaklaşık 1400 rivayetinden sadece 114'ünün mürsel olduğu tespit edilmiştir. Schacht, Atâ'nın 1300 merfû rivayetini de geriye doğru büyümenin bir neticesi olarak görecektir. Fakat bu durumda 1300 rivayetin herhangi bir kimse tarafından nasıl fark edilmeksizin ref edildiğinin, öte taraftan 114 hadisın de neden ref edilmediğinin izah edilmesi gerekir.

Atâ' b. Ebî Rebâh, incelenen yaklaşık 1000 rivayetinden yüzdelik dilimleri verildiği üzere 370'ini İbn Abbâs, 123'ünü Câbir b. Abdillâh ve 82'sini diğer yirmi yedi kişiden olmak üzere toplam 575 rivayeti Mekkeli hocalarından elde etmiştir. Kalan rivayetlerin 201'ini ise Hz. Âişe, Hz. Ömer ve Ebû Hüreyre'den nakletmiştir. Bu sahâbîler dışında kırk dört hocadan 118 rivayeti bulunmaktadır.

Şekil 3.9. Atâ' b. Ebî Rebâh'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Mekkeli hocaları sayı bakımından daha az olmasına rağmen rivayetlerinin yüzde 60'ını oluşturmaktadır. Az kişi de olsa bu düzenli bir ders halkasına işaret edebilir. Söz konusu hoca çeşitliliği Motzki'nin *Origins*'inde bahsettiği otantiklik kriterleri ile de uyumludur.⁴²⁵ Zira sistematik olarak hadis uyduracak birisinin bu tür bir hoca çeşitliliğine başvurmak yerine güvenilir ve herkesçe tanınan hocaların isimlerini kullanmayı tercih etmesi beklenirdi. Bu

⁴²⁵ Harald Motzki, *Origins of Islamic Jurisprudence Meccan Fiqh Before the Classical Schools*, çev. Marion H. Katz, (Leiden: Brill, 2002), 79. Motzki, konuyla alakalı "Niçin meseleyi kendisi için bu kadar zorlaştırmış olmalı? Yahut erken dönem fukahâsı ya da râvilerinden bir veya birkaç kişiye atıf yapması beklenmez miydi?" şeklinde sorularla Schacht'ın iddiasına karşı 'Atâ'nın rivayetlerinin otantikliğini savunmuştur. Fakat buradaki otantikliğin klasik hadis usûlündeki sahîh terimine karşılık gelmediği özellikle belirtilmelidir. Zira hiçbir oryantalist -mutavassıt diye anılanlar dâhil- hadislerin klasik usûl cihetinden anlaşıldığı gibi sıhhatini savunmamıştır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 23-4.

nedenle söz konusu çeşitliliğin, hocalarının isimlerini doğru verdiğine dair ilâve bir delil olarak da kabul edilmesi mümkündür. Atâ'nın Mekke'de hadis halkalarına katıldığı maruf olmakla beraber Mekkeli hocalarından nakletmiş olduğu mezkûr orandaki rivayetleri de Mekke'deki varlığının önemini göstermektedir.

3.2.1.1.1. Meşhûr Mekkeli Talebeleri

Atâ' b. Ebî Rebâh, Mekke'de İbn Abbâs'ın önde gelen talebelerinden olup yaklaşık 1400 rivayete sahiptir. 355 rivayeti gerek sadece geç dönem kaynaklarında bulunması gerekse temel rivayet kitaplarının dışında kaydedilmiş olması sebebiyle tezde değerlendirmeye alınmamıştır. Neticede Atâ'nın yaklaşık 1000 rivayetten 485'i elli bir Mekkeli talebesi tarafından aktarılmıştır ki toplam değerlendirilen rivayetlerinin takriben %49'una denk gelmektedir. Bu rivayetleri aktaran Atâ'nın en meşhur Mekkeli talebeleri arasında İbn Cüreyc, Talha b. Amr b. Osman, Amr b. Dînâr ve Kays b. Sa'd isimleri bulunmaktadır. Mezkûr 485 rivayetin 355'i ismi geçen meşhur râviler tarafından rivayet edilmiştir. Bu da Atâ'nın halkasına katılanları net bir şekilde tespit etme imkânı vermektedir. Tabloda bütün râvilerinin bilgilerine yer verilmekle birlikte sonrasında Atâ'nın meşhur Mekkeli talebelerinin ayrıntılı tercemesi kaydedilecektir.

Tablo 3.4. Atâ' b. Ebî Rebâh'ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu		İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	İbn Cüreyc	288	Sika	8.	İbn Ebî Necîh	8	Sika
2.	Talha b. Amr	33	Metrûk	9	Muhammed b. Ubeydillah	8	Metrûk
3.	Amr b. Dînâr	20	Sika	10.	Abdülkerim b. Kays	6	Zayıf
4.	Kays b. Sa'd	14	Sika	11.	Ebu'z-Zübeyr	5	Sika
5.	Ömer b. Kays	9	Sika	12.	İsmâil b. Müslim	5	Zayıf
6.	Süleymân b. Mûsâ	9	Sika	13.	İsmâil b. Ümeyye	5	Sika
7.	Ya'kûb b. Atâ	9	Leyyin	14.	Diğer 38 râvi	5-	-

1. İbn Cüreyc el-Kuraşî (ö. 150/767)

İbn Cüreyc, Atâ'nın en yakın talebesi olmakla beraber onun ders halkasını devam ettiren en mühim isimdir. Nitekim "sâhibu 'Atâ" şeklinde tavsif edilmesi de ona yakınlık derecesine delâlet etmektedir. Bu sebeple Atâ'dan rivayetlerinin yaklaşık üçte birine tekabül eden 288 rivayet ile ondan en çok hadis rivayet eden talebesi olmuştur. Bu netice Motzki'nin *Origins*'inde Abdurrezzâk'ın *Musannef*'i özelinde yaptığı inceleme sonucu ortaya koymuş

olduğu İbn Cüreyc'in rivayetlerinin %40'ının Atâ'dan naklettiği bilgisi ile de uyumludur.⁴²⁶ Ayrıca Motzki, İbn Cüreyc'in ondan tahammül ettiği rivayetleri cevap (responsa) ve direk söz (dicta) olarak ikiye ayırmış ve soruya verilen cevap olarak rivayet edilenlerin yaklaşık yüzde 50 olduğunu göstermiştir.⁴²⁷ Burada elde edilen sonuç aynı şekilde bu çalışmada İbn Cüreyc'in Atâ'dan rivayetleri incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Neticede bu soru-cevap şeklindeki rivayetler ikisi arasında yakın hoca-talebe ilişkisine işaret etmektedir.

2. Talha b. Amr b. Osman el-Hadramî (ö. 152/769)

Birçok rivayeti çok zayıf olan Talha b. Amr, İbn Hacer'e göre metrûktur. İclî de onu zayıf olarak nitelendirmiştir.⁴²⁸ Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Ma'în, Nesâî ve Buhârî gibi önemli münekkitler Talha b. Amr'ı cerh etmişlerdir. Bununla birlikte Ma'mer kendi ifadesiyle Şu'be, Sevrî ve İbn Cüreyc ile toplandıklarını, kendilerine bir şeyhin gelip ezberinden 4000 hadis imlâ ettiğini ve sadece iki yerde hata yaptığını belirtmiş ve bu kişinin Talha b. Amr olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁹ Bunun yanında Talha b. Amr, Atâ'ya kendisinden sonra kimden fetva istemelerini tavsiye ettiğini sorduğunda, İbn Cüreyc'e gitmelerini söylemiştir.⁴³⁰ İki bilgi birlikte değerlendirildiğinde Talha b. Amr ile İbn Cüreyc arasında akran rivayeti irtibatı⁴³¹ olduğu söylenebilir. Talha b. Amr hicrî 152 yılında vefat etmiştir.⁴³² Talha b. Amr, toplam doksan yedi rivayetinden otuz üçünü Atâ'dan nakletmiş olup diğer râvilere nisbetle rivayetlerinin üçte birini Atâ b. Ebî Rebâh'tan tahammül etmekle onun meşhur talebeleri arasında sayılmıştır.⁴³³

⁴²⁶ Harald Motzki, *Origins*, 77.

⁴²⁷ Harald Motzki, *Origins*, 79-80.

⁴²⁸ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, I/478.

⁴²⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII/428-30.

⁴³⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII/347.

⁴³¹ Akran rivayeti usûl kitaplarında yaşı ve rivayeti yakın iki râvinin, birbirinden rivayeti olarak tanımlanmıştır. Ancak bu rivayet çeşidi iki kısma ayrılmış olup iki râvinin birbirlerinden rivayeti bulunmasına müdebbec, sadece birinin diğerinden rivayet etmesine gayr-i müdebbec denilmiştir (Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsih*, nşr. Ahmed b. Fâris [Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1431/2010], 609, 621). Burada bahsi geçen İbn Cüreyc ve Talhâ b. Amr arasında, Talhâ b. Amr'ın İbn Cüreyc'ten rivayetinin tespit edilememesi sebebiyle gayr-i müdebbec akran rivayeti bulunduğu söylenebilir. Müdebbec ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Enes Tarhan, "Müdebbec Kavramına Dair Bir İnceleme: Râvinin Akran Olması Şart mıdır?", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2023), 517-37.

⁴³² İbn Hacer, *Takrîb*, 225.

⁴³³ Talhâ b. Amr'ın, çoğu âlim tarafından cerh edilmesi sebebiyle Atâ'dan işitmediği hadisi ondan duymuş gibi nakledebileceği düşünülebilir. Ancak onun *سمعت، أخبرني* gibi semâ/kıraat lafızlarıyla Atâ'dan aktardığı rivayetler mevcuttur. Nitekim hocasıyla likâi ve semâi sâbit olduğu bilinen râvinin, tedlisle de irtibatının olmadığı tespit edilmiştir. Bazı âlimlere göre likânın yeterli olması neticesinde bu rivayetlerin tamamında ittisal kabul edilebilir. Ancak konuda ihtilaf bulunması sebebiyle bazılarınca üçüncü olarak şart koşulan râvinin sika olması meselesi gerçekleşmediği için rivayetlerine tedbirli yaklaşılabilir.

3. Amr b. Dînâr (ö. 126/744)

Amr b. Dînâr Atâ b. Ebî Rebâh'tan yirmi rivayet nakletmiştir. Atâ b. Ebî Rebâh'ın rivayetleri hakkında en sağlam kimsenin Amr b. Dînâr, sonra İbn Cüreyc olduğu belirtilmektedir.⁴³⁴ Başka bir rivayette ise Ahmed b. Hanbel ikisini aynı anda zikrederek Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc'in Atâ'nın rivayetlerinde en iyi olduklarını ifade etmiştir.⁴³⁵ Atâ'ya, kendisinden sonra kime danışacaklarını sorduklarında Amr'ı işaret etmiştir.⁴³⁶ Atâ'nın rivayetleri tahammül edilirken yukarıda ifade edildiği üzere Motzki'nin belirttiği gibi cevap ve söz olmak üzere iki çeşit rivayet şekli bulunduğu aktarılmıştı. Amr b. Dînâr'ın da çoğunlukla İbn Cüreyc'in soruları olmak üzere yüzde 9 cevap şeklinde rivayetinin bulunduğu tespit edilmiştir.⁴³⁷

4. Kays b. Sa'd el-Habeşi el-Mekkî (ö. 119/737)

Kays, Mekke'nin önde gelen hocalarından, büyük fakihlerinden olup Nâfi' b. Alkame'nin azatlı kölesidir.⁴³⁸ Hicrî 119 senesinde vefat etmiştir. İbn Hibbân, Kays'ı Mekkeli etbâu't-tâbiîn arasında zikretmiştir.⁴³⁹ Zira Ali b. el-Medîni de Kays'ı sahâbeden kimseye ulaşamayanlar arasında saymıştır.⁴⁴⁰ Ancak İbn Sa'd onu Mekkeli tâbiûn arasında kaydetmiştir.⁴⁴¹ Alkame'nin annesinin azatlı kölesi olan Kays, Atâ, Tâvûs ve Mücâhid'den hadis rivayet etmiştir. Hammâd b. Seleme ve Seyf b. Süleymân kendisinden rivayette bulunmuşlardır.⁴⁴² İclî sika olarak vasıflandırmıştır.⁴⁴³ Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zür'a da tevsîk etmiş, İbn Ma'in ise onun hakkında leyse bihî be's ifadesini kullanmıştır.⁴⁴⁴

Kays b. Sa'd'ın Atâ'dan on dört rivayeti bulunmaktadır. Altmış dokuz rivayeti bulunan Kays, rivayetlerinin beşte birini Atâ'dan almıştır. Az rivayeti bulunması hasebiyle Atâ'dan da rivayeti fazla değildir. Ancak Kays b. Sa'd, hem Mekke müftüsü olarak tanınmış hem de

⁴³⁴ *Suûlât Ebî Dâvûd li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvât ve ta'dîlihîm*, nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1414/1994), 232.

⁴³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI/328.

⁴³⁶ Ahmed b. Hanbel, *İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, II/468.

⁴³⁷ Harald Motzki, *Origins*, 81.

⁴³⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII/455-6.

⁴³⁹ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 175.

⁴⁴⁰ İbnü'l-İrâkî, *Tuhfetü't-tahsîl*, I/268.

⁴⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/44.

⁴⁴² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII/328.

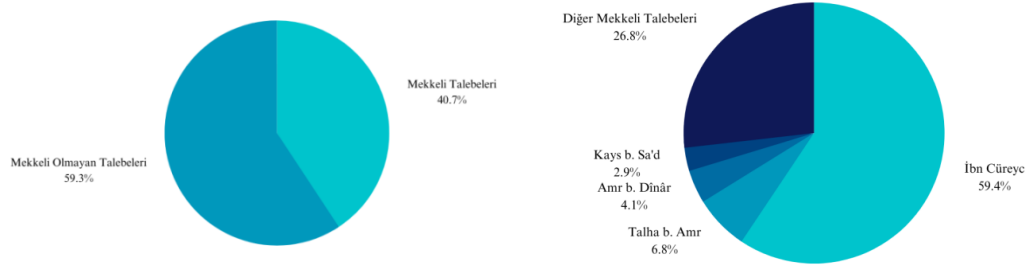
⁴⁴³ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, II/220.

⁴⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII/99.

Atâ'dan sonra onun meclisini, ilim halkasını devam ettiren isimlerden olmuştur.⁴⁴⁵ Bu halkası beş sene sürmüş, hicrî 119 yılında vefat etmiştir.⁴⁴⁶

3.2.1.1.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

Atâ'nın meşhur dört talebesi dışında kırk yedi Mekkeli talebesi bulunmaktadır. Bunlar; oğlu Ya'kûb b. Atâ, Süleymân b. Mûsâ, Ömer b. Kays, İbn Ebî Necîh, Muhammed b. Ubeydillah b. Meysere, Abdülkerim b. Kays, Ebu'z-Zübeyr, İsmâil b. Müslim, İsmâil b. Ümeyye ve beş rivayetin altında rivayete sahip olan otuz sekiz râvidir. 355 rivayetin mezkûr dört talebesi, kalan 130 rivayetin kırk yedi talebesi tarafından rivayet edilmesi meşhur talebelerin önemini ortaya koyma açısından belirleyicidir.

Şekil 3.10. Atâ' b. Ebî Rebâh'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.2.1.1.3. Rivayet Lafızları

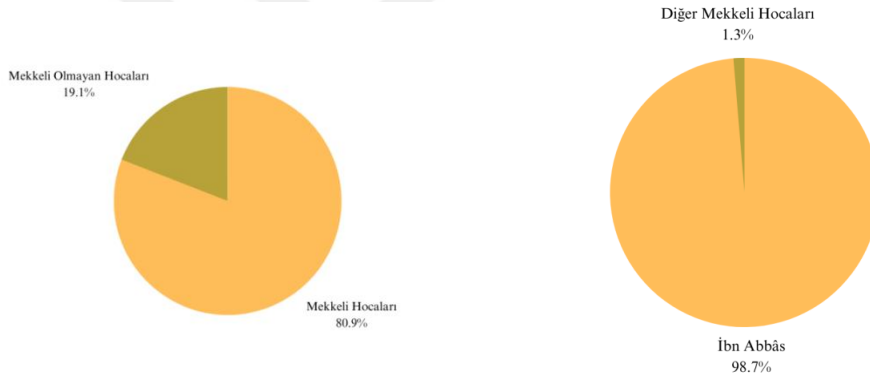
Atâ b. Ebî Rebâh'ın, rivayet ettiği yaklaşık 1000 rivayetin ellisinin isnadında semâ/kıraat lafızları kullandığı, dokuzunda أنه شهد على، ذكر، قال، ibarelerini zikrettiği görülmektedir. Diğer rivayetleri ise عن sîgasıyladır. Atâ'nın talebelerinin ise rivayetlerinin yetmiş ikisinde semâ/kıraat lafızlarını, on yedi tanesinde ise سألت، أخذ، قال ifadelerini kullandığı isnadlarda görülmektedir. İbn Cüreyc'in, Atâ'dan naklettiği elli yedi rivayetinde semâ/kıraat sîgası kullandığı tespit edilmiştir. Netice olarak rivayetlerin sadece %8'i semâ/kıraat lafızlarıyla aktarılmıştır.

⁴⁴⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII/456.

⁴⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/44.

3.2.1.2. İkrime b. Abdullah el-Berberî (ö. 104-7/723-6)

İbn Abbâs'ın hem azatlı kölesi⁴⁴⁷ hem en meşhur talebesi olan İkrime, İbn Abbâs başta olmak üzere Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Hz. Ömer, İbn Ömer, Abdullah b. Amr, Şeybe b. Osman, Ali b. Ebî Tâlib, Safvân b. Ümeyye, Câbir b. Abdullah, Ebû Sa'îd el-Hudrî ve birçok sahâbî ve tâbîn râviden hadis rivayet etmiştir. Zehebî Hz. Ali'den rivayetlerinin mürsel olduğu kanaatindedir.⁴⁴⁸ Fakat İkrime'nin Hz. Ali'den muttasıl rivayeti bulunduğu tespit edilmiştir. Menâsik ilmini en iyi bilen kişi olarak Atâ, tefsir ilmini en iyi bilen kişi olarak Mücâhid gösterilirken, siyer ilmini en iyi bilen kişi olarak da İkrime'ye işaret edilmiştir.⁴⁴⁹ Bunun yanında İbn Abbâs'tan en çok tefsir sahasında faydalandığı ve tefsirdeki yetkinliği de bilinmektedir. İbn Abbâs'ın hem mevlâsı hem de en yakın talebesi olması hasebiyle akranı sayılabilecek Atâ' b. Ebî Rebâh, Tâvûs ve Sa'îd b. Cübeyr gibi mühim isimler kendisinden dikkatle ders almaktaydılar.⁴⁵⁰

Şekil 3.11. İkrime el-Berberî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Grafikte görüldüğü üzere İkrime'nin incelenen 1227 rivayetinden yüzde 80'ine tekabül eden 980 rivayeti İbn Abbâs'tan aktardığı belirlenmiştir. İbn Abbâs dışında Mekkeli dokuz hocasından toplam on üç hadis nakletmiştir. Mekke dışından ise Ebû Hüreyre'den yirmi sekiz, Hz. Âişe'den on dokuz hadis aktarmıştır. Bu iki sahâbî dışında yirmi üç râviden otuz yedi hadis rivayet etmiş bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Ukbe b. Âmir ve Hz. Hasan'dan da

⁴⁴⁷ İkrime, İbn Abbâs'ın oğlu Ali tarafından azat edilmiştir. Bu sebeple İbn Abbâs'ın azatlı kölesi olarak adlandırılmıştır (Schacht, J., “İkrime”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by B. Lewis, V. L. Menage, Ch. Pellat and J. Schacht, [Leiden: Brill, 1986], III/1081). Nitekim İbn Abbâs hayattayken İkrime'nin henüz köle olduğu kaynaklarda bildirilmektedir (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII/282).

⁴⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/13.

⁴⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/14-7.

⁴⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII/283-5.

nakilleri bulunduğu kaydedilmiştir.⁴⁵¹ Ancak rivayetlerinin incelenmesi neticesinde İkrime'nin, onlardan rivayeti olmadığı sonucuna varılmıştır. Netice itibarıyla İkrime rivayetlerinin 993'ünü Mekkeli hocalarından, 234'ünü ise Mekkeli olmayan hocalarından tahammül etmiştir.

3.2.1.2.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

İkrime'nin toplam 1227 rivayetinin yaklaşık 1000'ini Mekkeli hocalarından nakletmesine karşın kendisinden sadece on üç Mekkeli talebesi seksen yedi rivayet aktarmıştır. Bunun sebebi olarak İbn Abbâs vefat edinceye kadar kırk sene onunla birlikte kalmasına rağmen vefatından sonra Mekke'de fazla ikamet etmemesi gösterilebilir. Nitekim Medine, Mısır, Şam, Yemen, Kûfe, Basra, Horasan, Semerkand, Nişabur gibi emsârı çeşitli zamanlarda gezdiği ifade edilmektedir.⁴⁵² Schacht, bu gezilerin bir kısmında İkrime'nin vâlilerle görüştüğünü belirterek öğretilerini takip ettiği Haricîlerin savunucusu olma ihtimalini dile getirmiştir.⁴⁵³ Ancak bu gezilerinin sebebinin, İkrime'nin maddi ihtiyaçları olduğu belirtilmekte, vâlilerle irtibatının da İbn Abbâs'ın azatlı kölesi ve en yakın talebesi olması hasebiyle ona hediyelerle gösterilen teveccüh olduğu düşünülmektedir.⁴⁵⁴

Mekkeli talebeleri dışında Zehebî'nin *Siyer*'inde Ebu's-Şa'sâ' Câbir b. Zeyd, Hakem b. Uteybe, Abdullah b. Kesîr ed-Dârî, Abdülkerîm Ebû Ümeyye el-Basrî, Katâde, Mûsâ b. Ukbe, Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl ve daha birçok râvinin İkrime'den rivayette bulunduğu kaydedilmiştir.⁴⁵⁵ Rivayetlerin incelenmesi neticesinde İkrime'den en çok rivayeti bulunan râvilerin Simâk, Eyyûb, Hakem b. Ebân ve Dâvûd b. Husayn olduğu belirlenmiştir. Mezkûr râvilerin sırasıyla Kûfe, Basra, San'â ve Medineli olduğu göz önünde bulundurulunca İkrime'nin çok çeşitli yerlere rihle yaptığı teyit edilmiş, ancak bu kadar seyahati ve çok sayıda hadisine rağmen kendisine yakın olan râvilerin dahi ondan takriben yüz rivayet aktarması ve bu râvilerin sayısının beşi geçmemesi İkrime'nin Hâricîlikle cerh edilmesinden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca ifade edildiği üzere bahsedilen şehirlerin birçoğuna ilmî sâiklerle değil maddî ihtiyaçtan dolayı gitmesi de sebep olarak gösterilebilir. Aşağıda İkrime'nin Mekkeli yakın talebelerinden Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc'e yer verilecektir.

⁴⁵¹ Tayyar Altıkulaç, "İkrime", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/40-42.

⁴⁵² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/27.

⁴⁵³ Schacht, J., "İkrime", *Encyclopaedia of Islam*, III/1081.

⁴⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/27.

⁴⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/13.

Tablo 3.5. İkrime'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu		İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	Amr b. Dînâr	39	Sika	9.	Abdülazîz b. Rufey'	1	Sika
2.	İbn Cüreyc	27	Sika	10.	Abdûlmelik es-Sekafî	1	Sika
3.	Ya'lâ b. Hakîm	12	Sika	11.	Ebû Sâlih Bâzân	1	Sika
4.	Abdülazîz b. Ebî Revvâd	3	Sika	12.	Ebu'z-Zübeyr	1	Sika
5.	Ömer b. Atâ el-Mekkî	1	Sika	13.	İbn Ebî Necîh	2	Sika
6.	Atâ b. Ebî Rebâh	1	Sika	14.	İsmâil b. Ümeyye	1	Sika
7.	Abdullah b. Atâ	1	Leyyin	15.	Mübârek b. Yezîd	1	Sika
8.	Abdullah b. Ebî Hüseyin	1	Sika	16.	Ya'lâ b. Müslim	1	Sika

1. Amr b. Dînâr (ö. 126/744)

Amr b. Dînâr, İkrime'nin önemli talebeleri arasında yer almaktadır. Nitekim kendisinden otuzdan fazla hadis rivayet eden dokuz râvi arasında olup İkrime'den otuz dokuz rivayet nakletmiştir. İkrime'ye yakınlığı, kendisine sorular yönelttiğine dair bilgilerle teyit edilmektedir. Câbir b. Zeyd'in bazı meseleleri sorması için Amr b. Dînâr'ı İkrime'ye göndermesi bu duruma bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁵⁶

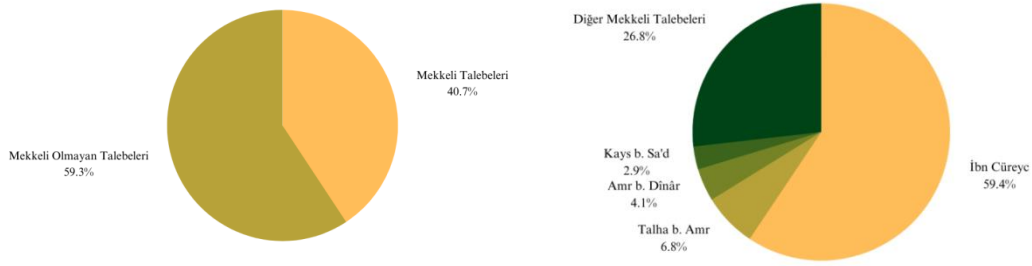
2. İbn Cüreyc el-Kuraşî (ö. 150/767)

İbn Cüreyc ismiyle meşhur olan Abdûlmelik b. Abdilaziz b. Cüreyc İkrime'den yirmi yedi hadis rivayet etmiştir. İkrime'nin 300'den fazla talebesi içinde kendisinden en çok rivayet eden Mekkeli râvileri arasında bulunmaktadır.

3.2.1.2.2. Mekkeli Diğer Talebeleri

İkrime'nin Amr ve İbn Cüreyc dışında onun altında rivayete sahip on dört Mekkeli talebesi tespit edilmiştir. Bu râviler, Ya'lâ b. Hakîm, Abdülazîz b. Ebî Revvâd, Ömer b. Atâ el-Mekkî, Atâ b. Ebî Rebâh, Abdullah b. Atâ b. Ebî Rebâh, Abdullah b. Abdirrahman b. Ebî Hüseyin, Abdülazîz b. Rufey', Abdûlmelik es-Sekafî, Ebû Sâlih Bâzân, Ebu'z-Zübeyr, İbn Ebî Necîh, İsmâil b. Ümeyye, Mübârek b. Yezîd el-Hayyât, Ya'lâ b. Müslim'dir. Söz konusu râviler, tabloda yüzdelik dilimi gösterildiği üzere İkrime'den toplam yirmi bir hadis rivayet etmişlerdir.

⁴⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII/284.

Şekil 3.12. İkrime el-Berberî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.2.1.2.3. Rivayet Lafızları

İsnadların zâhirinden elde edilen bilgilere göre İkrime; İbn Abbâs, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, Abdullah b. Amr gibi sahâbeden naklettiği rivayetlerden yirmi birinde semâ/kıraat lafızlarını kullanmış, yedisini قال ve üçünü سأل رجل الحديث، أنه رأى يرفع الحديث، ibareleriyle rivayet etmiştir.

Kendisinden rivayet edilen hadislerde ise on beş râvi, otuz iki rivayeti semâ/kıraat lafızları kullanarak aktarmıştır.

3.2.1.3. Mücâhid b. Cebr el-Mahzûmî (ö. 103/721)

Künyesi Ebu'l-Haccâc olan ve İbn Cübeyr ismiyle de tanınan Mücâhid'in,⁴⁵⁷ birçok kaynakta Abdullah b. Sâib'in azatlı kölesi olduğu kaydedilmiştir.⁴⁵⁸ Sahâbeden Ebû Hüreyre, İbn Abbâs, Hz. Âişe,⁴⁵⁹ Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Sürâka b. Mâlik, Abdullah b. Sâib, Sâib b. Ebî Sâib'den; tâbiîn ve diğer tabakalardan İbrâhim en-Nehaî, Üseyd b. Zuheyr el-Ensârî, Harmele b. İyâs eş-Şeybânî, Fâtıma bt. Kays'ın azatlı kölesi Ebû Seleme, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebû Ümeyye, Ubeyd b. Umeyr, Atâ b. Ebî Rebâh'tan rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden ise İbn Ebî Necîh, İbn Cüreyc, Müslim b. Keysân, Seyf b. Süleymân ve birçok önemli râvi hadis rivayet etmişlerdir.⁴⁶⁰ Abdullah b. Abbâs'tan tefsir,

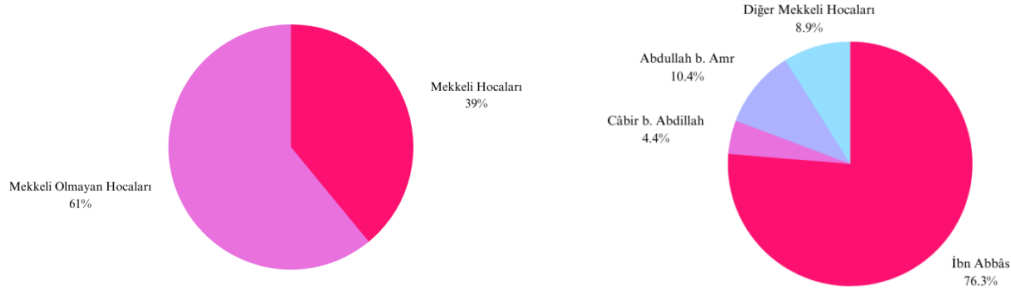
⁴⁵⁷ Gilliot, Mücâhid'in Mekke'deki ekolünün Mürcie değil Kaderiyye olduğunu belirtmiştir (Claude Gilliot, "Mujâhid's Exegesis: Origins, Paths of Transmission and Development of a Meccan-Exegetical Tradition in its Human, Spiritual and Theological Environment", *Tafsîr and Islamic Intellectual History*, ed. Andreas Görke, Johanna Pink, [Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2014], 78).

⁴⁵⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, II/240; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V/419. Ancak babası Sâib b. Ebî Sâib'in ya da Kays b. Sâib'in azatlı kölesi olduğuna dair bilgiler de mevcuttur (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/319; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV/449).

⁴⁵⁹ Yahyâ b. Ma'în, Mücâhid'in Hz. Âişe'den rivayetlerinin -geniş anlamıyla- mürsel olduğunu, nitekim ondan semâinin bulunmadığını belirtir (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/319).

⁴⁶⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, II/241; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII/229-231.

fıkıh ve Kur’ân ilimleriyle ilgili birçok rivayet almıştır. Nitekim Mücâhid tefsiri en iyi bilen kişi olarak kaydedilmiştir..⁴⁶¹ Mücâhid’den aralarında Humeyd b. Kays, İbn Kesîr, Ebû Amr b. ‘Alâ, İbn Muhaysin’in de bulunduğu birçok kimse kıraat dersi almıştır.⁴⁶² Yahyâ b. Ma‘în Mücâhid’in mürsellerini, Atâ’nın mürsellerine tercih ettiğini ifade etmiştir.⁴⁶³

Şekil 3.13. Mücâhid b. Cebr’in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Grafikte işaret edildiği üzere Mücâhid b. Cebr’in Mekkeli on sekiz hocası bulunmakta olup bu hocalardan toplam rivayetlerinin üçte biri oranına tekabül eden 393 hadis rivayet etmiştir. “Sâhibu İbn Abbâs” şeklinde tavsif edilmesinin işaret ettiği gibi en yakın ve meşhur hocası 309 rivayetle İbn Abbâs’tır. Ayrıca Abdullah b. Amr, Câbir b. Abdillâh, tabîinden Ubeyd b. Umeyr en az on rivayet aldığı hocaları arasındadır. Mücâhid’in, dokuz ya da on yaşında Medine’ye hicret etmesi sebebiyle Mekkeli râviler arasında sayılmamış olmasına rağmen Abdullah b. Ömer’den 150’ye yakın rivayeti bulunmaktadır. Mücâhid, Abdullah b. Ömer’le Medine’ye yolculuk yaptığını ancak sadece bir hadis rivayet ettiğini belirtmiştir.⁴⁶⁴ Fakat bu onun İbn Ömer’den rivayetlerini şüpheye düşürmez, sadece İbn Ömer’in münesebet düştükçe hadis naklettiği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Mücâhid’in Medine’de kaldığı müddetçe onun yanından ayrılmadığı, bazen yardımcı olduğu, sürekli bir arada bulunmaya çalıştığı zikredilmiştir. Netice itibarıyla Mücâhid yaklaşık 1000 rivayetinin takriben 400’ünü Mekkeli hocalarından tahammül etmiştir.

⁴⁶¹ Ignaz Goldziher (ö. 1921) tarafından Mücâhid’in Kur’ân tefsirine akılcı bir bakış açısıyla yaklaştığı, fıkıhta ise re’y kullandığı iddia edilmiştir (Andrew Rippin, “Mudjâhid b. Djabr al-Makkî”, *Encyclopaedia of Islam* [Second Edition], ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, [Leiden: E. J. Brill, 1986]).

⁴⁶² Zehebî, *Siyeru a ‘lâmi ‘n-nübelâ*, IV/450.

⁴⁶³ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, VII/441.

⁴⁶⁴ Buhârî, “İlim”, 14 (hadis no: 72): قَالَ: حَدَّثَنَا سُوَيْبَانُ، قَالَ: قَالَ لِي ابْنُ أَبِي نَجِيحٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ: صَحَّبْتُ ابْنَ عُمَرَ إِلَى الْمَدِينَةِ، فَلَمْ أَسْمَعْهُ يُحَدِّثْ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ (ص) إِلَّا حَدِيثًا وَاحِدًا، قَالَ: "كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ (ص) فَأُتِيَ بِجَمَارٍ، فَقَالَ: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً مَثَلُهَا كَمَثَلِ الْمُسْلِمِ، فَأَرَدْتُ أَنْ أَقُولَ: هِيَ النَّحْلَةُ، فَإِذَا أَنَا أَصْغَرُ الْقَوْمِ فَسَكَتُ، قَالَ النَّبِيُّ (ص): هِيَ النَّحْلَةُ."

3.2.1.3.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Mücâhid b. Cebr'in rivayet ettiği yaklaşık 1000 hadisten takriben 350'ye yakın rivayeti kendisinden Mekkeli kırk râvi nakletmiştir. Sadece geç tarihli eserlerde kaydedildiği için değerlendirmeye tabi tutulmayan bazı rivayetler dışında 500'ün üstünde rivayeti Mekkeli olmayan râvileri aktarmıştır. Bu durum yani Mekkeli olmayan râvilerin rivayetinin daha çok olması Mücâhid'in belli bir müddet Kûfe'de yaşamasına⁴⁶⁵ bağlı olabilir. Nitekim tahammül ettiği rivayetlerin yüzde 40'ı Mekkeli hocalardan gelmesine rağmen daha sonra ikamet ettiği yer itibariyle rivayetlerinin çoğunluğunu Hakem b. Uteybe, Mansûr b. Mu'temir, Abdurrahman b. Dînâr, Yezîd b. Ebî Ziyâd gibi Kûfeli talebeleri aktarmıştır.

Tablo 3.6. Mücâhid'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu		İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	İbn Ebî Necîh	134	Sika	8.	Kays b. Sa'd	8	Sika
2.	İbn Cüreyc	28	Sika	9.	Dâvûd b. Şâbûr	6	Sika
3.	Abdülvehhâb Mücâhid b.	24	Metrûk	10.	Recâ b. Hâris	6	Zayıf
4.	Müslim b. Keysân	21	Zayıf	11.	Amr b. Dînâr	5	Sika
5.	Ebân b. Sâlih	16	Sika	12.	Atâ b. Ebî Rebâh	5	Sika
6.	Abdullah b. Kesîr	13	Sadûk	13.	Abdülaziz b. Rufey'	5	Sika
7.	Humeyd b. Kays	12	Sika				

1. Abdullah b. Ebî Necîh es-Sekafî el-Mekkî (ö. 131/748)

Süfyân b. Uyeyne; İbn Ebî Necîh'in, Amr b. Dînâr'dan sonra Mekke'nin müftüsü olduğu bilgisini verir. Ayrıca Mekke'de Atâ' b. Ebî Rebâh'ın fetvâ verdiği, o olmadığında ise İbn Ebî Necîh'in fetvâ vermeyi üstlendiği belirtilmiştir.⁴⁶⁶ İbn Ebî Necîh'in Mücâhid b. Cebr'e en yakın kişi olduğu bilinmekteydi. Nitekim Mücâhid b. Cebr'in en yakın talebesi olduğunu, kendisinden tahammül ettiği rivayet sayısı da desteklemektedir. Toplam 250 rivayeti olduğu bilinen İbn Ebî Necîh, 134 rivayeti Mücâhid'den almıştır. Birçok ricâl âlimi onu tevsîk etmiştir.⁴⁶⁷ Nesâî'nin, İbn Ebî Necîh'i müdellisler arasında saydığı kaydedilmiştir.⁴⁶⁸ İbn

⁴⁶⁵ Zirikî, *el-A'lâm*, V/278.

⁴⁶⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/82.

⁴⁶⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI/125.

⁴⁶⁸ Suyûtî, Celâlüddîn, *Kitâbü Esmâi'l-müdellisîn*, nşr. Mahmûd Muhammed Hasan Nassâr (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992), 68.

Hacer de onun tedlîs yaptığını ifade etmekle birlikte sika şeklinde vasfetmiştir.⁴⁶⁹ Ahnes ailesinin azatlı kölesi olan İbn Ebî Necîh, hicrî 131 senesinde vefat etmiştir.

İbn Ebî Necîh'in, babası Ebû Necîh'in yanı sıra Tâvûs b. Keysân, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Bâbâh, Abdullah b. Kesîr, Abdurrahman b. Âmir ve kardeşi Ubeydullah b. Âmir, Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid b. Cebr, Amr b. Dînâr ve İkrime el-Berberî'den rivayette bulunmuştur. İbrâhim b. Nâfi' el-Mekkî, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Seyf b. Süleymân el-Mekkî, Şibl b. Abbâd, Şu'be b. Haccâc, Abbâd b. Avvâm, Abdülvâris b. Sa'îd, Ömer b. Ebî Süleymân, Ömer b. Şuayb, Muhammed b. İshâk, İsâ b. Meymûn, Hişâm ed-Destüvâî, Muhammed b. Müslim et-Tâîfî, Verkâ b. Ömer el-Yeşkürî kendisinden rivayeti olan kişilerdir.⁴⁷⁰

2. İbn Cüreyc el-Kuraşî (ö. 150/767)

İbn Cüreyc ismiyle anılan meşhur muhaddis, Mücâhid'den yirmi sekiz hadis rivayet etmiş olup Mücâhid'den en çok rivayet eden Mekkeli râvileri arasında yer almaktadır.

3. Abdülvehhâb b. Mücâhid b. Cebr el-Mahzûmî (ö. ?)

Sâib b. Ebî Sâib el-Kuraşî'nin azatlı kölesi olan Abdülvehhâb, Mücâhid b. Cebr'in oğludur. Mekkeliler arasında sayılan⁴⁷¹ Abdülvehhâb hakkında Sevrî kezzâb, Ahmed b. Hanbel, Râzî, Dârekutnî leysa bihî be's, daîf şeklinde cerh ifadeleri kullanmışlardır.⁴⁷² İbn Hacer ise onu metrûk şeklinde niteleyerek cerh etmiştir.⁴⁷³ Atâ b. Ebî Rebâh ve babası Mücâhid'den hadis nakletmiştir. Bazı eserlerde Vekî'in nakliyle Abdülvehhâb'ın babasından semâının olmadığı kaydedilmiştir.⁴⁷⁴ Ancak Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inde Abdülvehhâb'ın babasından semâ lafzıyla rivayeti bulunmaktadır.⁴⁷⁵ Mücâhid'in rivayetleri arasında Abdülvehhâb'ın babasından rivayet ettiği hadis sayısı yirmi dört olup ikisi semâ/kıraat sîgasıyla, yirmi ikisi عن lafzıyladır. Kendisinden ise İsmâil b. Ayyâş, Muhammed b. Sîrîn'in oğlu Bekkâr b.

⁴⁶⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 268.

⁴⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII/62.

⁴⁷¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI/98.

⁴⁷² İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, II/158.

⁴⁷³ İbn Hacer, *Takrîb*, 309.

⁴⁷⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI/98; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII/517.

⁴⁷⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ty.), 25 cilt XIX/349. Hadisin senedi şu şekildedir: حدثنا الحسين بن إسحاق التستري ثنا زيد بن الحريش ثنا عبد الوهاب الثقفي عن عبد الوهاب بن مجاهد قال سمعت مجاهدا يقول سمعت معاوية بن أبي سفيان يقول : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ...

Muhammed, Süleym b. Müslim el-Mekkî başta olmak üzere birkaç râvi rivayette bulunmuştur.⁴⁷⁶

4. Müslim b. Keysân el-Kûfî el-Mekkî (ö. ?)

Birçok eserde Kûfeli olduğu bilgisi yer alan, bazı eserlerde ise Mekkî şeklinde nitelenen Müslim b. Keysân'ın Mekkeli birçok râviden rivayeti bulunmaktadır. Bu sebeple tezde Mekkeliler arasında sayılmıştır. Sa'îd b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr gibi önemli muhaddislerden rivayeti mevcuttur. Kendisinden Süfyân b. Uyeyne, Fudayl b. İyâd, Mansûr b. Ebi'l-Esved isimlerinin de bulunduğu birçok muhaddis rivayette bulunmuştur. Yahyâ b. Sa'îd ve İbn Mehdî'nin ondan, zayıflığı sebebiyle hadis almadıkları bildirilmiştir.⁴⁷⁷ İbn Hacer de Müslim b. Keysân'ı zayıf olarak nitelemiştir.⁴⁷⁸ İbn Ma'în ise onu zayıf görerek leyse bi-sika, lâ şey' ifadeleriyle cerh etmiştir.⁴⁷⁹ Âlimler tarafından zayıf görülen Müslim b. Keysân'ın yetmiş beş rivayeti bulunmakta olup yirmi birini Mücâhid b. Cebr'den naklederek mühim râvileri arasına girmiştir.

5. Ebân b. Sâlih el-Kuraşî (ö. 115/733)

Kureyş'in azatlı kölesi⁴⁸⁰ olan Ebân'ın Medineli olduğunu kaydedenler olmakla birlikte⁴⁸¹ Ebû Zûr'a tarafından Mekkeli olduğu bildirilmiştir. Ebû Hâtim, İbn Ma'în, Ebû Zûr'a râviyi tevsik etmişlerdir.⁴⁸² Ya'kûb b. Şeybe ve İclî de râvinin güvenilir olduğunu söyleyenler arasındadır. Nesâî ise râviyi leyse bihî be's terimiyle nitelemiştir. Enes b. Mâlik, Mücâhid, Atâ, Hasan b. Muhammed b. Ali, Hasan el-Basrî'nin de aralarında bulunduğu birçok râviden rivayeti mevcuttur. Kendisinden Muhammed b. İshâk, İbn Cüreyc, Abdullah b. Âmir el-Esedî ve başka birçok râvi nakilde bulunmuştur.⁴⁸³ Ebân b. Sâlih, Mücâhid b. Cebr'den on altı hadis rivayet etmiş olup Mücâhid'den en çok hadis rivayet eden Mekkeli râviler arasında bulunmaktadır.

⁴⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII/516.

⁴⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII/530-1.

⁴⁷⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 463.

⁴⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/192-3.

⁴⁸⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 26.

⁴⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I/451.

⁴⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II/297.

⁴⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I/82.

6. Abdullah b. Kesîr ed-Dârî el-Mekkî (ö. 120/738)

İbn Kesîr, hicrî 48 yılında Mekke’de doğmuş, hicrî 120 yılında yine Mekke’de vefat etmiştir.⁴⁸⁴ ed-Dârî nisbesinin, Mekke’de attarlara verilen isim olmasından ileri geldiği rivayet edilmektedir.⁴⁸⁵ Abdullah b. Kesîr, hadis rivayetinden çok Kur’ân tilaveti ve ta’lîmi ile meşgul olmuştur. Mekke’de Kur’ân dinleyenlerden/mukri⁴⁸⁶ olup 7 kâriden biriydi. Abdullah b. Sâib’e Kur’ân tilavet etmiştir. İbn Hacer’e göre sadûk olan Abdullah b. Kesîr,⁴⁸⁷ İbn Sa’d tarafından sika şeklinde vasıflandırılmıştır.⁴⁸⁸ Mücâhid, İkrime, İbn Zübeyr, Abdurrahman b. Mut’im gibi birkaç mühim râviden de rivayette bulunmuştur. Kendisinden ise Eyyûb, İbn Cüreyc, İsmâil b. Ümeyye, Zem’a b. Sâlih, Ömer b. Habîb/Hubeyb, Leys b. Ebî Süleym, Cerîr b. Hâzim, Hüseyin b. Vâkîd, İbn Ebî Necîh, Hammâd b. Seleme ve başka râvilerin de rivayeti vardır. Toplam yirmi iki rivayeti bulunduğu tespit edilen Abdullah b. Kesîr, on üç hadisi Mücâhid’den rivayet etmiştir.

7. Humeyd b. Kays el-A‘rec (ö. 130/747)

Mekkelilerden olan Humeyd b. Kays, Esed b. Abduluzza oğullarının azatlı kölesidir. Mekkelî râviler arasında sayılan Ömer b. Kays Sendel’in kardeşidir. İbn Hibbân’ın *Sikât*’ında yer verdiği Humeyd b. Kays hicrî 130 yılında Mekke’de vefat etmiştir.⁴⁸⁹ Yine İbn Hibbân onu *Meşâhîr*’inde Mekkelî etbâu’t-tâbiîn arasında zikretmiştir.⁴⁹⁰ Öte taraftan İbn Sa’d ise ona Mekkelî tâbiûn içerisinde yer vermiştir. İclî de Humeyd’in Mekkelî ve sika bir râvi olduğunu kaydetmiştir.⁴⁹¹ İbn Ma‘în, Ebû Zûr’a ve Ebû Dâvûd da onun hakkında sika ifadesini kullanmışlardır. Aynı şekilde İbn Adî sâlih⁴⁹² rivayetlerinin mevcut olduğunu belirtmiştir. Humeyd b. Kays Mekke’nin kâriilerindendi. İbn Uyeyne, Mekke’de Humeyd ve Abdullah b. Kesîr’den fazla kıraatle uğraşan kimse olmadığını ifade etmiştir.⁴⁹³ İbn Hacer ise onu leyse

⁴⁸⁴ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, V/318-9.

⁴⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XV/468.

⁴⁸⁶ Mukrî, kıraatleri sağlam ve kesintisiz bir isnadla almış bir hocadan müşâfehe yoluyla rivayet eden kıraat âlimini ifade eder (Abdulhamit Birişik, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* [Ankara: TDV Yayınları, 2022], XXV/425-32).

⁴⁸⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 261.

⁴⁸⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, VIII/45.

⁴⁸⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI/189.

⁴⁹⁰ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi’l-emsâr*, 174.

⁴⁹¹ İclî, *Ma‘rifetü’s-sikât*, I/324.

⁴⁹² Sâlih terimi iki şekilde izah edilmiş olup ilki sahîh ve hasen hadis anlamındadır. İkinci olarak hasen hadisin altında olmakla beraber zayıf denilecek kadar düşük olmayan hadis şeklinde tanımlanmıştır (Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* [İstanbul: İFAV, 2011], 271). Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Aktaş, *Hadis Usulünde Salih Hadis Kavramı* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

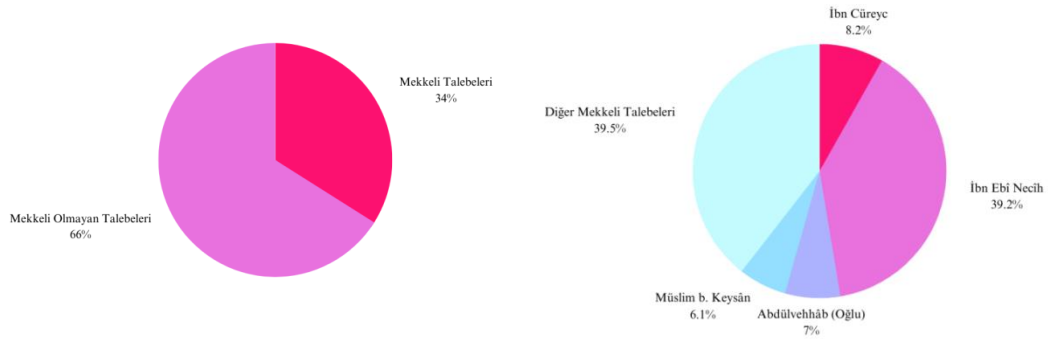
⁴⁹³ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, VII/387-8.

bihî be's şeklinde nitelemiş ve 6. tabakada yani sigâr-ı tâbiîne yetişmiş ancak herhangi bir sahâbiye mülâkî olamamış kişilerin bulunduğu tabakada saymıştır.⁴⁹⁴ Dolayısıyla Humeyd, etbâû't-tabiîn arasında sayılmaktadır.

Tâvûs, Atâ, Mücâhid, Ömer b. Abdilaziz, Zührî gibi önemli âlimlerden rivayeti mevcuttur. Kendisinden ise Ca'fer es-Sâdık, Mâlik, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî ve daha birçok muhaddis rivayette bulunmuştur.⁴⁹⁵ Kendisinden rivayette bulunan râvilerde bakıldığında önde gelen tâbiûna talebe, mezhep imamlarından bazılarına hoca olmuş bir muhaddis olarak çok kıymetli bir yerdedir. Humeyd'in bugüne ulaşan toplam elli dört rivayeti vardır. O da Abdullah b. Kesîr gibi daha ziyade kıraat alanında meşgul ve meşhur olmuştur. Bu sebeple rivayet sayıları diğer meşhur muhaddislere ulaşamamış görünmektedir. Nitekim Humeyd'in Mücâhid'den on iki rivayeti bulunduğu tespit edilmiştir.

3.2.1.3.2. Diğer Talebeleri

Meşhur talebelerinin dışında Mücâhid'den beş ve on arasında nakilde bulunan râvileri mevcuttur. Bu isimler Kays b. Sa'd, Dâvûd b. Şâbûr, Recâ b. Hâris, Amr b. Dînâr, Atâ b. Ebî Rebâh, Abdülaziz b. Rufey' gibi önde gelen râvilerdir.

Şekil 3.14. Mücâhid b. Cebr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.2.1.3.3. Rivayet Lafızları

Mücâhid tahammül ettiği yaklaşık 1000 rivayetin sadece yirmi beşini semâya delâlet eden sîgalarla aktarmış olup on üç rivayette ise قال, iki rivayette اَنَّ lafızlarını ve bir rivayette قرأ علی ibaresini kullanmıştır. Talebeleri kendisinden rivayet ederken ise yirmi altı rivayette semâ/kıraat lafızları kullanmışlardır. İbn Ebî Necîh, İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne, Hakem,

⁴⁹⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 121.

⁴⁹⁵ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, I/240.

Leys gibi râvilerin Kâsım b. Ebî Bezze'nin metinlerini kopyalamış oldukları ve onun ismini zikretmeden Mücâhid'den rivayet ettikleri, ancak bunun İbn Ebî Hâtim'in *Tefsir*'ine ya da eşdeğer eserlere alınmama sebebi olacak kadar önemli olmadığı belirtilmektedir. Bu rivayet şekli ise üçüncü asra kadar rivayet kurallarının çok sistemli olmamasıyla ilişkilendirilmektedir.⁴⁹⁶ Rivayet lafızları ve rivayete dair kaideler ilk iki asırda yerleşmemiş olmakla birlikte hem rivayetler hem de ricâl bilgileri aracılığıyla râvilerin hoca-talebe irtibatları, semâi olup olmadığı tespit edilebilmektedir. Bunun yanında dönemin geniş anlamıyla mürsel rivayete temayülü olduğu bir hakikattir. Nitekim bazı klasik kaynaklarda da yukarıdaki bilgi teyit edilmiş olup özellikle İbn Cüreyc'in Mücâhid'den semânın olmadığına dair sarih ifadeler bulunmaktadır.

3.2.2. Mekkeli mutavassitûn tâbiî râviler

3.2.2.1 Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs el-Esedî (ö. 126/743-44)

Hakîm b. Hizâm'ın azatlı kölesi olan Ebu'z-Zübeyr, bir müddet Medine'de bir müddet Mekke'de yaşayanlar arasındadır. Amr b. Dînâr'dan önce vefat ettiği bildirilmektedir.⁴⁹⁷ Fellâs ise hicrî 128 yılında vefat ettiğini söylemiştir.⁴⁹⁸ İbn Sa'd'a göre Muhammed b. Müslim, çokça rivayeti bulunan sika bir râvidir.⁴⁹⁹ İbn Ma'in ve Nesâî, Ebu'z-Zübeyr'in sika olduğu kanaatindedir. Ancak Ebû Zür'a, Ebû Hâtim ve birkaç rical âlimi "lâ yuhteccu bih" ifadesiyle cerh etmişlerdir. İbn Adî ise aslında Ebu'z-Zübeyr'in sika olduğunu, ancak ondan zayıf bazı râvilerin rivayette bulunduğunu, zayıflığın sadece bu durumdan kaynaklandığını ifade etmektedir.⁵⁰⁰ Aynı şekilde Ebu'z-Zübeyr'in güvenilir sayılması için Mâlik'in ondan rivayetinin yeterli olduğunu, nitekim onun sadece sikalardan hadis rivayet ettiğini belirtmiştir.⁵⁰¹ İbn Hacer de sadûk bir râvi olduğunu ancak tedlîs yaptığını belirtmektedir.⁵⁰² Ahmed b. Hanbel'e Ebu'z-Zübeyr hakkında sorulduğunda onu leyse bihî be's şeklinde tavsif etmekle beraber Süfyân b. Uyeyne'den daha tercih edilir olduğunu, hadisleri daha iyi bildiğini

⁴⁹⁶ Gilliot, "Mujâhid's Exegesis", 78.

⁴⁹⁷ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 88.

⁴⁹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII/252.

⁴⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/42.

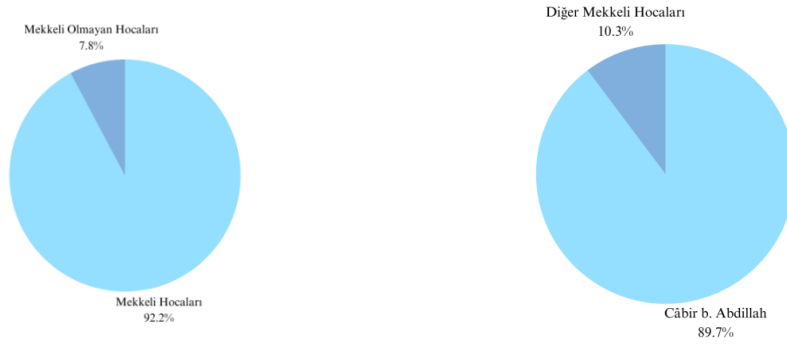
⁵⁰⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII/250.

⁵⁰¹ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, I/339.

⁵⁰² İbn Hacer, *Takrîb*, 440.

ifade etmiştir.⁵⁰³ Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel başka rivayette Talha b. Nâfi'den daha tercihe şâyân olduğunu belirtmiştir. Yahyâ b. Ma'în de aynı görüştedir.⁵⁰⁴

Câbir b. Abdillâh, İbn Abbâs, İbn Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr, Ebu't-Tufeyl gibi sahâbîlerden; Tâvus, Sa'îd b. Cübeyr, Atâ, Ebû Sâlih Zekvân, Süfyân b. Abdirrahman es-Sekafî, Ubeyd b. Umeyr, A'rec, İkrime, Nâfi' b. Cübeyr gibi meşhur tâbiûndan rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden ise hocası Atâ b. Ebî Rebâh, Zührî, Leys b. Ebî Süleym, Eyyûb, İsmâil b. Ümeyye, Hişâm b. Urve, Mûsâ b. Ukbe, İbn Lehîa, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, Mâlik, Şu'be, İbn Cüreyc ve daha birçok kişi hadis rivayet etmiştir.⁵⁰⁵

Şekil 3.15. Ebu'z-Zübeyr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Grafikte yüzdelik dilim olarak belirtildiği üzere Ebu'z-Zübeyr, rivayetlerinin yüzde doksandan fazlasını Mekkeli hocalarından aktarmıştır. 921 rivayetinin yüzde 89'una tekabül eden 691 rivayeti ise Mekkeli sahâbîler arasında sayılan hocası Câbir b. Abdillâh'tan almıştır. Daha önce belirtildiği gibi kendisinin Câbir'in en yakın talebesi olduğu; onun meclisinde hadisleri ezberlesin diye en ön saflara oturtulması,⁵⁰⁶ elliden fazla rivayetinde soru sığası bulunması gibi hususlarla teyit edilmiştir. Mekkeli yirmi beş râviden toplam 772 hadis nakleden Ebu'z-Zübeyr, değerlendirmeye alınmayan seksen altı rivayet dışında kalan altmış beş rivayeti Mekke dışından kırk râviden tahammül etmiştir.

3.2.2.1.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Ebu'z-Zübeyr'den otuz Mekkeli, 125 Mekke dışından olmak üzere toplam 155 talebesi rivayette bulunmaktadır. Mezkûr Mekkeli talebeleri kendisinden -İbn Cüreyc 168, İbrahim b.

⁵⁰³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III/694.

⁵⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/74.

⁵⁰⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/380-1.

⁵⁰⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI/406.

Tahmân otuz ve Süfyân b. Uyeyne yirmi olmak üzere- yaklaşık rivayetlerinin üçte biri olan 297 hadis rivayet etmişlerdir. Mekke dışından ise İbn Lehîa, Leys, Züheyr b. Muâviye, Süfyân es-Sevrî başta olmak üzere 125 râvi kendisinden 539 hadis nakletmiştir.

Tablo 3.7. Ebu’z-Zübeyr’in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta’dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta’dîl Durumu		İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta’dîl Durumu
1.	İbn Cüreyc	168	Sika	6.	İsmâil b. Abdilmelik	8	Leyse bi’l-kavî
2.	Süfyân b. Uyeyne	38	Sika	7.	İsmâil b. Müslim	7	Münker
3.	İbrâhim b. Tahmân	30	Sika	8.	İsmâil b. Ümeyye	6	Sika
4.	Ziyâd b. Sa’d	14	Sika	9.	Diğer 22 râvi	5-	
5.	Abdullah b. Osman	9	Sika				

1. İbn Cüreyc el-Kuraşî (ö. 150/767)

İbn Cüreyc Ebu’z-Zübeyr’in en yakın talebesi olarak kendisinden 168 hadis rivayet etmiştir ki bu Ebu’z-Zübeyr’in rivayetlerinin yaklaşık yüzde yirmisine tekabül etmektedir. Abdurrezzâk’tan aktarılan bilgiye göre İbn Cüreyc’in Ebu’z-Zübeyr’den işitmediğine dair bazı bilgiler mevcuttur.⁵⁰⁷ İbn Cüreyc’in hocası Ebu’z-Zübeyr’in dersine katılmak için iştiyak duyması, ondan rivayete verdiği değeri gösteren ifadeler serdetmesi gibi gerek ricâl eserlerinde geçen bilgilere gerekse incelenen rivayetler neticesinde elde edilen verilere göre İbn Cüreyc’in Ebu’z-Zübeyr’den semâi sabittir. Nitekim on kadar rivayeti *أخبرنا، أنه سمع، حدثني* gibi lafızlarla aktarmıştır.

2. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)

Süfyân b. Uyeyne, Ebu’z-Zübeyr’den otuz sekiz hadis rivayet etmiştir. Süfyân’ın tüm rivayetlerine oranla az olsa dahi Ebu’z-Zübeyr’den en çok rivayet eden Mekkeli ikinci râvidir.

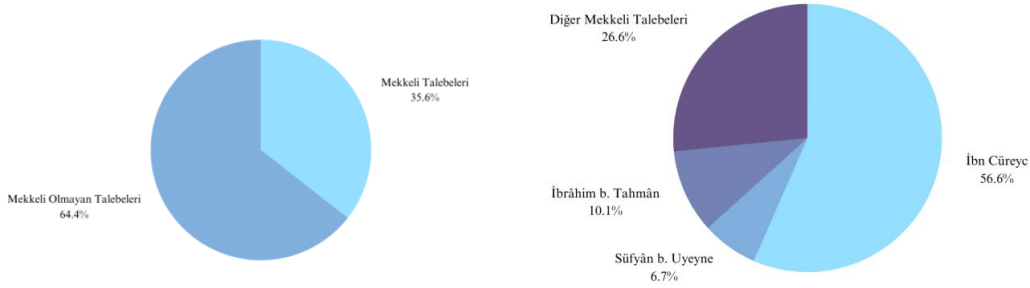
3. İbrahim b. Tahmân (ö. 163/780)

İbrâhim b. Tahmân, rivayet ettiği otuz hadisle Ebu’z-Zübeyr’in kendisinden en çok hadis rivayet eden Mekkeli râvileri arasındadır. Ebu’z-Zübeyr, İbrâhim b. Tahmân’ın Mekke’de kendisinden istifade ettiği en önemli hocasıdır.

⁵⁰⁷ Zehebî, *Mizânü ’l-i’tidâl*, IV/358.

3.2.2.1.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

Ebu'z-Zübeyr'den, bahsi geçen yirmi beş Mekkeli râvi içerisinde ondan fazla rivayette bulunan Ziyâd b. Sa'd isimli râvi mevcuttur. *Sikât*'ta yer verildiği üzere ise Ziyâd, *mutkîn hâfiz* râvilerden olup İbn Cüreyc'in arkadaşıydı.⁵⁰⁸ Mezkûr dört râvi dışında yirmi altı talebesinin ise ondan az rivayeti bulunmaktadır.

Şekil 3.16. Ebu'z-Zübeyr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.2.2.1.3. Rivayet Lafızları

Ebu'z-Zübeyr 921 rivayetinden 119 rivayetinde semâ/kıraat sîgası kullanarak şimdiye kadar ele alınan tâbiîler arasında en çok semâ/kıraat sîgasıyla rivayet eden kişisidir. Rivayetlerinin büyük çoğunluğu *سمعه أنه* şeklinde gelmiştir. Elliden fazla rivayet ise soru sîgasıyla aktarılmıştır.

Kendisinden rivayet edilirken ise 168 rivayet semâ/kıraat sîgasıyla aktarılmış, üç rivayette *قال* ve *أف* ibareleri kullanılmıştır.

3.2.2.2. Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713?)

Sa'îd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî el-Vâlibî, hicrî 45 yılında Mekke'de doğmuştur. İclî, Sa'îd b. Cübeyr'in aslen Kûfeli olduğunu ve sika mertebesinde bulunduğunu kaydetmiştir.⁵⁰⁹ Vâlibî nisbesi Vâlibe b. Hibbân el-Esedî'nin azatlı kölesi olmasından kaynaklanmaktadır. Sa'îd b. Cübeyr, ilk eğitimini Abdullah b. Abbas'tan almış, evleninceye kadar onun halkalarına katılmış, Mekke'de yaşamıştır. Kur'ân'ı küçük yaşta ezberlediği gibi derste dinlediği hadisleri de ezberleyen Sa'îd b. Cübeyr'in, Kur'ân'ı bir gün ya da ikindiden yatsıya kadar gibi çok kısa

⁵⁰⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI/319.

⁵⁰⁹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, I/395.

sürede hatmettiği ifade edilmektedir.⁵¹⁰ İbn Hibbân, *Sikât*'ında onun fakih, âbid bir kişi olduğunu bildirmiştir. Kufe kadılığı yaparken Abdullah b. Utbe ve daha sonra Ebu'l-Eş'as'la irtibatla olan Sa'îd b. Cübeyr, Ebu'l-Eş'as'ın bir seferde halifeye karşı çıkması ve ona isyan etmesine iştirak etmiş, daha sonra hakkında halife tarafından yakalanma emri çıkarılmıştır. Birçok yer gezdikten sonra Mekke'ye kaçan Sa'îd b. Cübeyr, halifenin Haccâc'ı Mekke'ye gönderdiği bilgisini duymasına rağmen artık teslim olmak ister ve teslim olmasının akabinde hicrî 94 ya da 95 yılında Haccâc tarafından idam edilir.⁵¹¹

İlimde çok büyük bir payeye sahip olduğu bütün ricâl âlimleri tarafından belirtilmektedir. Nitekim talâk konusunda Sa'îd b. Müseyyeb'in, tefsir hususunda Mücâhid b. Cebr'in, hac konularında Atâ' b. Ebî Rebâh'in ve helal-haram hususlarında Tâvûs'un en çok bilgiye sahip olduğu ifade edilirken bu konuların tamamına vâkıf olan kişinin Sa'îd b. Cübeyr olduğu belirtilmektedir.⁵¹² Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân, Sa'îd b. Cübeyr'in mürsellerini Atâ' ve Mücâhid'inkilere tercih ettiğini söylemiştir.⁵¹³ Motzki Sa'îd b. Cübeyr'in rivayetlerinin yüzde 70'inin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) mürsel olduğunu belirtmektedir. Yine Atâ' b. Ebî Rebâh'in rivayetlerinin de İbn Abbâs'ın diğer yakın talebesi olması bakımından benzer özelliklere sahip olduğu ifade edilmektedir.⁵¹⁴ Ancak tezde Sa'îd b. Cübeyr'in incelenen 700 rivayeti neticesinde ulaşılan mürsel sayısı otuzdur. Aradaki fark Motzki'nin rivayet kümesinin sadece Abdurrezzâk'ın *Musannef*'inden seçilmiş olması, tezde ise rivayetlerin mükerrer rivayetleri kapsamamasından kaynaklanabilir.

Şekil 3.17. Sa'îd b. Cübeyr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

⁵¹⁰ Zehebî, *Siyeru a' lâmi 'n-nübelâ*, IV/321-42.

⁵¹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV/275; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X/376.

⁵¹² Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII/411.

⁵¹³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II/10.

⁵¹⁴ Motzki, H., "Sa'îd b. Djubayr", *Encyclopaedia of Islam* (Second Edition), ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, (Erişim: 17 Haziran 2022), http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_8877.

Sa'îd b. Cübeyr'in İbn Abbâs'ın en önemli talebelerinden olduğundan bahsedilmiş olup 782 rivayetinin incelenmesi sonucu 561 rivayeti ondan aldığı tespit edilmiştir. İbn Abbâs'ın azatlı kölesi İkrime'den de üç rivayeti bulunmaktadır.⁵¹⁵ İsnad bilgilerinde dahi İbn Abbâs'ın halkalarına katıldığına dair birçok örnek bulunabilir.⁵¹⁶ Abdullah b. Amr, Abdullah b. Zübeyr ve Câbir b. Abdillâh olmak üzere Mekkelî hocalarından toplam 570 rivayeti mevcuttur. Bunun dışında 115 rivayeti Mekke dışındaki hocalarından olup en önemli hocaları kendisinden elliye yakın hadis rivayet ettiği Abdullah b. Ömer ve Ebû Hüreyre ile Hz. Âişe'dir. Mürselleri diğer tâbiûnunkilere tercih edilen Sa'îd b. Cübeyr'in rivayetleri içerisinde yirmi dokuz mürsel, dokuz munkatı' rivayet tespit edilmiştir.

3.2.2.2.1. Mekkelî Meşhur Talebeleri

Zikredildiği üzere Sa'îd b. Cübeyr Mekke'de İbn Abbâs'tan eğitiminin büyük bir bölümünü tamamladıktan sonra Kûfe'ye yerleşmiş ve her sene iki defa hac ve umre için Mekke'ye geldiğinde hem İbn Abbâs hem de İbn Ömer'in halkalarına devam etmiştir. Eğitimi aldıktan sonra Mekke dışına taşınması 600'e yakın rivayetini Mekkelî hocalardan elde etmesine rağmen yine yaklaşık 600 rivayetinin Mekke dışındaki talebeler vasıtasıyla aktarılmasına sebep olarak gösterilebilir. Sa'îd b. Cübeyr'in en yakın talebesi Mekke dışından olmakla birlikte Mekke'de vefat eden Ebû Bişr Ca'fer b. İyâs'tır. Sa'îd b. Cübeyr'den toplam yirmi bir Mekkelî talebe seksen dokuz hadis rivayet etmiştir. Bunlardan en çok rivayete ise aşağıdaki tabloda gösterildiği üzere Abdullah b. Osman b. Huseym ve Amr b. Dînâr sahiptir.

Tablo 3.8. Sa'îd b. Cübeyr'in Mekkelî râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu		İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	Abdullah b. Osman	25	Sika	7.	Abdullah b. Müslim	4	Zayıf
2.	Amr b. Dînâr	16	Sika	8.	Kesir b. Kesir	2	Sika

⁵¹⁵ Burada değinilmesi gereken bir nokta oryantalistlerin rivayetlerin uydurma olduğunu iddia etmelerine karşın Motzki'nin orjinallik kıstaslarından birini dile getirmesidir. O incelemiş olduğu *Musannef*'ten örnek rivayetlerde hoca-talebe ilişkilerini tetkik ederken, iddiaya göre uydurmacı bir râvinin belirli birkaç hocadan rivayet ederken, hocasına ulaşma ihtimali bulunduğu halde bazı rivayetleri dolaylı olarak rivayet etmemesi gerektiğini vurgulamış, ancak pratikte bunun tersi örneklerin bulunduğunu kaydederek bunu rivayetin orjinalliğine sebep olarak göstermiştir (Motzki, *Origins*, s. 86). Nitekim burada Sa'îd b. Cübeyr, hocası İbn Abbâs'tan 561 rivayet tahammül etmiştir. Üç rivayette ise arada İkrime'nin bulunduğu tespit edilmiştir. İddia edilen teori gereği Sa'îd b. Cübeyr'in İkrime'den rivayetinin bulunmaması gerekir, aksi halde bu dolaylı rivayetler onun rivayetine şüphe katacağı için şayet uyduruyor olsa neden bu karmaşık yolu tercih ettiği izaha muhtaçtır. Dolayısıyla Motzki'nin ifade ettiği gibi burada da dolaylı rivayet bulunması orjinallik göstergesidir, sonucuna varılabilir.

⁵¹⁶ Bu ifadelere حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ إِسْحَاقَ، ثنا دَاوُدُ بْنُ رُشَيْدٍ، ثنا بَقِيَّةُ بْنُ الْوَلِيدِ، عَنِ الْجَرَّاحِ بْنِ الْمِنْهَالِ، عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: كُنْتُ فِي... حَلَقَةٍ فِيهَا ابْنُ عَبَّاسٍ... isnadı örnek olarak gösterilebilir (Taberânî, *el-Mu'cemü 'l-kebîr*, XII/73).

3.	Ebu'z-Zübeyr	8	Sika	9.	Müslim b. Keysan	2	Zayıf
4.	İkrime b. Hâlid	7	Sika	10.	Süleyman el-Ahval	2	Sika
5.	Ya'lâ b. Hakîm	7	Sika	11.	Diğer 11 râvi	1	
6.	Ya'lâ b. Müslim	5	Sika				

1. Abdullah b. Osman b. Huseym el-Kârî (ö. 132/750)

el-Kârî'dan olan Abdullah b. Osman, Ebu't-Tufeyl ile görüşmüş hıfz, fıkıh, fazilet sahibi bir râvidir. Hicrî 132 senesinde vefat etmiştir.⁵¹⁷ İbn Sa'd Mekkeli tâbiûn arasında zikrettiği Abdullah'ın *sika* olduğunu, hasen hadislerinin bulunduğunu kaydetmiştir.⁵¹⁸ Aynı şekilde İbn Ma'in, İclî, Nesâî ve İbn Hibbân da râviyi *sika* olarak vasıflandırmışlardır.⁵¹⁹ İbn Hacer de râviyi *sadûk* olarak nitelendirmiştir.⁵²⁰

Abdullah b. Osman'ın, Sa'îd b. Cübeyr, İbn Ebî Müleyke, Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs, Abdullah b. Kesîr ed-Dârî, Abdurrahman b. Sâbit, Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid b. Cebr, Nâfi', Yûsuf b. Mâhek, Safiyye bt. Şeybe gibi Mekke'nin ileri gelen tâbiûnundan rivayeti vardır. Bîşr b. Mufaddal, Hafs b. Ğiyâs, Hammâd b. Seleme, Dâvûd b. Abdirrahman el-Attâr, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Recâ el-Mekkî, Abdülmelik b. Cüreyc, Ali b. Sâlih el-Mekkî, Ma'mer b. Râşid gibi muhaddisler kendisinden rivayette bulunmuştur.⁵²¹ Rivayet verilerine göre de en yakın olduğu ve kendisinden en çok rivayette (25) bulunduğu hocası Sa'îd b. Cübeyr'dir. Yine Abdurrahman b. Sâbit ve Ebu'z-Zübeyr diğer yakın hocalarındandır.

2. Amr b. Dînâr el-Esrem (ö. 126/744)

Sa'îd b. Cübeyr'in diğer yakın talebesi, kendisinden on altı hadis rivayet eden Amr b. Dînâr'dır. Sa'îd'in Mekkeli talebelerinin azlığı hem Kûfe'ye yerleşmesi hem de yaşadığı siyasî sıkıntılardan kaynaklanmış olmalıdır.

2.2.2.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

Sa'îd b. Cübeyr'in Abdullah b. Osman b. Huseym ve Amr b. Dînâr dışında on dokuz Mekkeli talebesi bulunmaktadır ve bunların Sa'îd'den rivayetleri ondan azdır. Kendisinden tek rivayette bulunanların sayısı tabloda verildiği üzere on birdir.

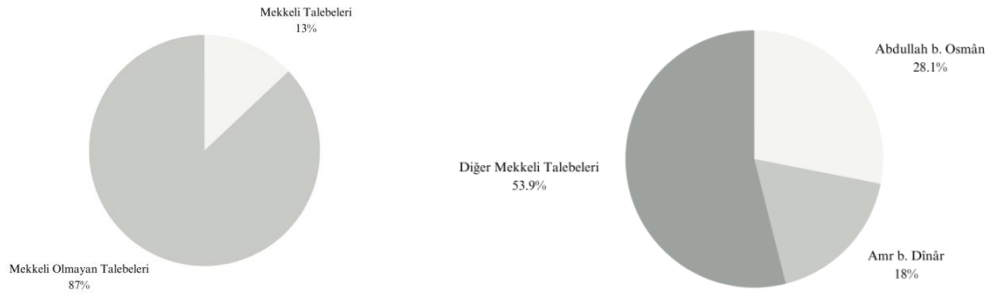
⁵¹⁷ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 112.

⁵¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, VIII/49.

⁵¹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV/281.

⁵²⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 255.

⁵²¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV/280-1.

Şekil 3.18. Sa'îd b. Cübeyr'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.2.2.2.3. Rivayet Lafızları

İsnadlardan elde edilen verilere göre Sa'îd b. Cübeyr hadisleri aktarırken yirmi beş rivayetinde semâ/kıraat sîgaları, yirmi dördünde قال lafzını kullanmış, sekiz rivayetinde ise İbn Ömer'e soru yöneltmiştir. Bunun dışında üç rivayette أَن، bir defa ise بلغ lafzı kullanılmıştır. Yaklaşık 700 rivayetinden 620'si عن ile kaydedilmiştir. Talebeleri kendisinden rivayette bulunurken ise elli rivayette semâ/kıraat lafızlarını kullanmışlardır. On üçünde ise أَن، قال، ve نُبِيت terimleri mevcuttur. Talebeler de aynı şekilde yaklaşık 620 rivayette عن lafzını kullanmışlardır.

3.2.2.3. Amr b. Dînâr el-Esrem (ö. 126/744)

Harem'in hocası, zamanının önde gelen şahsiyetlerinden olan Amr b. Dînâr, hicrî 45 ya da 46 senelerinde doğmuştur.⁵²² Mûsâ b. Bâzân'ın azatlı kölesi, Osman b. Esved'in dayısıdır.⁵²³ Şu'be, Amr b. Dînâr'dan daha sağlam bir râvi görmediğini ifade ederek Hakem ve Katâde'den dahi iyi konumda olduğunu vurgulamış, aynı şekilde Yahyâ el-Kattân kendisinin Katâde'den daha üstün olduğunu belirtmiştir.⁵²⁴ Amr b. Dînâr önde gelen hafızlardan olmakla beraber Mekke'de otuz yıl fetva vermiştir.⁵²⁵ Süfyân b. Uyeyne, Amr b. Dînâr hakkında dört kez peş peşe sika dedikten sonra “Amr'dan duyacağım bir hadis, yirmi kişiden duyacağım

⁵²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/300.

⁵²³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI/328-9.

⁵²⁴ el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, III/1093.

⁵²⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/302.

hadisten daha iyidir.” ifadesiyle Amr b. Dînâr’a olan güvenini göstermiştir.⁵²⁶ Başka bir rivayette İbn Uyeyne, Amr’ın Mekke ehlinin en büyük âlimi olduğunu ifade etmiştir. Sika bir tâbiî olan Amr’dan en çok rivayette bulunan kişi Süfyân b. Uyeyne’dir.⁵²⁷ Yahyâ b. Ma’în, Süfyân b. Uyeyne’nin Amr’ın rivayetleri konusundan Muhammed b. Müslim ve Dâvûd el-Attâr’dan daha sağlam olduğunu belirtmiştir.⁵²⁸

İbn Ma’în Medinelilerin, teşeyyü’ sahibi olduğu ve İbn Zübeyr’in tarafını tuttuğu iddiasıyla Amr’dan razı olmadıklarını aktarmıştır. Ancak İbn Ma’în bu değerlendirmeleri isabetli bulmaz ve Amr’ı leyse bihî be’s⁵²⁹ şeklinde niteler.⁵³⁰ Amr b. Dînâr birçok sahâbî ve tâbiîden hadis rivayet etmiştir. Bunların arasında Câbir b. Abdillâh, İbn Abbâs, İbn Zübeyr ve oğlu Âmir b. Abdillâh b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve oğlu Sâlim b. Abdillâh b. Ömer, Abdullah b. Amr gibi önde gelen sahâbîler ile Tâvûs b. Keysân, Sa’îd b. Müseyyeb, Süleymân b. Yesâr, Sa’îd b. Cübeyr, Ebu’l-Minhâl Abdurrahman b. Mut’im el-Mekkî, Ubeyd b. Umeyr, Atâ b. Ebî Rebâh, Atâ b. Mînâ, Mucâhid b. Cebr, Muhammed b. Kays, Zührî, Nâfi’ b. Cübeyr b. Mut’im gibi tâbiûn yer almaktadır. Kendisinden ise başta Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, Şu’be, İbn Cüreyc olmak üzere Ebân b. Yezîd el-Attâr, Dâvûd b. Abdurrahman el-Attâr, İsmâil b. Müslim el-Mekkî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Ca’fer b. Muhammed b. Sâdık, Hasan b. Sâlih, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme dâhil birçok mühim muhaddis rivayette bulunmuştur. Amr b. Dînâr’ın hicrî 126 yılında 80 yaşındayken vefat ettiği bildirilmektedir.⁵³¹

Ali b. el-Medînî tarafından ilmin toplandığı altı isim arasında ve Mekke’nin ilmini koruyan kişi olarak tavsif edilen Amr⁵³² grafikte yüzdelik dilim olarak gösterildiği üzere 739 hadisin doksan birini Câbir b. Abdillâh, elli üçünü İbn Abbâs, yine aynı sayıda Tâvûs, otuz sekizini Atâ b. Ebî Rebâh, otuz beşini İkrime, otuzunu Yahyâ b. Ca’de’den nakletmektedir. Diğer bir ifadeyle rivayetlerinin yarısından fazlasına tekabül eden 397 rivayeti Mekkeli otuz üç hocasından almıştır.

⁵²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, I/49.

⁵²⁷ İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, II/175.

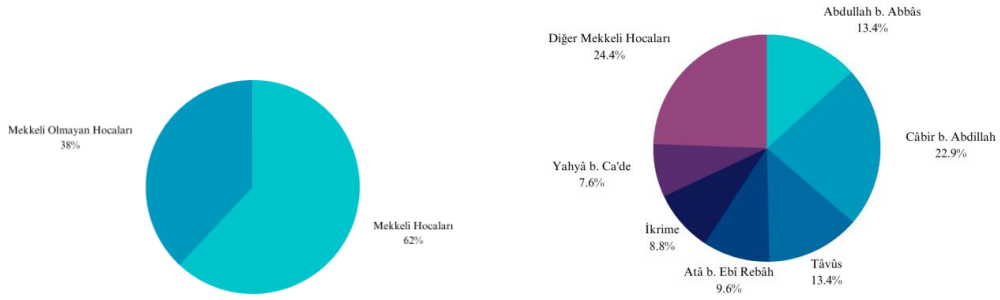
⁵²⁸ Yahyâ b. Ma’în, *Târîhu Yahyâ b. Ma’în (Dûrî)*, I/82.

⁵²⁹ İbn Cemâ’a’nın kaydettiği bilgiye göre, Yahyâ b. Ma’în’in leyse bihî be’s ya da lâ be’s bihî ifadelerini sika kimseler için kullandığına dair kendi ifadesi bulunmaktadır. Mezkûr lafzın, müteahhirûn âlimler tarafından sika olmayan râviler için kullanımı istikrar bulmuştur. Ancak Ebû Gudde’nin tesbitine göre bu terim, İbn Ma’în’e mahsus değildir. Zira hicrî III. asırda onun emsalinden Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel, Duhaym, Ebû Zûr’a, Ebû Hâtim ve daha birçok ricâl âlimi bu terimi aynı manada kullanmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhay el-Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1407/1987), üçüncü baskı, 221-2 (3. dipnot); Erdinç Ahatlı, “Yahya b. Ma’in’in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1996), 211-232.

⁵³⁰ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V/302.

⁵³¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXII/5-12.

⁵³² Aynî, *Megâni’l-ahyâr*, I/480.

Şekil 3.19. Amr b. Dînâr'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

İbn Abbâs'tan rivayeti az olmasına karşın Ali b. el-Medînî, İbn Abbâs'ın talebelerinin ilminin Amr'da toplandığını, hepsiyle karşılaştığını belirtmiştir.⁵³³ Mekke dışından ise kırk sekiz rivayetiyle İbn Ömer en önemli hocası olmakla beraber altmış dört hocasından toplam 243 hadis nakletmiştir. Amr b. Dînâr'ın Mekkeli olmayan hocaları arasında yirmiye yakın rivayetleriyle Muhammed el-Bâkır ve Hasan-ı Basrî isimleri dikkat çekmektedir. Bu isimlerden gelen rivayet çeşitleri üçüncü bölümde değerlendirilecektir. Kalan yüze yakın rivayet içerisinde ise altmış bir mürsel hadis bulunmakla birlikte diğerleri geç tarihli kaynaklarda geçtiği için değerlendirmeye alınmamıştır.

3.2.2.3.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Amr b. Dînâr'dan Mekkeli yirmi yedi talebesi tarafından rivayetlerinin %65'ine tekabül eden 436 rivayet aktarılmıştır. Amr b. Dînâr'ın ilmini en iyi bilen olarak ise Süfyân b. Uyeyne ve İbn Cüreyc gösterilmektedir. Rivayet sayılarına göre de meşhur râvileri arasında 282 rivayetle en mühim talebesi Süfyân b. Uyeyne, ardından altmış rivayetle İbn Cüreyc, yirmi yedi rivayetle ise Muhammed b. Müslim b. Şûrîz bulunmaktadır. Mekke dışından tespit edilen râviler arasında en çok rivayete Şu'be sahip olup seksen dört râviden toplam 230 hadis ulaşmıştır.

Tablo 3.9. Amr b. Dînâr'ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu		İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	Süfyân b. Uyeyne	282	Sika	4.	İsmâil b. Müslim	11	Münker
2.	İbn Cüreyc	60	Sika	5.	İbrâhim b. Yezîd	9	Metrûk

⁵³³ Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*, I/713-4.

1. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)

Amr b. Dînâr'ın, tercemesinde de bahsedildiği üzere en yakın ve en önemli talebesi Süfyân b. Uyeyne'dir. Yıllar boyunca ondan hadis öğrenmiş, onunla en fazla mülâzemette bulunmuş talebesi Süfyân, kendisinden 282 hadis nakletmiştir. Hocasını medheden birçok ifadesi bulunan Süfyân, onun rivayette en sağlam kişi olduğunu belirtmiştir. Hocasının yaşlılığında da yanında bulunmuş olacak ki Amr b. Dînâr'ın dışlerinin döküldüğü vakitlerde meclisleri fazla uzatamadığını, aksi takdirde rivayet ederken anlaşılamadığını belirtmiştir.⁵³⁴ Amr b. Dînâr'ın önemli iki öğrencisinden gelen rivayetler karşılaştırıldığında İbn Uyeyne'nin daha güvenilir ve bilgili olduğu ifade edilmektedir.⁵³⁵

2. İbn Cüreyc el-Mekkî (ö. 150/767)

Kendisinden altmış hadis rivayet ederek Amr b. Dînâr'ın önemli talebeleri arasında yer almaktadır. Kendi ifadesiyle Atâ'nın ilmini elde edip ayrıldıktan sonra Amr'ın meclisine yedi yıl devam ettiğini belirtmiştir. Bunun neticesinde tedvin etmiş olduğu ilmi kimsenin tedvin edemediğinden bahseder.⁵³⁶ Motzki, İbn Cüreyc'in Amr rivayetlerinde soru cevap bulunmaması, İbn Cüreyc'in onunla özel ders yaptığı anlamına gelmez, ancak Atâ'dan olduğu kadar Amr'ın fıkıh rivayetlerini kaydetmediği ve ondan rivayetinin kapsamlı olmadığını gösterebilir, şeklinde bir sonuca ulaşmıştır.⁵³⁷ Nitekim İbn Cüreyc'in rivayetleri incelendiğinde –ayrıntıları kendi tercemesinde verileceği üzere– Atâ'dan rivayetlerinin Amr'dan olan rivayetlerinden üç kat fazla olduğu tespit edilmiştir. Yine İbn Cüreyc'in Amr b. Dînâr'dan Abdurrezzâk'ın *Musannef*'inde geçen rivayetlerinin yüzde 65'inin أخرني sığasıyla olduğu belirtilmiştir.⁵³⁸ Tezde ise bu oran yaklaşık yüzde 50 olarak tespit edilmiştir.

3. Muhammed b. Müslim b. Şûrîz et-Tâifî (ö. 177/794)

Muhammed b. Müslim *Meşâhîr*'de Mekkeli etbâ arasında sayılmakta, Mekke'de ikamet ettiği zikredilmektedir.⁵³⁹ İbn Ma'în, Muhammed b. Müslim'in sika olduğunu belirtmektedir.⁵⁴⁰ İclî

⁵³⁴ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, V/303.

⁵³⁵ Harald Motzki, *Origins*, 185.

⁵³⁶ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, VI/334.

⁵³⁷ Harald Motzki, *Origins*, 186.

⁵³⁸ Harald Motzki, *Origins*, 179.

⁵³⁹ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi 'l-emsâr*, 178.

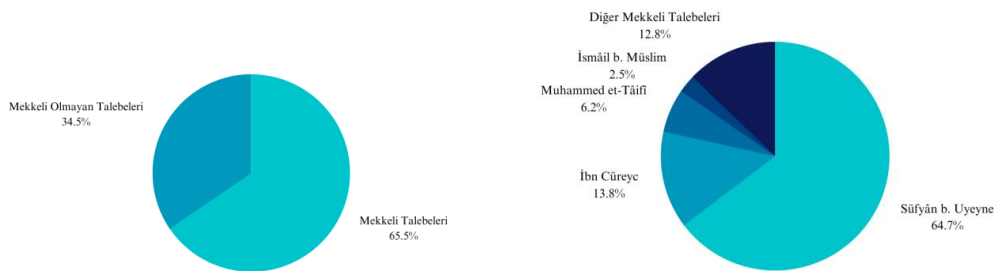
⁵⁴⁰ Yahyâ b. Ma'în ve kitâbuhu 't-Târîh, I/197.

de aynı şekilde onu tevsik edenler arasındadır.⁵⁴¹ İbn Hacer sadûk olduğunu belirtmekte, hıfzından hadis tahdîs ettiğinde hata edebildiğini haber vermektedir.⁵⁴² Ahmed b. Hanbel ise diğer âlimlerden ayrılarak râvinin rivayetlerinin çok zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴³ Muhammed b. Müslim'in hicrî 177 yılında vefat ettiği birçok âlim tarafından kaydedilmiştir.

Muhammed b. Müslim'in, İbn Ebî Necîh, Amr b. Dînâr, İbn Tâvûs, İbrâhim b. Meysera, İbn Cüreyc ve birçok râviden rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında ise İbnü'l-Mübârek, İbn Mehdî, İbn Ebî Meryem, Ebû Misher, Ebû Nuaym, Ahmed b. Yûnus, İbn Ka'neb, Muhammed b. Avn, Abdullah b. Yûnus et-Tinnîsî isimli râviler mevcuttur.⁵⁴⁴ Amr b. Dînâr'ın Mekkeli meşhur talebeleri arasında yer alan Muhammed b. Müslim, kendisinden yirmi yedi hadis rivayet etmiştir. Amr b. Dînâr'ın rivayetleri hususunda Süfyân b. Uyeyne'nin Muhammed b. Müslim'den daha sağlam olduğu ifade edilmekle birlikte kendisinin Dâvûd el-Attâr'dan daha iyi olduğu belirtilmiştir.⁵⁴⁵

3.2.2.3.2. Diğer Talebeleri

Amr b. Dînâr'dan yaklaşık on rivayeti bulunan râviler İsmâil b. Müslim ve İbrâhim b. Yezîd el-Hûzî'dir. Bu ikisi dışında kalan yirmi iki râvinin Amr b. Dînâr'dan beşin altında rivayetleri mevcuttur. Mekke dışından ise rivayetlerden anlaşılacağı üzere Şu'be'nin onun yakın talebelerinden olduğu görülmektedir. Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme ve Süfyân es-Sevrî de mülâzemette bulunan talebeleri arasındadır.

Şekil 3.20. Amr b. Dînâr'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

⁵⁴¹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, II/253.

⁵⁴² İbn Hacer, *Takrîb*, 440.

⁵⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlâl ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Vasiyyullah Abbâs (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1408/1988), I/189.

⁵⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/77.

⁵⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI/414-5.

3.2.2.3.3. Rivayet Lafızları

Amr b. Dînâr hocalarından hadis rivayet ederken rivayetlerinin kırk beşinde semâ/kıraat sîgası kullanmıştır. Talebeleri ise toplam rivayetlerinin elli dokuzunda semâ/kıraat lafızları tercih etmişlerdir. Süfyân b. Uyeyne bazı rivayetlerinde *الذي حفظناه من* şeklinde ifadeyle hocasından duyup ezberlediklerini teyit etmiştir ki bu terki b ricâl bilgileriyle birlikte değerlendirildiğinde aralarındaki yakın hoca-talebe ilişkisini göstermektedir. Aynı şekilde Süfyân b. Uyeyne bir rivayetinde *قصه لنا* ifadesini kullanmıştır.

3.2.3. Değerlendirme

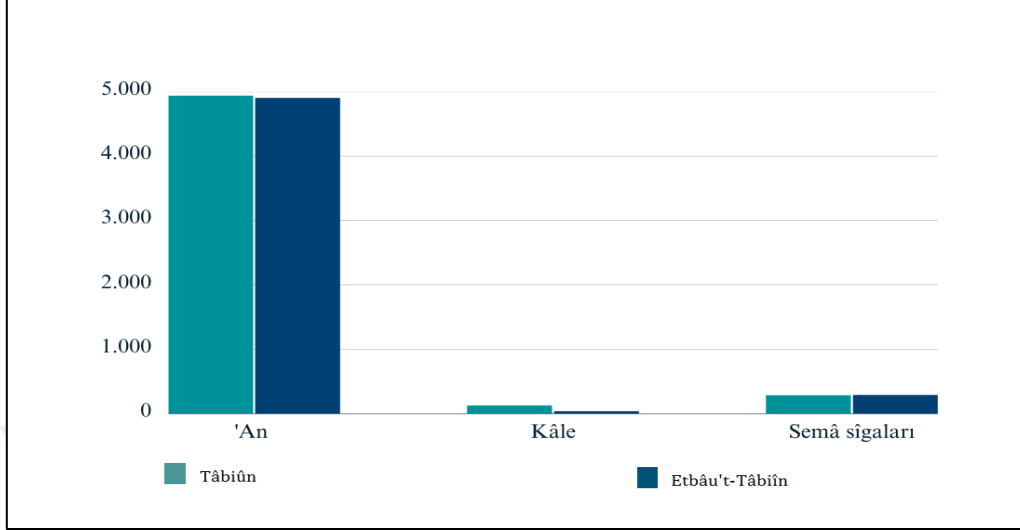
Tâbiûn tabakasında bulunan 246 râviden üçü muksirûn, üçü mutavassitûn olmak üzere altı râvi incelenmiştir. Bahsi geçen 246 râvi içinde 500'ün altında rivayeti bulunan, en az 100 rivayete sahip önemli muhaddisler vardır. Bunlar arasında Tâvûs b. Keysân, İbn Ebî Müleyke, İbn Ebî Necîh, İsmâil b. Müslim el-Mekkî, Talhâ b. Nâfi', Miksem, Ubeyd b. Umeyr gibi meşhur muhaddisler bulunmaktadır. Rivayet sayısı, çalışmanın 'meşhur râvi tanım sayısı' yani onun altında olan râviler 166 kişidir. Tâbiûn tabakasında hanım râvilerin sayısı ise Habîbe bt. Meysera (iki), Ümmü Abdilmelik b. Ebî Mahzûra (beş) olmak üzere ikidir. Sahâbe tabakasında yirmiye yakın hanım râvi sayısının bu tabakada ikiye düşmesi, hadis rivayetinin sistemleşmeye başlamasıyla kadınların etkinliğinin azalması olarak yorumlanabilir. Nitekim ikinci asrın başlarında tedvin faaliyetiyle birlikte hadis alma ve nakletme meselesi birçok kaideye bağlanmış, kurulan derslerin tamamına erkek râvilerin katılmış olması, rihleler gibi sebepler kadınların hadis rivayetindeki rolünü kısıtlamıştır.⁵⁴⁶ Bunun dışında belirtilen vakitten sonra bazı muhaddislerin birçok kadın hocasından rivayetinin olması gibi örnekler bulunmakla birlikte çok az sayıda ve hususîdir.⁵⁴⁷

Tâbiûn tabakasında incelenen altı râviden aktarılan toplam 5344 rivayet içerisinde Mekkeli 182 râvi tarafından nakledilenlerin sayısı 1744'tür. Ayrıntılarına her terceme altında yer verilmiş olmakla beraber kalan rivayetleri Mekke dışından râvilerin aktarması, gerek mezkûr râvilerin Mekke dışına çıkması, gerekse Mekke dışından talebelerin hac ve umre ziyaretleriyle ders halkalarına katılıp hadis tahammül etmeleriyle açıklanabilir. Mekkeli râviler arasında ele alınan altı muhaddisten, Mekke'den ayrılması ve siyâsî hadiseler sebebiyle Sa'îd b. Cübeyr

⁵⁴⁶ Harald Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, çev. Bekir Kuzudişli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 29. Ayrıca bk. M. Enes Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 102-3.

⁵⁴⁷ Mehmet Eren, "Kadınların Hadis İlmine Katkıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44/1 (2003), 90-1.

hariç diğer beşinin ders halkasının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu halkalardan, İbn Cüreyc, Amr b. Dînâr -kibâr-ı tâbiûnin çoğundan ders almıştır-, Süfyân b. Uyeyne, İbn Ebî Necîh gibi mühim muhaddis halefler doğmuştur.

Şekil 3.21. Tâbiûn ve talebelerinin rivayetlerinde kullandıkları lafızların istatistikleri

Verilen grafikte görüldüğü üzere mezkûr altı râvi tarafından aktarılan yaklaşık 5300 rivayetin lafızları incelendiğinde tâbiûn tabakasında incelenen râvilerin, sahâbeden rivayet ederken 285 rivayette semâ/kıraat sîğaları kullandıkları, yaklaşık 4900 rivayeti ise عن lafzıyla aktarımda bulundukları tespit edilmiştir. Bunun dışında altmıştan fazlası soru sîğası olmakla beraber 122 rivayette de قال ve أَف ifadeleri yer almaktadır. Bahsi geçen râvilerin talebeleri kendilerinden rivayetleri aktarırken ise 407 yerde semâ/kıraat sîğası kullanmışlardır. 4900'e yakın yine عن lafzı mevcut olup قال ve diğer ibareler otuz sekiz defa tekrarlanmıştır. Elde edilen sonuca benzer şekilde Enes Topgöl, *İsnâdı Okumak* isimli çalışmasında incelediği 5000'e yakın rivayette tabakalara göre rivayet lafızlarının kullanımını tespit etmiştir. Mezkûr çalışmada yukarıda elde edilen verileri teyit edecek şekilde 3. ve 4. tabaka (ö. 60-80/100-130) olarak adlandırılan gruplarda 4 bine yakın عن lafzının kullanıldığı, yaklaşık 800 rivayette ise tahdîs, ihbâr ve semâ/kıraat sîğalarının bulunduğu belirtilmiştir.⁵⁴⁸ Her iki sonuç da rivayet lafızlarının henüz tam olarak sistemli bir biçimde kullanılmadığını göstermektedir.

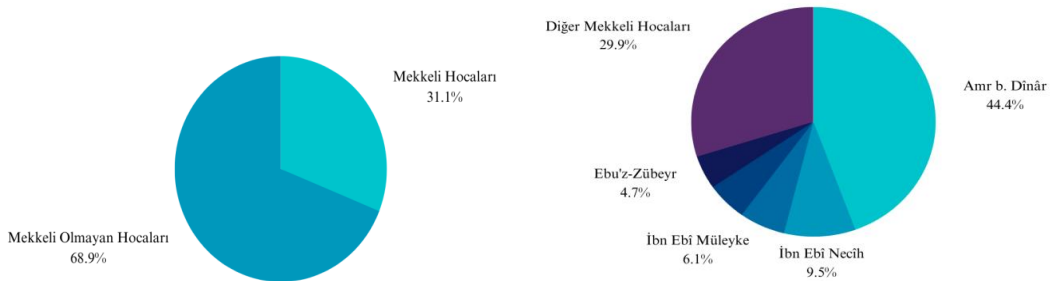
⁵⁴⁸ M. Enes Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 55-6.

3.3. Etbâu't-Tâbiîn Râviler

3.3.1. Muksirûn etbâu't-tâbiîn râviler

3.3.1.1. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)

Kûfe'de 107/725 yılında doğmuş olan Süfyân b. Uyeyne, ömrünün yaklaşık ikinci yarısını Mekke'de geçirmiş ve orada vefat etmiştir. Dedesi Meymûn'un Benî Hilâl kabilesinin mevlâsı olmasından dolayı Süfyân b. Uyeyne'nin üçüncü dereceden mevlâ olduğu ifade edilmiştir.⁵⁴⁹ Harem'in muhaddisi olarak anılmaktadır. Hâfız ve sika bir râvi olan Süfyân hakkında İmâm eş-Şâfi'î "şayet Mâlik ve Süfyân olmasaydı, Hicaz'ın ilmi yok olur giderdi" demiştir. Süfyân'a *et-Tefsîr* ve hadis rivayetlerini içeren *el-Câmi'* isminde iki eser nispet edilmektedir.⁵⁵⁰ Amr b. Dînâr'ın en sağlam râvisi Süfyân b Uyeyne idi. İbn Ma'în de aynı görüşte olup Süfyân'ı sika olarak nitelendirmiştir. Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân'ın Hicâz'ın hadislerini en iyi bilen kişi olduğunu ifade etmektedir. İbn Vehb ise Kur'ân tefsirini Süfyân'dan daha iyi bilen bir kimsenin olmadığını belirtmiştir. İbn Hacer de sika, hâfız, fakîh, imâm ve hucce olarak tavsif etmiştir. Süfyân b. Uyeyne, hicrî 198 yılında Recep ayında vefat etmiştir. İbn Ebî Necîh, Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc, Abdûlmelik b. Umeyr, İbrâhim b. Ukbe, İbrâhim b. Meysera, İshâk b. Abdillâh b. Ebî Talha, İsmâil b. Ümeyye, İsmâil b. Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Esved b. Kays, Ümeyye b. Safvân, Ca'fer b. Hâlid b. Sâra, Humeyd b. Kays, Humeyd et-Tavîl, Dâvûd b. Şâbûr, Dâvûd b. Kays, Süfyân es-Sevrî, Süleymân el-Ahval, Sâlih b. Keysân, Abdullah b. Kesîr el-Mekkî, Sadaka b. Yesâr el-Mekkî ve diğer birçok râviden üçbine yakın hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise Ahmed b. Hanbel, Süfyân b. Vekî' b. Cerrâh, Abdullah b. Mübârek, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, İbn Mehdî, İbn Cüreyc, Humeydî, Muhammed b. Abbâd el-Mekkî, Kuteybe b. Sa'îd, Muhammed b. Mansûr el-Mekkî ve birçok râvi rivayette bulunmuştur.⁵⁵¹

⁵⁴⁹ Öztürk, *Mevâlinin Hadis Rivayetindeki Yeri*, 192.

⁵⁵⁰ Zirîklî, *el-A'lâm*, III/105.

⁵⁵¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XI/177-88.

Şekil 3.22. Süfyân b. Uyeyne'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Süfyân b. Uyeyne, 2299 rivayetinin yüzde 31'ine tekabül eden 599 rivayeti Mekkeli hocalarından almıştır. Yüzdelik olarak verildiği üzere 263 rivayetle Amr b. Dînâr olmak üzere, İbn Ebî Necîh'ten 56, İbn Ebî Müleyke'den 36, İbn Cüreyc'ten 32, Ebu'z-Zübeyr'den 28 ve diğer 45 râviden 177 hadis aktarmıştır. Süfyân'ın 15 ve 20 yaşları arasını Mekke'de geçirdiği ve 9 yaşından itibaren her yıl hac yaptığı⁵⁵² göz önünde bulundurulduğunda Harem'in hocası olma unvanını ziyadesiyle hak ettiği anlaşılmaktadır. Mekkeli hocaları dışında kendisinden en çok istifade ettiği bilinen ve birçok rivayeti kendisinden aktardığı önemli muhaddis, Zührî'dir. Kendisinden 208 hadis nakletmiş, Mekkeli olmayan hocalardan toplamda 1330 hadis aktarmıştır. Toplam seksenden fazla hocası bulunduğu ifade edilen⁵⁵³ Süfyân'ın rivayetleri incelendiğinde 142 hocadan hadis aktardığı tespit edilmiştir.

3.3.1.1.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Süfyân b. Uyeyne'nin sahip olduğu 2299 rivayetin yaklaşık yüzde 46'sına eşit 906 rivayeti Mekkeli talebeleri kendisinden aktarmıştır. Rivayetlerin yaklaşık yarısını başta Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Muhammed b. Ebî Ömer el-Adenî ve İmâm eş-Şâfi'î olmak üzere Sa'îd b. Mansûr, Muhammed b. Mansûr, İbnü'l-Mukrî, Abdülcebbâr b. A'lâ, Sa'îd b. Abdirrahman, Muhammed b. Abbâd ve tabloda yer verilen daha az rivayete sahip diğer Mekkeli râviler nakletmiştir. Toplam Mekkeli râvi sayısı otuz beş olmakla birlikte Mekke dışından öğrenci sayısı ise doksan yedi olup en önemlileri Abdurrezzâk, İbn Ebî Şeybe, Ali el-Medînî ve Kuteybe'dir.

Tablo 3.10. Süfyân b. Uyeyne'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu		İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	Humeydî	334	Sika	7.	Abdülcebbâr b. A'lâ	32	Mutkin ⁵⁵⁴
2.	Adenî	234	Sadûk	8.	Sa'îd b. Abdirrahman	28	Sika
3.	Şâfi'î	62	Hucce	9.	Muhammed b. Abbâd	21	Sadûk
4.	Muhammed b. Mansûr	54	Sika	10.	Ya'kûb b. Humeyd	15	Sika
5.	Sa'îd b. Mansûr	37	Sika	11.	Diğer 24 râvi	10-	
6.	İbnü'l-Mukrî	36	Hucce				

⁵⁵² el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, IX/183.

⁵⁵³ İbrahim Hatiboğlu, "Süfyân b. Uyeyne", XXXIX/28-9.

⁵⁵⁴ Sehâvî'ye göre ta'dîlin 4. mertebesinde bulunan bir râvi için kullanılan lafızdır. Bu mertebedeki râvinin rivayetinin delil olarak kullanıldığı bildirilmiştir (Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 237).

1. Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834)

Etbâu'l-etbâ tabakasının Mekkeli en önemli muhaddislerinden olan Humeydî, kendi rivayet sayısının yaklaşık üçte birinden fazlası olan 334 hadisi hocası Süfyân b. Uyeyne'den almıştır. Bu rivayetlerin neredeyse tamamını kaydettiği *Müsned* isimli eseri, İbn Hayr el-İşbilî tarafından "Müsnedü'l-Humeydî an Süfyân b. Uyeyne" ismiyle zikredilmiştir. Humeydî, Süfyân b. Uyeyne'nin on dokuz yıl yanında kalmış ve ondan ilim tahsil etmiştir. Humeydî'nin, Süfyân'dan rivayetlerinin yanı sıra cerh-ta'dîl değerlendirmelerini de aktardığı ifade edilmektedir. Bu değerlendirmelerin, قال الحميدي أخبرني أو حدثني ابن عيينة قال أخبرنا أو حدثنا فلان, örneğinde olduğu gibi aktarım şekli itibariyle özel cerh-ta'dîl derslerinde değil, hadis meclislerinde kaydedilmiş olabileceği belirtilmiştir.⁵⁵⁵

2. Muhammed b. Ebî Ömer el-Adenî (ö. 243/858)

Adenî, Süfyân b. Uyeyne'ye yakın talebelik yapmış olup kendisinden 234 hadis rivayet etmiştir. Bununla beraber yaklaşık on hocasından yirminin üstünde rivayeti olmasına rağmen tercemesinde yer verileceği üzere rivayetlerinin yarısından fazlasını İbn Uyeyne'den tahammül etmiştir.

3. İmâm eş-Şâfi'î (ö. 204/820)

İmâm eş-Şâfi'î'nin en önemli ve kendinden en çok rivayette bulunduğu hocası Süfyân b. Uyeyne olup Süfyân'ın rivayetlerinin incelenmesi neticesinde kendisinden 124 rivayet aktardığı tespit edilmiştir.

4. Muhammed b. Mansûr (ö. 252/868)

Huzâa kabilesinden olup Mekkeli olarak zaptedilen Muhammed b. Mansûr, İbn Hacer tarafından tevsik edilmiştir.⁵⁵⁶ Ebû Hâtim, Muhammed b. Mansûr'dan hadis yazmış ve rivayette bulunmuştur.⁵⁵⁷ Sa'îd b. Mansûr ile bir yakınlığı bulunmamaktadır.⁵⁵⁸ İbn Hibbân'ın *Sikât*'ına kaydettiği Muhammed b. Mansûr'u Dârekütnî de sika olarak vasıflandırmıştır. Muhammed b. Mansûr; Bişr b. Serî, Süfyân b. Uyeyne, Velîd b. Müslim'in de aralarında

⁵⁵⁵ Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015), 318-9.

⁵⁵⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 442.

⁵⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/94.

⁵⁵⁸ İsnad ve yaş açısından benzerlik bulunması, arada akrabalığın olduğu düşüncesini çağrıştırabileceği için dikkat çekilmesi gereken bir nokta olarak görülmüştür. Muhammed b. Mansûr, Mekke doğumlu Huzâa kabilesine mensup bir râvi iken, Sa'îd b. Mansûr bilindiği üzere Horasan'ın Cûzcan kasabasında doğup Belh şehrinde yetişmiştir. Ayrıntılı bilgiye tercemesi altında değinilecektir.

bulunduğu birçok râviden rivayette bulunmuştur. Kendisinden başta Nesâî olmak üzere Hasan b. Osman Tüsterî, Siczî, Ali b. Abdilazîz el-Begavî'nin de bulunduğu birçok râvi hadis nakletmiştir.⁵⁵⁹ Muhammed b. Mansûr, hicrî 252 yılında vefat etmiştir.⁵⁶⁰ Süfyân'ın Mekkeli meşhur talebeleri arasında sayılabilecek Muhammed b. Mansûr, toplam 232 rivayetinden elli dördünü Süfyân b. Uyeyne'den aktarmıştır.

5. Sa'îd b. Mansûr (ö. 227/842)

Sa'îd b. Mansûr, en önemli hocası İbn Uyeyne'nin meclisinde İbn Vehb'i gördüğünü, İbn Uyeyne hadis rivayet ederken İbn Vehb'in uyuduğunu haber vermiştir.⁵⁶¹ Bu bilgiden hareketle Sa'îd b. Mansûr'un hocasının hadis halkalarına devam ettiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Sa'îd b. Mansûr, Süfyân'dan rivayetleri incelendiğinde otuz yedi hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.

6. İbnü'l-Mukrî (ö. 213/828)

Ebû Abdîrrahman el-Mukrî, Süfyân'dan otuz altı hadis rivayette bulunmuştur.⁵⁶²

7. Abdülcebbâr b. A'lâ (ö. 248/863)

Aslen Basralı olmasına rağmen Mekke'de doğduğu için Mekke ehlinde sayılmaktadır. Babası Alâ' b. Abdülcebbâr da Mekke'de ikamet etmekteydi. *Sikât*'ta geçtiği üzere Abdülcebbâr b. A'lâ'nın, mutkîn bir râvi olduğu ve hicrî 248 yılında vefat ettiği bildirilmiştir.⁵⁶³ İclî de Abdülcebbâr'ı tevsik etmiştir.⁵⁶⁴ Ebû Hâtim ise Mekkî ve sâlih olarak nitelemiştir.⁵⁶⁵ İbn Hacer, hakkında lâ be's bih ifadesini kullanmıştır.⁵⁶⁶ Abdülcebbâr b. Alâ'; Bişr b. Serî, Süfyân b. Uyeyne, İbn Mehdî, Vekî, oğlu Alâ' ve diğer birkaç râviden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Müslim, Tirmizî, Nesâî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Rezîn, Hakîm et-Tirmizî'nin de aralarında bulunduğu birçok kişi rivayette bulunmuştur.⁵⁶⁷ Hem hoca hem talebe açısından önemli bir yere sahip olan Abdülcebbâr 339 rivayetin otuz ikisini Süfyân'dan tahammül etmiştir.

⁵⁵⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI/497-8.

⁵⁶⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, II/224.

⁵⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, V/336.

⁵⁶² Muhaddisin ayrıntılı tercemesine 'Mutavassîtûn etbâul'l-etbâ râviler' başlığı altında yer verilecektir.

⁵⁶³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII/418.

⁵⁶⁴ İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, II/69.

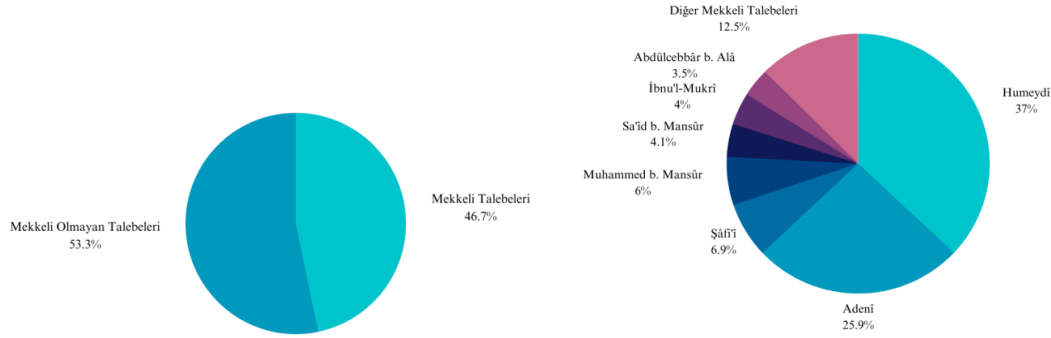
⁵⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI/32.

⁵⁶⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 274.

⁵⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI/391-2.

3.3.1.1.2. Diğer Talebeleri

Süfyân b. Uyeyne'nin meşhur Mekkeli talebeleri dışında Sa'îd b. Abdirrahman, Muhammed b. Abbâd, Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib ve Muhammed b. Yûsuf başta olmak üzere otuz beş talebesinden gelen toplam 902 rivayeti bulunmaktadır.

Grafik 2.22. Süfyân b. Uyeyne'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.3.1.1.3. Rivayet Lafızları

Süfyân b. Uyeyne'nin rivayetleri incelendiğinde isnadlardaki lafızlar tahammülü'l-hadîs metotlarının gelişimi hakkında bir resim sunmaktadır. Zira Süfyân'ın rivayetlerini hocalarından aktarırken kullandığı semâ/kıraat sîgalarının (حدثنا، أخبرنا، أنبأنا، سمعت) sayısı 273'tür. Ancak talebeleri kendisinden rivayet ederken yetmiş beşi hariç toplam 2224 rivayette semâ/kıraat sîgaları kullanılmıştır.

3.3.1.2. İbn Cüreyc el-Kuraşî (ö. 150/767)

Sikât'ta Ümeyye b. Hâlid'in azatlı kölesi olduğu ifade edilen Abdülmelik b. Abdilaziz b. Cüreyc'in Ebû Hâlid ve Ebu'l-Velîd olmak üzere iki künyesi vardır.⁵⁶⁸ Aslen Rum olan İbn Cüreyc'in (Gregorios)⁵⁶⁹ Muhammed adında bir kardeşi, Muhammed b. Abdilmelik isminde de oğlu bulunmaktadır.⁵⁷⁰ Mekke'de doğan ve vefat eden İbn Cüreyc, Harem'in fakihi diye anılmaktadır.⁵⁷¹ Abdürrezzâk, İbn Cüreyc'den daha güzel namaz kılan birini görmediğini

⁵⁶⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII/93.

⁵⁶⁹ Atası Gregorios diye anılan Yunan kökenli köle Mekkeli râvi olarak tanıtılmıştır. Rivayetlere vukûfiyeti, Hicaz'ın imamı olarak anılmasına sebep olmuştur. Geniş bilgi için bk. Pellat, Ch., "İbn Djuraydj", *Encyclopaedia of Islam*, ikinci baskı, ed. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs (Erişim: 17 Haziran 2022).

⁵⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII/347.

⁵⁷¹ Zirikî, *el-A'lâm*, IV/160.

ifade etmektedir.⁵⁷² İbn Cüreyç'in Mekke'deki önemini gösteren rivayetlerden biri de Atâ b. Ebî Rebâh'a kendisinden sonra meclisine kimi bırakmayı düşündüğü sorulunca, İbn Cüreyç'i işaret ettiğini bildiren rivayettir. İbn Cüreyç, daha önceleri neseb ile alakalı konular ve şiirlerle uğraştığını, akabinde birinin Atâ'nın derslerine katılması tavsiyesine uyarak on sekiz ya da on dokuz sene derslere devam ettiğini bildirmiştir.

Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân, Nâfi''in rivayetleri hususunda İbn Cüreyç'den daha sağlam birini görmediğini söylemiştir.⁵⁷³ Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel, Atâ'nın rivayetleri konusunda en sağlam kişinin İbn Cüreyç olduğunu ifade etmiş, İbn Cüreyç'in sebt, sahîhu'l-hadîs olduğunu belirterek onun tam olarak emin olmadığı bilgiyi nakletmeyeceğini söylemiştir. İbn Cüreyç'in Atâ'yı en iyi tanıyan kişi olduğunu söyleyenlerden biri de Ali b. el-Medîni'dir. Abdürrezzak ise ilk kitap tasnif eden kişinin İbn Cüreyç olduğunu bildirmiştir. İbn Ma'în, İbn Cüreyç'in Zührî'den rivayetinin olmadığını belirtmiş, nitekim İbn Cüreyç de Zührî'den bir şey işitmediğini, Zührî'nin ona bir cüz verdiğini, onu yazdığını ve icazetini aldığını haber vermiştir.⁵⁷⁴ İclî onun hakkında Mekkeli ve sika ifadelerini kullanmıştır.⁵⁷⁵ İbn Hacer sika, fakih, fâdıl olarak nitelendirdiği İbn Cüreyç'in tedlîs ve irsâl yaptığını da belirtmiştir.⁵⁷⁶ Ali b. el-Medîni, ilmin altı kişide toplandığını, bu altı kişinin ilminin de ilk tasnif sahibi kimselere ulaştığını ifade etmiş, bunlardan Mekke'de eser sahibi olan kişinin İbn Cüreyç olduğunu bildirmiştir.⁵⁷⁷

Ricâl kitaplarında kaydedildiği gibi İbn Cüreyç'in; İsmâil b. Ümeyye, İsmâil b. Uleyye, İsmâil b. Kesîr, İsmâil b. Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Esîd b. Ebi'l-Esîd, Ca'fer b. Hâlid b. Sâre, Ca'fer es-Sâdık, Mücâhid b. Cebr, Kesîr b. Kesîr b. Muttalib, Yûsuf b. Mâhek, Muhammed b. Abbâd el-Mahzûmî'nin de aralarında bulunduğu birçok meşhur râviden 1000'in üzerinde rivayeti mevcuttur. Kendisinden Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, İsmâil b. Ayyâş, İsmâil b. Uleyye, Dâvûd b. Abdîrrahman el-Attâr, Züheyr b. Muhammed et-Temîmî, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Hâris el-Mahzûmî, Abdullah b. Recâ' el-Mekkî, Abdülmecîd b. Abdilaziz b. Ebî Revvâd, oğlu Muhammed b. Abdilmelik,

⁵⁷² Nitekim İbn Cüreyç namazı Atâ' b. Ebî Rebâh'tan, Atâ' İbn Zübeyr'den, İbn Zübeyr İbn Abbâs'tan ve o da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bizzat almıştır.

⁵⁷³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX/210-1.

⁵⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V/356-8.

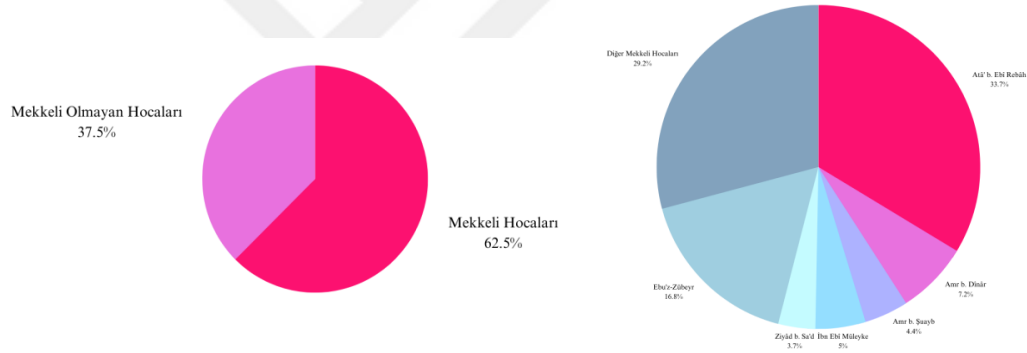
⁵⁷⁵ İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, II/103.

⁵⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 304.

⁵⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII/347.

Muhammed b. Müslim ez-Zencî ve birçok meşhur râvi nakilde bulunmuştur.⁵⁷⁸ İbn Cüreyc'in hicrî 149, 150, 151 yıllarında vefat ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır.⁵⁷⁹

İbn Cüreyc incelenen 1855 rivayetin yaklaşık yarısından fazlasına tekabül edecek 998 rivayeti, Mekkeli seksen üç hocasından rivayet etmiştir. Bunlardan en mühim Mekkeli hocası ricâl eserlerinde de kaydedildiği üzere Atâ b. Ebî Rebâh'tır. Nitekim daha önce aktarıldığı üzere Atâ b. Ebî Rebâh, kendisinden sonra hadis meclisini İbn Cüreyc'in devam ettirmesini istemiştir. İbn Cüreyc'in en yakın hocasından mükerrerler dışında 336 hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir. Mühim hocaları arasında sayılan Ebu'z-Zübeyr'den 168 rivayet, Amr b. Dînâr'dan yetmiş iki, İbn Ebî Müleyke'den elli, Amr b. Şuayb'dan kırk dört, Ziyâd b. Sa'd'dan otuz yedi rivayet tahammül etmiştir. Mezkûr meşhur muhaddis râvilerle ilâveten kendisinden otuz rivayetin altında hadis aktardığı hocalar; Süleymân b. Mûsa (25), Hasan b. Müslim b. Yennâk (21), Mücâhid (18), İkrime Mevlâ (18), İsmâil b. Ümeyye (16), Abdullah b. Osman b. Huseym (12), İbrâhim b. Meysera (10) isimli Mekkeli râvilerdir.

Grafik 2.23. İbn Cüreyc'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

İbn Cüreyc diğer rivayetlerden -geç tarihli olduğu için değerlendirmeye alınmayanlar dışında- 599'unu Mekke dışından olan râvilerden tahammül etmiştir. Mekke dışından en yakın hocası olarak 107 rivayetle Zührî belirlenmiştir. Ancak İbn Ma'în, İbn Cüreyc'in Zührî'den semâının olmadığını belirtmiş, nitekim İbn Cüreyc de Zührî'den bir şey işitmediğini, Zührî'nin ona bir cüz verdiğini, onu yazdığını ve icâzetini aldığını haber vermiştir.⁵⁸⁰ Zira İbn Cüreyc, Zührî'den aldığı rivayetlerin neredeyse tamamını عن سِغَاسِيyla, birkaçını ise يَحْدُثُ عَنْ، حَدَّثْتُ عَنْ، gibi meçhul sîgalarla aktarmıştır. Dikkate değer bir diğer husus ise İbn Cüreyc'in

⁵⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII/339-44.

⁵⁷⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI/334.

⁵⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V/356-8.

Abdullah b. Abbâs'ın mevlâsı İkrime'den عن sîgasıyla aktardığı görülen on sekiz rivayetin munkatı olmasıdır. Nitekim İbn Cüreyc'in İkrime'den semâ'ı bulunmadığı bilinmekle beraber ondan mürsel olarak rivayet ettiği kaydedilmiştir. Ayrıca İbn Cüreyc'in ismi, semâ ile değil yazıyla rivayet etmenin meşruiyeti sorunuyla ve hadislerin yazımıyla bağlantılı görülmektedir.⁵⁸¹

3.3.1.2.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

İbn Cüreyc rivayetlerinin yarıdan fazlasını Mekkeli râvilerden tahammül etmesine karşın, kendisinden otuz bir Mekkeli râvi toplam 216 rivayet aktarmıştır. Kendisinden on rivayetten fazla rivayete sahip beş talebesi bulunmaktadır. Mekke dışından ise 176 talebesi olup toplam 1433 hadis rivayet etmişlerdir. Râviler arasında Abdurrezzak 519, Haccâc b. Muhammed 214, Ravh b. Ubâde seksen altı rivayet aktarmışlardır.

Tablo 3.11. İbn Cüreyc'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu		İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	İbn Ebî Revvâd	45	Sika	5.	Sa'îd b. Sâlim	21	Sadûk
2.	Hişâm b. Süleymân	35	Sika	6.	Yahyâ b. Süleym	6	Meçhûl
3.	Müslim b. Hâlid	29	Sika	7.	Süleym b. Müslim	5	Metrûk
4.	Süfyân b. Uyeyne	27	Sika	8.	Diğer 24 râvi	5-	

1. Abdülmecîd b. Ebî Revvâd el-Horasânî el-Mekkî (ö. 206/822)

Aslen Mervli, ancak Mekke'ye yerleşen Abdülmecîd Abdülaziz b. Ebî Revvâd'ın oğludur. Eymen b. Nâbil el-Mekkî, Bulhut b. Abbâd el-Mekkî, babası Abdülaziz b. Ebî Revvâd, Abdülmelik b. Cüreyc, Osman b. Esved, Leys b. Sa'd, Müsennâ b. Sabbâh, Mervân b. Sâlim el-Cezerî, Ma'mer b. Râşid, Vüheyb b. Verd el-Mekkî, Yâsîn b. Mu'âz ez-Zeyyât'tan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Ali b. Hasan el-Hilâlî, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, Hişâm b. İsmâîl el-Attâr gibi mühim isimlerin de aralarında bulunduğu birçok kişi rivayette bulunmuştur. Mürcie'den olduğunu saklamadığı için tenkitlere maruz kaldığı bildirilmektedir. Ancak Ahmed b. Hanbel ve İbn Ma'în onun hakkında sika terimini kullanmışlardır.⁵⁸² İbn Cüreyc'in rivayetlerini en iyi bilen kimse olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸³ İncelenen rivayetlere

⁵⁸¹ Pellat, "Ibn Djuraydj", *Encyclopaedia of Islam*, http://dx.doi.org/10.163/1573-3912_islam_SIM_8647.

⁵⁸² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII/271-3.

⁵⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII/345.

göre Abdülmecîd b. Ebî Revvâd, toplam 231 rivayetinin yüzde 20'sine tekabül eden kırk beşini İbn Cüreyc'den tahammül etmiştir. Ebû Dâvûd, Abdülmecîd'i Mürchie'nin başı olarak tanıtmıştır. Fesevî ise bid'atçı ve dâî olduğunu iddia etmiştir. İbn Adî, Abdülmecîd'in münker görülmesinin tek sebebinin ircâ olduğunu vurgulamıştır.⁵⁸⁴ İbn Hacer ise onun sadûk olduğunu, bazen hata yaptığını belirtmiştir.⁵⁸⁵

2. Hişâm b. Süleymân b. İkrime b. Hâlid el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?

Hişâm b. Süleymân, Mahzûm kabilesinden İkrime b. Hâlid'in torunudur. Ebû Hâtim Hişâm'ı "mahalluhu's-sıdk" olarak tavsif etmiştir.⁵⁸⁶ Zehebî sadûk, İbn Hacer ise makbûl olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁷ Hişâm b. Süleymân'ın İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, Benî Mahzûm kabilesinin azatlı kölesi Abdullah b. Ebî Süleymân, Hişâm b. Urve ve diğer birkaç râviden rivayeti mevcuttur. Ahmed b. Hâris el-Mekkî, Ahmed b. Muhammed b. Velîd el-Ezrakî, Hâlid b. Abdirrahman b. Hâlid b. Seleme el-Mahzûmî, Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib kendisinden rivayette bulunan râviler arasındadır.⁵⁸⁸ Hişâm b. Süleymân'ın 120 rivayeti olup bunların yaklaşık üçte birine tekabül eden otuz beşini, en çok nakilde bulunduğu hocası İbn Cüreyc'ten aktarmıştır.

3. Müslim b. Hâlid el-Mahzûmî ez-Zencî (ö. 179-180/795-96)

Mekkeli olarak kaydedilen Müslim b. Hâlid aslen Şamlıdır.⁵⁸⁹ Benî Mahzûm kabilesinin azatlı kölesi olan Müslim, Mekke'de yaşadığı için Harem'in âlimi şeklinde anılmaktadır.⁵⁹⁰ *Sikât*'ta yer alan bilgilere göre Hicazlıların fakihleri arasında yer alan Müslim b. Hâlid, İmâm Şâfi'î'ye hocalık yapmış, İmâm Şâfi'î Mâlik b. Enes'le karşılaşmadan önce onun meclislerine daima katılmıştır. Müslim b. Hâlid rivayetlerde bazen hata ederdi.⁵⁹¹ Müslim'in tevsikinde ve cerhinde ihtilâfa düşülmüştür. İbn Ma'in sika olarak vasıflandırmış, Ali b. el-Medînî leyse bi şey' ifadesini kullanmış, Ebû Hâtim ise "münkeru'l-hadîs ancak hadisi yazılır, ama ihticâc edilmez" şeklinde nitelemiştir.⁵⁹² Buhârî de münkeru'l-hadîs olarak vasıflandırırken İbn Adî, hasenu'l-hadîs olarak ta'dîl etmiştir. İbn İshak ise bir rivayette, İbn Cüreyc'den sonra Mekke'nin müftüsü olduğunu belirtmiştir. Nitekim en yakın hocası İbn Cüreyc'tir. İncelenen

⁵⁸⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV/244-5.

⁵⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 302.

⁵⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX/62.

⁵⁸⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, II/336; İbn Hacer, *Takrîb*, 503.

⁵⁸⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX/211.

⁵⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/60.

⁵⁹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, II/258.

⁵⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII/448; ayrıca bk. İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 179.

⁵⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/183.

rivayetler doğrultusunda da İbn Cüreyç'ten yirmi dokuz hadis tahammül ettiği tespit edilmiştir. Hicrî 179 ya da 180 yılında Mekke'de vefat ettiği bildirilmiştir.⁵⁹³ İbn Ebî Müleyke, Amr b. Dînâr, Zührî, Utbe b. Müslim, Abdullah b. Kesîr ed-Dârî ve birçok râviden rivayeti mevcuttur. Kendisinden ise Humeydî, Müsedded, Hakem b. Mûsâ, Mervân b. Muhammed ve pek çok râvi rivayette bulunmuştur.⁵⁹⁴ Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî de Muhammed b. Hâlid'den hadis rivayet etmiştir.⁵⁹⁵

4. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)

İbn Uyeyne'nin, aynı tabakaya mensub olduğu İbn Cüreyç'ten yirmi yedi rivayeti tespit edilmiştir.

5. Sa'îd b. Sâlim el-Kaddâh el-Mekkî (ö. ?)

Bazı kaynaklarda aslen Horasanlı, bazılarında ise Kûfeli olarak kaydedilmiş olan Sa'îd b. Sâlim, Mekke'de yaşamakta ve Mekkî olarak anılmaktadır.⁵⁹⁶ Zamanda Mekke ehlinin fakîhi idi.⁵⁹⁷ İbn Hacer de râvinin Mekke'de yaşadığını ifade etmekte,⁵⁹⁸ sadûk olduğunu bildirmektedir.⁵⁹⁹ İbn Ma'în'den Sa'îd hakkında leyse bihî be's ve sika şeklinde iki görüş nakledilmektedir. Ebû Hâtim râvi hakkında mahalluhu's-sıdk terimini kullanmıştır.⁶⁰⁰ İbn Adî, râvinin hadislerinin müstekîm, kendisinin hasenü'l-hadîs olduğunu bildirmiştir. Sa'îd el-Kaddâh, İbn Hacer başta olmak üzere birçok ricâl âlimi tarafından ircâ ile anılmaktadır.⁶⁰¹ Onun en yakın hocası yirminin üstünde rivayetiyle İbn Cüreyç'tir. İbn Cüreyç'in ircâ konusundaki görüşlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Sa'îd b. Sâlim'in Eymen b. Nâbil el-Mekkî, Süfyân es-Sevrî, İbn Cüreyç, Ali b. Sâlih el-Mekkî, Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî Leylâ dâhil birçok önemli isimden rivayeti mevcuttur. İshâk b. İbrâhim et-Taberî, Esed b. Mûsâ, Süfyân b. Uyeyne, eş-Şâfi'î, Recâ' b. Sindî, oğlu Ali b. Sa'îd b. Sâlim ve birçok râvi kendisinden rivayette bulunmuştur.⁶⁰² Zehebî Sa'îd b. Sâlim'in hicrî 190 küsur senelerinde vefat ettiğini belirtmiştir.⁶⁰³

⁵⁹³ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, I/623.

⁵⁹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII/177.

⁵⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI/145.

⁵⁹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III/482; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV/31.

⁵⁹⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, IV/188.

⁵⁹⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II/20.

⁵⁹⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 176.

⁶⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV/31.

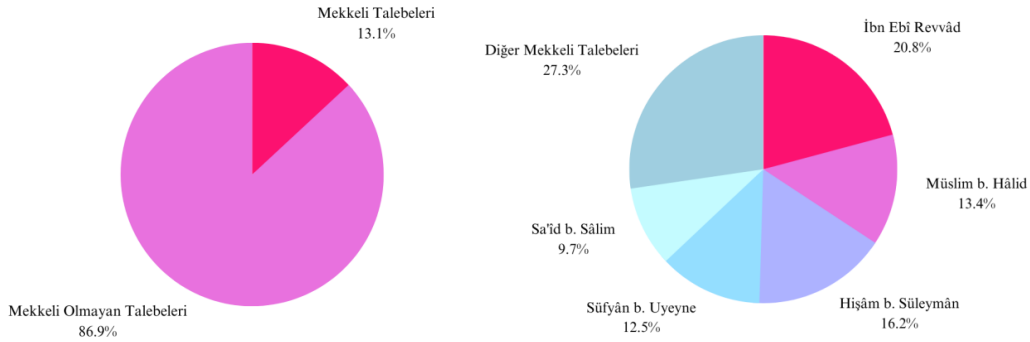
⁶⁰¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 176; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III/482.

⁶⁰² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X/454-5.

⁶⁰³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX/320.

3.3.1.2.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

İbn Cüreyc'ten rivayette bulunan toplam otuz bir Mekkeli talebe bulunmakta olup tercemeleri verilen beş râvi dışında yirmi altısı on rivayetin altında nakilde bulunmuştur.

Şekil 3.23. İbn Cüreyc'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.3.1.2.3. Rivayet Lafızları

İbn Cüreyc 1855 rivayeti hocalarından aktarırken 640 tanesinde semâ/kıraat sîgalarını (حدثنا، (بحدث عن، أخبرنا، أخبرت عن، أنبأنا، سمعت kendisinden toplam 510 rivayeti semâ/kıraat sîgalarıyla, on rivayeti اُف terimiyle aktarmışlardır.

3.3.2. Mutavassitûn etbâu't-tâbiîn râviler

3.3.2.1. İbrâhim b. Tahmân (ö. 163/780)

Herât'ta doğan İbrâhim b. Tahmân, önce Nîşâbûr'da yaşamış, ömrünün son dönemlerini ise Mekke'de geçirmiş ve orada vefat etmiştir.⁶⁰⁴ Dârekutnî İbrâhim b. Tahmân'ın sika bir râvi olduğunu, ancak ircâ sebebiyle tenkit edildiğini söylemiştir.⁶⁰⁵ Abdullah b. Mübârek ise İbrâhim b. Tahmân'ın hadiste sebt olduğunu ifade etmiş,⁶⁰⁶ sahîhu'l-kütüb⁶⁰⁷ bir kimse olduğunu söylemiştir.⁶⁰⁸ Günümüze ulaşan *Meşyeha* isimli eseri bulunmaktadır.⁶⁰⁹ Ahmed b.

⁶⁰⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 30.

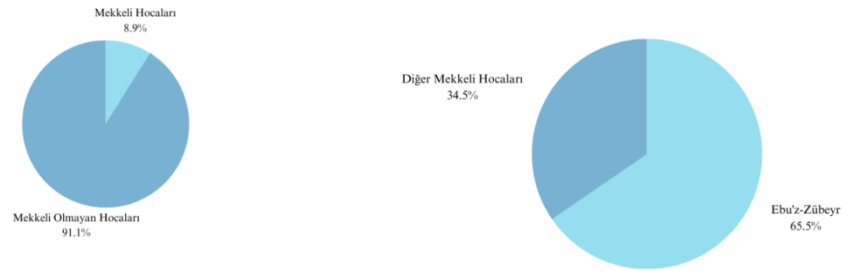
⁶⁰⁵ *Suâlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, nşr. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyyid-Hâlid b. Abdirrahman el-Cüraysî (Riyad, 1427/2007), 91-2.

⁶⁰⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI/26.

⁶⁰⁷ "Sahîhu'l-kitâb" vasfı, kendi hadis kitabını her türlü tahrifattan koruyan ve kitabından rivayet ettiğinde hata yapmayan râviler için kullanılmaktadır (Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 271).

⁶⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II/108.

Hanbel, Ebû Dâvûd ve Ebû Hâtim de kendisi için sika terimini kullanmışlardır. İbrâhim b. Müslim, Eyyûb es-Sahtiyânî, Süfyân es-Sevrî, Amr b. Dînâr, Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî, Atâ b. Sâib, Muhammed b. Ziyâd el-Cumahî, Hişâm ed-Destuvâî kendilerinden hadis rivayet ettiği kişiler arasındadır. Kendisinden ise Hafs b. Abdillâh es-Sülemî, Süfyân b. Uyeyne, şeyhlerinden Safvân b. Süleym, Abdullah b. Mübârek, oğlu Abdülhâlik b. İbrâhim b. Tahmân, Abdurrahman b. Mehdî'nin de bulunduğu birçok râvi rivayette bulunmuştur.⁶¹⁰ İbrâhim b. Tahmân Mekke'de hicrî 163 ya da zayıf bir ihtimale göre 168 senesinde vefat etmiştir.⁶¹¹ İbn Tahmân'ın mürcî olduğu birçok kaynakta kaydedilmiştir.⁶¹²

Şekil 3.24. İbrâhim b. Tahmân'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Rivayetleri incelendiğinde İbrâhim b. Tahmân, 666 rivayetin elli beşini Mekkeli râviler vasıtasıyla elde etmiştir. Grafikte verildiği üzere bu râvilerden en yakın sayılabilecek olan kendisinden otuz altı rivayet aldığı Ebu'z-Zübeyr'dir. Ayrıca on rivayetten daha az hadais aldığı sekiz Mekkeli râvi bulunmaktadır. Mekke dışındaki hocaları içerisinde en çok hadis tahammül ettiği kişi ise Haccâc b. Haccâc olup altmış sekiz hadis rivayet etmiştir. Bu râvilerden toplam 561 hadis aktarmıştır. Uzun bir müddet Nîşâbü'r'da yaşadıkdan sonra⁶¹³ ömrünün son dönemlerinde Mekke'de ikamet ettiği için Mekkeli talebe sayısı, hoca sayısından daha fazladır. Hocaları daha ziyade Basra, Kûfe, Vâsıt gibi Irak'taki

⁶⁰⁹ Kandemir, "İbrâhim b. Tahmân", XXI/353.

⁶¹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II/108-11.

⁶¹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII/384.

⁶¹² Süfyân b. Uyeyne, İbrâhim b. Tahmân'ı ircâ sebebiyle eleştirdiğinde Ebu's-Salt; dönemin ircâ anlayışında herhangi bir yanlış tavır olmadığını, bilakis ircâ benimsemiş kişilerin amelin imandan bir cüz olmadığını, kebâir ehli için bağışlanmanın mümkün olduğunu kabul ettiklerini, Hâricilerin ve de büyük günahattan dolayı insanları tekfir etme fikrinde olan grupların aksine tekfirin bu anlayışta yerinin olmadığını ifade ederek İbn Tahmân'ı savunmuştur (Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed, *er-Ruvâtü's-sikât el-mütekellim fihim bimâ lâ yücibü raddehüm*, thk. Muhammed el-Mevsilî [Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1412/1992], 35, muhakkik dipnotu; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II/111-2).

⁶¹³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI/26.

merkezlerdendir. Nitekim en önemli hocaları arasında Haccâc, Şu‘be, A‘meş gibi isimler bulunmaktadır.

3.3.2.1.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

İbrâhim b. Tahmân’dan başta Ya‘kûb b. Ebî Abbâd olmak üzere yedi Mekkeli râvi toplam on dört hadis rivayet etmişlerdir. Ayrıca doksan bir rivayeti günümüze ulaşan *Meşyeha* isimli eserine kaydedilmiş ve eserdekilerle birlikte Mekkeli talebeleri toplam 107 rivayet almıştır. İbrâhim b. Tahmân’ın en yakın talebesi ise Nîşâbûr kadısı Hafs b. Abdillâh b. Râşid olup kendisinden 241 rivayet nakletmiştir. Rivayetlerinin yaklaşık yarısını kendisinden tahammül eden Nîşâbûrlu Hafs b. Abdillâh, İbrâhim b. Tahmân’ın hadis kâtibi olarak bilinmektedir.⁶¹⁴

Tablo 3.12. İbrâhim b. Tahmân’ın Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta‘dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta‘dîl Durumu
1.	<i>Meşyeha</i>	91	-
2.	Ya‘kûb b. Ebî Abbâd	7	Sika
3.	Diğer 6 râvi	5-	

1. *Meşyehatü İbrâhim b. Tahmân*

Eserde İbrâhim b. Tahmân’ın incelenen 666 rivayetinden mükerrer olmaksızın doksan birinin kaydedildiği tespit edilmiştir. İçerisinde 208 rivayeti ihtiva ettiği belirtilen bu eserin meşyeha türünden ziyade, üzerindeki “meşyeha” kaydının, *es-Sünen* kelimesinin tashifi olduğu gerekçesiyle müellife nispet edilen *Kitâbü’s-Sünen fi’l-fıkh* isimli eseri olabileceği ifade edilmektedir.⁶¹⁵

2. Ya‘kûb b. Ebî Abbâd (ö. 220)

Sikât’ta geçen bilgiye göre Ya‘kûb b. Ebî Abbâd, Fudayl b. İyâd’dan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise Ebû Yezîd Yûsuf b. Kâmil ve Mısır ehli rivayette bulunmuştur.⁶¹⁶ Mekkî nisbesiyle kaydedilmiş olan râvinin Müslim b. Hâlid ez-Zencî, Muhammed b. Uyeyne gibi birkaç önemli râviden daha rivayeti olduğu belirtilmiştir. Ebû Hâtim, Ya‘kûb’un Kalzem denilen yerde ikamet ettiğini, oraya gittiğini ancak onu bulamadığını bildirmiş, Ya‘kûb’u

⁶¹⁴ el-Bâcî, *et-Ta‘dîl ve’t-tecrîh*, I/510.

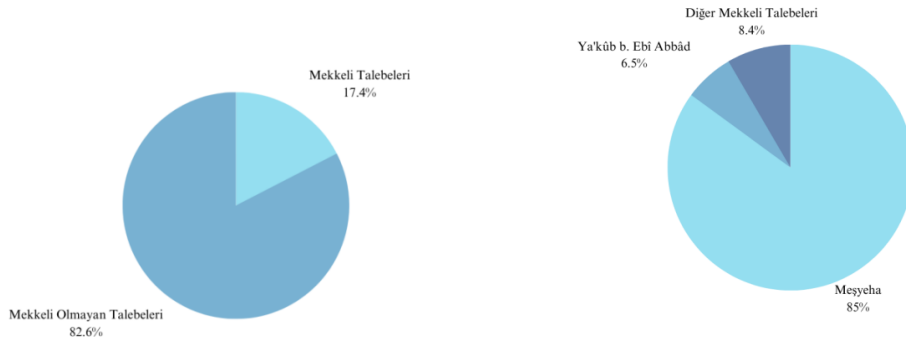
⁶¹⁵ Kandemir, “İbrâhim b. Tahmân”, XXI/353.

⁶¹⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX/285.

mahalluhu's-sıdk terimiyle nitelendirmiştir.⁶¹⁷ Ya'kûb b. Ebî Abbâd, toplam kırk beş rivayetinden yedi rivayeti İbrâhim b. Tahmân'dan almıştır.

3.3.2.1.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

Ya'kûb b. Ebî Abbâd dışında İbrâhim b. Tahmân'dan Abdullah b. Ebî Revvâd, Abdullah b. Velîd, Hallâd b. Yahyâ, Abdülmecîd b. Ebî Revvâd, Muhammed b. Abbâd ve Şuayb b. Harb toplam dokuz hadis nakletmiştir.

Şekil 3.25. İbrâhim b. Tahmân'ın Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.3.2.1.3. Rivayet Lafızları

İbrâhim b. Tahmân, 666 rivayeti hocalarından tahammül ederken yetmiş bir rivayette semâ ve kıraat lafızlarını kullanmıştır. Talebeleri kendisinden rivayet ederken ise toplam 666 rivayetten 406 rivayeti semâ/kıraat sîgalarıyla aktarmışlardır.

3.3.2.2. Mervân b. Muâviye b. Hâris el-Kûfî (ö. 193/810)

Mervân b. Muâviye, aslen Kûfeli olup Mekke'de ikamet etmiştir. *Meşâhîr*'de geçtiği üzere Mervân, hicrî 193 yılı terviye günü Mekke'de vefat etmiştir.⁶¹⁸ İbn Hacer Mervân'ın sika ve hâfız olduğunu bildirmiş, fakat tedlîs-i şuyûh yaptığını haber vermiştir.⁶¹⁹ Ahmed b. Hanbel sika, sebt ve hâfız olarak nitelemiştir. İbn Ma'în ve Nesâî de tevsîk etmişlerdir. Ancak Ali b. el-Medîni ise râvinin tanınmış kişilerden rivayetinde sika olduğunu ifade etmiştir.⁶²⁰

⁶¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX/203.

⁶¹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII/372; İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, 203.

⁶¹⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 459.

⁶²⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII/403-4.

Şekil 3.26. Mervân b. Muâviye'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Mervân b. Muâviye'nin 532 rivayetinin, değerlendirmeye alınmayan geç tarihli altmış sekiz rivayetin dışında sadece yirmi sekizini, grafikte yüzdelik hali verildiği üzere başta Muhammed b. Sûka, Abdülvâhid b. Eymen ve İsmâil b. Müslim el-Mekkî olmak üzere on altı Mekkeli hocasından tahammül etmiştir. Rical bilgilerine göre ise İbrâhim b. Yezîd el-Hûzî, İshâk b. Yahyâ b. Talha b. Ubeydillah, İsmâil b. Ebî Hâlid, Eymen b. Nâbil, Mansûr b. Hayyân ve daha birçok râviden rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Abdullah b. Abdilvehhâb el-Hacebî, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Abdülcebbâr b. 'Alâ' el-Attâr, Kuteybe b. Sa'îd gibi önemli musannif muhaddisler rivayette bulunmuşlardır.⁶²¹

3.3.2.2.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Mervân b. Muâviye Mekke'de yaşamış olmasına rağmen genellikle Kûfeli hoca ve talebelerle ilim alışverişinde bulunmuştur. Nitekim yaklaşık 450 rivayetten yüzde on altısına denk gelen yetmiş altısı toplam on Mekkeli talebesi vasıtasıyla aktarılmıştır. Mekke'nin yanında Dımaşk'ta da uzun süre yaşamış olması⁶²² Mekkeli öğrencilerinin azlığının sebebi olarak gösterilebilir. Kendisinden ondan fazla rivayette bulunan Mekkeli talebeleri değerlendirmeye tâbi tutulmuştur.

Tablo 3.13. Mervân b. Muâviye'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	İbn Ebî Ömer	34	Sadûk

⁶²¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII/406-9.

⁶²² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII/403.

2.	Ya'kûb b. Kâsib	13	Sadûk
3.	İbnü'l-Mukrî	12	Sadûk
4.	Humeydî	9	Sika, hâfız
5.	Diğer 6 râvi (5-)	9	

1. Muhammed b. Ebî Ömer el-Adenî (ö. 243/858)

Mervân'ın kendisinden en çok hadis rivayet eden Mekkeli talebesi İbn Ebî Ömer olup kendisinden otuz dört hadis aktarmıştır. İbn Ebî Ömer gaflet sebebiyle sadûk şeklinde nitelenmiştir. Mervân b. Muâviye'den ekseriyetle namazla ilgili rivayetler aktardığı belirtilmiştir.⁶²³

2. Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib (ö. 241/856)

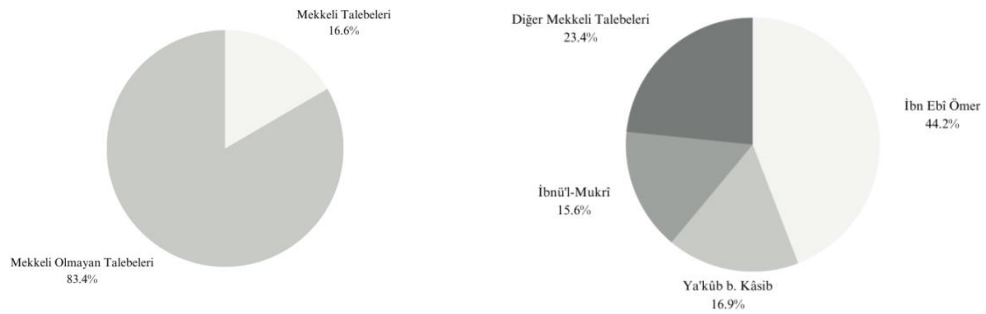
Ya'kûb b. Humeyd Kâsib, Mervân'dan on üç hadis rivayet etmiştir. Rivayetlerinde hem tahdîs hem ihbâr sîgaları bulunmaktadır.

3. İbnü'l-Mukrî (ö. 213/828)

Ebû Abdır Rahman el-Mukrî, Mervân'dan on iki hadis rivayet etmiştir.

3.3.2.2. Diğer Talebeleri

Zikredilen talebeler dışında Mervân b. Muâviye'den Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (9), Abdülcebbâr b. 'Alâ (4) ve birer olmak üzere Muhammed b. Abbâd, İmâm eş-Şâfi'î, Sa'îd b. Abdır Rahman, Sa'îd b. Mansûr ve Hüseyin b. Hasan b. Harb rivayette bulunmuştur.

Şekil 3.27. Mervân b. Muâviye'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

⁶²³ Ebûbekir Ahmed b. Ali el-İsfahânî, *Ricâlü Sahîhi Müslim*, nşr. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.), II/217. Rivayetlerin konularına üçüncü bölümde yer verilecektir.

3.3.2.2.3. Rivayet Lafızları

Mervân b. Muâviye yaklaşık 450 hadisi aktarırken 149 tahdîs, kırk beş ihbâr ve altı inbâ' olmak üzere 200 rivayetinde semâ/kıraat sîgaları kullanmıştır. Talebeleri ise kendisinden aldığı rivayetlerin sadece otuz beşinde semâ/kıraat sîgası kullanmamışlardır. Semâ/kıraat sîgaları içerisinde 342'sinde tahdîs, altmış sekizinde ihbâr bulunmaktadır.

3.3.3. Değerlendirme

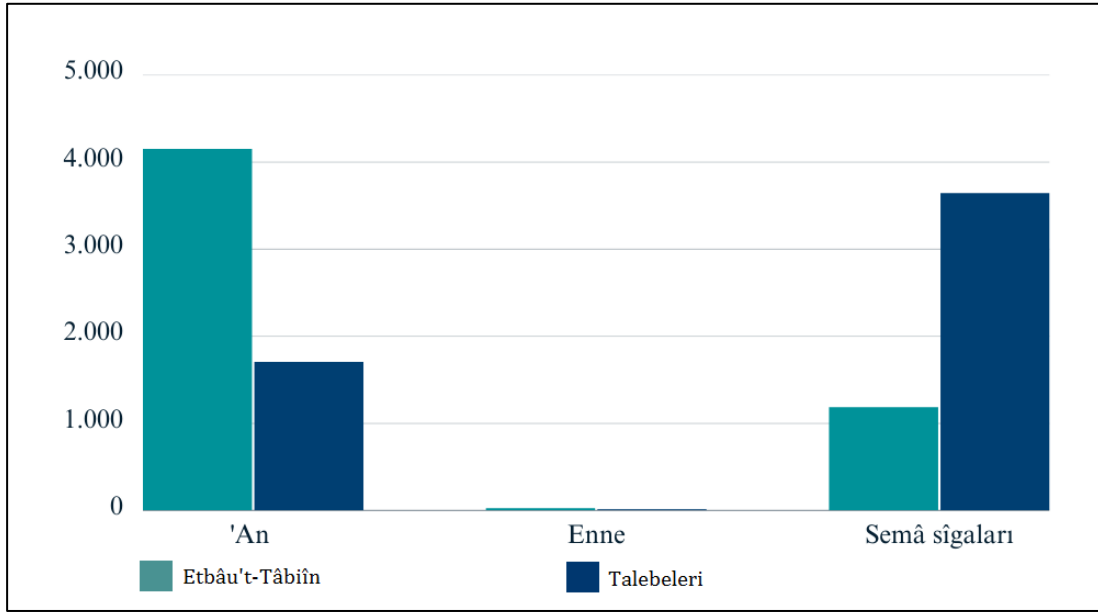
Etbâu't-tâbiîn tabakasında iki muksirûn, iki mutavassitûn, yirmi miûn, yirmi iki erbeûn, 126 mukillûn ve elli dokuz tek rivayet sahibi olmak üzere 231 râvi tespit edilmiştir.

Tablo 3.14. Etbâu't-tâbiîn tabakasındaki Mekkeli râvilerin rivayet sayılarına göre dağılımı

Muksirûn	2
Mutavassitûn	2
Miûn	20
Erbeûn	22
Mukillûn	126
Tek rivayet	59
Toplam	231

Râviler arasında kadın râvi bulunmamakta, on bir meçhûl, yedi meçhûlü'l-hâl râvi yer almaktadır. Bunun yanında beş râvi ise bazı münekkitler tarafından meçhûl ya da meçhûlü'l-hâl olarak vasıflandırılmış, bazıları tarafından ikisi ta'dîl, ikisi cerh edilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde mezkûr râviler arasından seçilen muksirûn ve mutavassitûn dört önemli muhaddisin toplam 5352 rivayeti incelenmiştir. Rivayetlerden 1305'i Mekkeli seksen üç talebe tarafından aktarılmıştır. Muksirûn olarak ele alınan Süfyân b. Uyeyne ve İbn Cüreyc bu tabakanın en önemli rol oynayan iki ismidir. Nitekim Ali b. el-Medînî bölgelere göre isnadların medârı olan altı isim saymış, Mekke isnadlarının yoğunlaştığı kişi olarak Amr b. Dînâr'ı zikretmiştir. Bu isnadları da Mekke'de musannefâta ilk kaydeden isimlerin İbn Uyeyne ve İbn Cüreyc olduğu bilinmektedir. 500'ün üstünde rivayeti olup mutavassitûn şeklinde vasıflanan İbrâhim b. Tahmân da *meşyeha* türünde eser sahibidir. Süfyân b. Uyeyne ve İbn Cüreyc'in Mekke'de ders halkası bulunduğu, yanlarında yıllarca talebelerin mülazemet ettiği ifade edilmiştir. Mekkeli mutavassitûn olarak tespit edilen İbrâhim b. Tahmân ve Mervân b. Muâviye'ye ait düzenli halka bilgisine ise ulaşamamıştır. Zira ilkinin ömrünün son dönemlerinde orada ikamet ettiği, diğerinin ise Dimaşk'ta uzun müddet yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda Mekke'de ders halkalarına sahip olmamaları açıklanabilir.

İncelenen 5 bini aşkın rivayetin 1184’ünde İbn Uyeyne, İbn Cüreyc, İbrâhim b. Tahmân ve Mervân b. Muâviye tarafından semâ/kıraat lafızlarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Geri kalan rivayetlerin yirmisi أَن، diğerleri عَنْ ile aktarılmıştır. Bu rivayetler râvilerin talebeleri tarafından aktarılırken ise 3638 semâ/kıraat sîgası kullanılmış, on rivayette أ tespit edilmiş, kalanlar ise عَنْ ile nakledilmiştir.

Şekil 3.28. Etbâu't-tâbiîn ve talebelerinin rivayetlerinde kullandıkları lafızların istatistikleri

Grafikte sayıları verildiği üzere Süfyân b. Uyeyne, İbn Cüreyc gibi etbânın olduğu, vefatları 150-200 arasında olan tabakadaki عَنْ kullanım oranı incelenen rivayetlere nispetle yüzde 77’dir. Bu tabakanın talebeleri yani kendilerinden rivayette bulunan râvilerin kullandıkları عَنْ lafızlarının diğer rivayetlere oranı ise yüzde 32’dir. Enes Topgöl bu tabakada yer alan Ahmed b. Hanbel’in hocalarının kendi hocalarından rivayette bulunurken kullandıkları 600’ün üstünde عَنْ lafzının hadis tarihi açısından izaha muhtaç olduğunu ifade etmektedir.⁶²⁴ Nitekim hadis rivayetinin sistemleşmesi, halkaların düzenli olarak icra edilmesi gibi hususiyetlerle birlikte rivayet lafızlarının da teknik olarak kullanılmaya başlandığı gözlemlenmektedir. Ancak bu çalışmada da hadis rivayetinin düzenli bir biçimde yapıldığı mezkûr tabakada takriben 5300 rivayetin yaklaşık 4 bininde ‘an’ lafzının kullanılmış olması aynı izahatı gerekli

⁶²⁴ M. Enes Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 47.

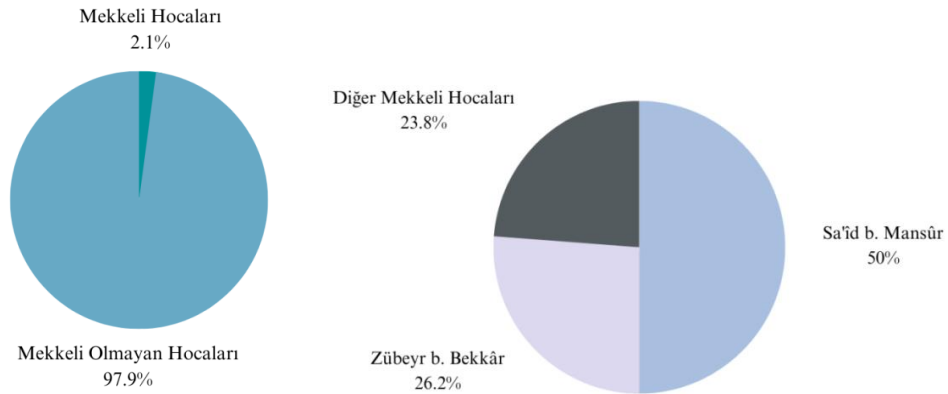
kılmaktadır. Bunların dışında önemli bir nokta İbn Cüreyc'in bazı rivayetleri aktarırken altı rivayette أُنْبَأْنَا lafzını, üç rivayette بَلَّغْنِي، أَمْلَاهُ عَلَيْنَا إِمْلَاءً، بلغني ifadelerini kullanmasıdır.

3.4. Etbâu'l-Etbâ Râviler

3.4.1. Muksirûn etbâu'l-etbâ râviler

3.4.1.1. Ali b. Abdilazîz el-Begavî (ö. 286/899)

Mekke'de oturmakta olan Ali b. Abdilazîz, meşhur Ebu'l-Kâsım el-Begavî'nin amcasıdır. Ali b. Abdilazîz, muksirûn olarak tavsif edilen hadis hâfızlarından biridir.⁶²⁵ Ayrıca râvi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın arkadaşıdır. İbn Ebî Hâtim; Begavî'nin, Kâsım b. Sellâm'ın kitaplarını kendilerine yazıp verdiğini bildirmekte ve sadûk bir râvi olduğunu haber vermektedir.⁶²⁶ İbn Hacer sika olduğunu belirtmiş, Dârekûtnî'nin de sika, me'mûn ifadelerini kullandığını nakletmiştir.⁶²⁷ Sika olarak anılmasının yanında muhtaç olduğu için hadis tahdisinden ücret aldığı belirtilmiştir.⁶²⁸ Günümüze ulaştığı tespit edilemeyen *Müsned* isimli eseri olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. Ayrıca Kâsım b. Sellâm'ın rivayetlerini derlediği bir cüz'ü de bulunmaktadır. Ebû Nuaym, Âsım b. Ali, Ebû Ubeyd, Ka'nebî, Mûsâ b. İsmâil ve birçok râviden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Ebu'l-Kâsım et-Taberânî, Ali b. Muhammed el-Kazvîni, Abdülmü'min en-Nesefî ve daha birçok kişi rivayette bulunmuştur. Begavî'nin hicrî 286 yılında vefat ettiği bildirilmiştir.⁶²⁹

⁶²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III/182.

⁶²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI/196.

⁶²⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, IV/241.

⁶²⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III/143.

⁶²⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXI/227.

Şekil 3.29. Ali b. Abdilazîz el-Begavî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

2140 rivayetinden 149'u geç tarihli kaynaklarda geçmesi sebebiyle değerlendirmeye alınmamış olmakla birlikte Begavî, kalan yaklaşık 2000 rivayetin 1948'ini Mekkeli olmayan hocalarından almıştır. Rivayetleri incelendiğinde Mekkeli râvilerden yalnız kırk iki rivayeti bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak kendisinden 110 hadis rivayet ettiği arkadaşı, hocası Kâsım b. Sellâm hayatının son beş senesini Mekke'de geçirmiştir.⁶³⁰ Aynı şekilde 338 rivayet tahammül ettiği Medîne'nin meşhur muhaddislerinden Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî de hayatının sonlarında Mekke'ye yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.⁶³¹ Ali el-Begavî'nin bu âlimlere Mekke'de oldukları sürede yakın talebe olduğu anlaşılmaktadır. Netice itibariyle Ali el-Begavî, yaklaşık 500 rivayetin dışında kalan 1500 rivayeti başta Fazl b. Dükeyn, Haccâc b. Minhâl, Müslim b. İbrâhim el-Basrî ve Muhammed b. Fazl es-Sedûsî olmak üzere Mekke dışından toplam 122 râviden aktarmıştır. Rivayetleri arasında yetmiş dokuz mürsel, kırk dokuz munkatı' rivayet tespit edilmiştir.

3.4.1.1.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Ali b. Abdilazîz'in Mekkeli dört talebesi bulunmakla beraber bu râviler, kendisinden toplam rivayetin yüzde 11'ine tekabül edecek 226 hadis rivayet etmişlerdir. 1763 rivayeti ise kendisinden başta 1255 rivayetiyle en önemli talebesi Taberânî olmak üzere kırk dokuz talebesi tahammül etmiştir.

Tablo 3.15. Ali b. Abdilazîz'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	İbnü'l-Münzir	164	Sika
2.	Ömer b. Muhammed	34	Meçhûlü'l-hâl
3.	İbnü'l-A'râbî	24	Sika
4.	Mervân b. Muaviye	4	Sika

1. İbnü'l-Münzir Muhammed b. İbrâhim (ö. 309-310-318/921-922-930?)

Ahmed b. Hanbel'in vefat ettiği senede doğmuştur. Meşhur İmâm İbnü'l-Münzir, müçtehid, fakîh şeklinde vasıflandırılmakta, Mekke'de 'Harem'in şeyhi' olarak anılmaktadır.⁶³²

⁶³⁰ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, I/843.

⁶³¹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Suâlâtü Mes'ûd b. Ali es-Sicî meâ es'ileti'l-Bağdâdiyyîn an ahvâli'r-ruvât*, nşr. Muvaffâk b. Abdulkâdir (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 238; İbn Hacer, *Takrîb*, 323.

⁶³² Ziriklî, *el-A'lâm*, V/295.

Hadislerin sıhhati ve za'fı konusunda ileri düzeyde ilmi bulunmaktadır. İcmâ, hilâf, hadis, mezheplerin beyanı hususlarında birçok telifi mevcuttur. *el-Evsat*, *el-İşrâf*, *Kitâbü'l-İcmâ* bunlardan bazılarıdır. Mezheplerin bilgisi ve nakli hususunda birçok âlim onun kitaplarına itimat etmektedir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, hicrî 309 ya da 310 yılında Mekke'de vefat ettiğini haber vermiştir.⁶³³ Zehebî ise İbnü'l-Münzîr'in hicrî 318 yılında vefat ettiğini bildirmiştir. Râvinin Ukaylî'nin İbnü'l-Münzîr hakkında menfî görüşlerinin ise akranlar arasındaki çekişmelere bağlı olduğu ifade edilmiş, zira Ukaylî'nin onu *Kitâbü'd-Du'afâ*'sına almadığı belirtilmiştir.⁶³⁴ Muhammed b. Meymûn, Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ, Muhammed b. Abdillâh b. Abdilhakem'den rivayeti mevcuttur. Kendisinden Ebû Bekir b. Mukrî, Muhammed b. Yahyâ b. Ammâr ed-Dimyâtî, Hasan b. Ali b. Şa'bân ve kardeşi Hüseyin b. Ali rivayette bulunmuşlardır.⁶³⁵ İbnü'l-Münzir, Ali el-Begavî'nin Mekkeli en yakın talebesidir. Kendisinden 164 hadis rivayet etmiş olup Ali el-Begavî'nin toplam rivayetinin yaklaşık yüzde 9'unu aktarmıştır.

2. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Cumahî (ö. 346/957)

Meçhûlü'l-hâl olan, Mekkeli ve Cumahî kabilesinden Ömer b. Muhammed, Ali el-Begavî'nin önemli talebesidir. En çok hadis rivayeti Ali el-Begavî'dendir. Elli dört rivayeti bulunan Ebû Hafs, otuz dördünü Ali el-Begavî'den aktarmıştır. İncelenen bütün rivayetlerinde *بكر* kaydı, birinde ise *في منزل أبي بكر الصديق* ifadesi dikkat çekmektedir. Kaydedilen bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, uzun bir süre Mısırda ikamet ettiği ifade edilen Ömer b. Muhammed'in Ali el-Begavî'nin derslerine Mekke'ye geldiği müddetçe katılıp hadis nakletmiştir.

3. İbnü'l-A'râbî (ö. 341/952)

Asıl ismi Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî olan İbnü'l-A'râbî, Harem'in şeyhi olarak anılan bir sûfîdir.⁶³⁶ İbn Mende, Mekke'de İbnü'l-A'râbî'den bin cüz hadis yazdığını bildirmiştir. Ahmed b. Manzûr, Hasan b. Ali, Hüseyin ez-Za'ferânî gibi isimlerin tabakasından ve sonraki nesilden hadis işitmiştir. Kendisinden ise Taberânî, Hattâbî, İbnü'l-Mukrî gibi önemli isimler rivayette bulunmuştur. Tefakkuh sahibi biri olan İbnü'l-A'râbî'nin Zahirî mezhebine meylettiği ifade edilmektedir. Halîlî ve Sülemî kendisinin sika olduğunu belirtmiştir. Mesleme ise İbnü'l-A'râbî'nin birçok rivayeti olduğunu, sika olup birçok

⁶³³ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, II/768-9.

⁶³⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III/450-1.

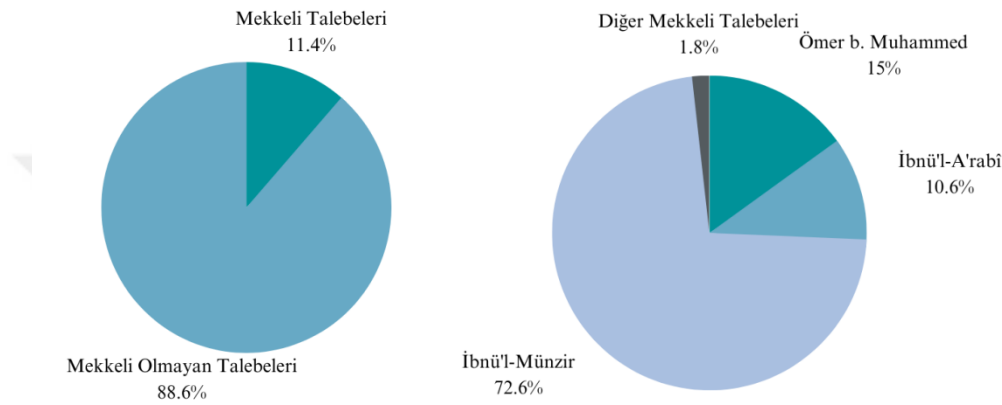
⁶³⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIII/569.

⁶³⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV/407.

tasnifinin bulunduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-A'râbî hicrî 340 senesinden vefat etmiştir.⁶³⁷ 1868 rivayeti bulunan İbnü'l-A'râbî'nin Ali el-Begavî'den ise yirmi dört rivayeti bulunmaktadır.

3.4.1.1.2. Mekkeli Diğer Talebeleri

Begavî'nin Mekkeli dördüncü talebesi ise kendisinden dört hadis nakleden Mervân b. Muâviye'dir. Da'lec b. Ahmed'in Mekke'de iken Ali b. Abdilazîz'den hadis işittiği kaydedilmiştir.⁶³⁸

Şekil 3.30. Ali b. Abdilazîz el-Begavî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.1.1.3. Rivayet Lafızları

Ali el-Begavî 2140 rivayeti hocalarından aktarırken sadece yirmi rivayette عن ve sekiz rivayette قال lafızlarını kullanmıştır. Yaklaşık 2000 rivayetin tamamını, altısı أنباء lafzı olmak üzere semâ/kıraat sîgalarıyla rivayet etmiştir. Talebeleri rivayetleri kendinden tahammül ederken iki rivayet haricinde tamamını semâ/kıraat lafızları kullanarak aktarmışlardır.

3.4.1.2. Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834)

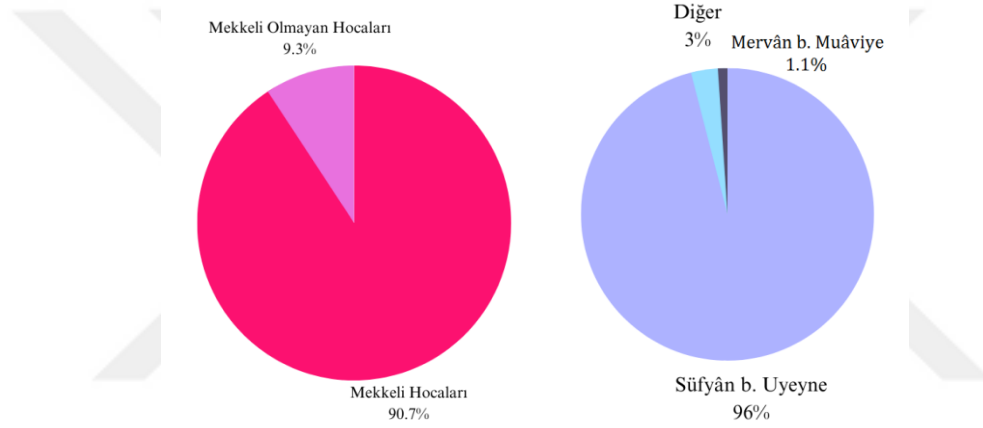
Künyesi Ebû Bekir olan Humeydî, Mekkeliler arasında sayılmaktadır. Humeydî 20 sene İbn Uyeyne'nin meclisinde bulunduğunu ifade etmektedir.⁶³⁹ Ebû Hâtim, Humeydî'nin İbn Uyeyne rivayetlerinde en sağlam ve güvenilir kişi olduğunu bildirmiş ve sika, imâm

⁶³⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, I/671-72.

⁶³⁸ İbn Nokta, Ebûbekir Muhammed b. Abdülganî, *Kitâbü't-Takyîd li-ma'rifeti'r-ruvâti ve's-süneni ve'l-mesânîd*, nşr. Seyyid Şerîfüddîn Ahmed (Hindistan: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye, 1403/1983), I/322.

⁶³⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII/341.

terimleriyle ta'dîl etmiştir.⁶⁴⁰ Harem'in şeyhi olarak anılan Humeydî'nin *Müsne'd* isimli eseri bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel imâm olarak kabul etmiştir.⁶⁴¹ İbn Hacer ise aynı şekilde sika, hâfız, fakîh şeklinde tavsif etmiştir. Buhârî, "Humeydî'de bir rivayet bulduğunda başkasında aramazdı" denilmektedir.⁶⁴² İbn Sa'd da Humeydî'nin sika olup birçok rivayeti bulunduğunu ifade etmiş, hicrî 219 yılında Mekke'de vefat ettiğini bildirmiştir.⁶⁴³ Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Bîşr b. Bekir et-Tinnîsî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Hâris el-Cumahî, Abdullah b. Hâris el-Mahzûmî, Abdullah b. Recâ' el-Mekkî, Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî, Fudayl b. İyâd, eş-Şâfî'î, Vekî' gibi birçok âlimden hadis nakletmiştir. Kendisinden Buhârî, Muhammed b. İdrîs el-Mekkî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Zührlî gibi birçok meşhur muhaddis rivayette bulunmuştur.⁶⁴⁴

Şekil 3.31. Humeydî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Humeydî'nin 1207 rivayetinden kırk ikisi geç tarihli kaynaklarda kaydedildiği için değerlendirmeye alınmamıştır. Humeydî, kalan yaklaşık 1150 rivayetin yüzde 96'sına tekabül eden 1005'ini Mekke'nin önde gelen muhaddisi Süfyân b. Uyeyne'den tahammül etmiştir. Nitekim Humeydî İbn Uyeyne'nin meclisine on dokuz sene devam ettiğini bildirir.⁶⁴⁵ Diğer kırk iki rivayetten on birini Mervân b. Muâviye başta olmak üzere on beş Mekkeli râviden aktarmıştır. Yaklaşık 107 rivayeti ise Mekke dışından kırk dokuz râviden elde etmiştir.

⁶⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V/57.

⁶⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X/616.

⁶⁴² İbn Hacer, *Takrîb*, 246.

⁶⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/63.

⁶⁴⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV/512-3.

⁶⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV/514.

3.4.1.2.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Humeydî'nin yaklaşık 1150 rivayetinden 315'i *Müsned*'inde yer almaktadır. Yetmiş bir rivayetini ise Mekkeli altı talebesi rivayet etmiştir. 774 rivayetini Bîşr b. Mûsâ, Buhârî, Ebû İsmâil et-Tirmizî gibi Mekke dışından mühim muhaddisler aktarmışlardır. Kendisinden on rivayetten fazla nakleden iki önemli râvisi bulunmaktadır.

Tablo 3.16. Humeydî'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	İbn Ebî Meserra	40	Meçhûlû'l-hâl
2.	Muhammed b. İdrîs Verrâku Humeydî	21	Sika
3.	Muhammed b. İsmail es-Saiğ	8	Sika
5.	Diğer 3 râvi	5-	

1. Abdullah b. Ahmed b. Ebî Meserre et-Temîmî el-Mekkî (ö. 279/892)

İmâm, muhaddis, müsned şeklinde tavsif edilen⁶⁴⁶ olan Abdullah b. Ahmed'in babası Ahmed b. Zekeriyyâ, Mekke müftüsü idi.⁶⁴⁷ İbn Ebî Hâtim Abdullah'tan Mekke'de hadis yazdığını belirtmiş, onu mahalluhu's-sıdk şeklinde vasıflandırmıştır.⁶⁴⁸ İbn Ebî Meserre, Ebû Abdîrrahman el-Mukrî, Humeydî, Osman b. Ebân, Yahyâ b. Muhammed el-Hârisî, Yahyâ b. Kaze'a'dan hadis rivayet etmiştir. Hayseme b. Süleymân, Ebû Muhammed el-Fâtîmî, Ebu'l-Kâsım el-Begavî, Ya'kûb b. Yûsuf el-Âsımî kendisinden rivayette bulunan râvilerdir. İbn Ebî Meserra diye anılan Abdullah b. Ahmed b. Zekeriyyâ 440 rivayetinin kırkını hocası Humeydî'den almıştır. Abdullah b. Ahmed hicrî 279 yılında vefat etmiştir.⁶⁴⁹

2. Muhammed b. İdrîs b. Ömer el-Verrâk el-Mekkî (ö. 267/882)

Sikât'ta geçtiği üzere Humeydî'nin وراق/müstensihi⁶⁵⁰ olan Ebû Bekir künyeli Muhammed b. İdrîs, Mekke ehliendendir.⁶⁵¹ Ebû Hâtim, Muhammed b. İdrîs'ten Mekke'de hadis rivayet etmiş, onu sadûk olarak değerlendirmiştir. Kendisi Ebû Abdîrrahman el-Mukrî, Humeydî,

⁶⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII/632.

⁶⁴⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II/348.

⁶⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V/6.

⁶⁴⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XX/374.

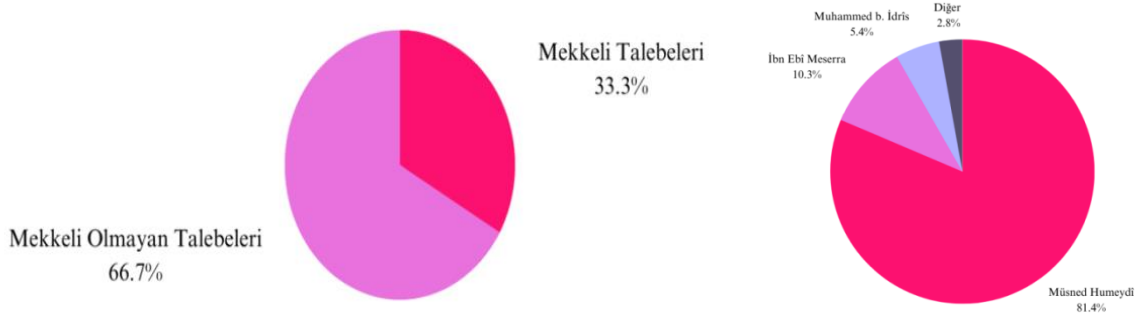
⁶⁵⁰ Verrâk, yazarların müsnedde eserlerini temize çekmek ya da temize çekilenleri çoğaltmakla ilgilenen kişiler için kullanılan terimdir (Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 329-30). Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail E. Erünsal, "Verrâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), II/646-652.

⁶⁵¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX/137.

Osman b. Yemân, Hallâd b. Yahyâ, Ebû Âsım en-Nebîl'den rivayette bulunmuştur.⁶⁵² Muhammed b. İdrîs, Humeydî'nin müstensihî olması itibariyle yirmi dört rivayetinin yirmi birini hocası Humeydî'den rivayet etmiştir.

3.4.1.2.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

Humeydî'den Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ, Muhammed el-Adenî, Muhammed b. Ahmed b. Yezîd, Nadr b. Seleme toplam on bir rivayette bulunmuşlardır.

Şekil 3.32. Humeydî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.1.2.3. Rivayet Lafızları

Humeydî rivayetlerini hocalarından tahammül ederken yirmi beş rivayet haricinde diğer rivayetlerin tamamında semâ/kıraat sîgaları kullanmıştır. Bunlardan 115 tanesi أخبرنا, ikişer tanesi سمعت ve أنبأ olmak üzere kalan yaklaşık 1000 rivayeti حدثنا lafzıyla aktarmıştır. Talebeleri de aynı şekilde otuz rivayet dışında 112'sinde أخبرنا, beşinde أنبأ olmak üzere tüm rivayetlerde semâ/kıraat lafızları kullanmışlardır.

3.4.1.3. Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî (ö. 243/858)

Künyesi Ebû Abdillâh olan Muhammed b. Yahyâ, Mekke'de yaşamış, hicrî 243 senesinde burada vefat etmiştir.⁶⁵³ Muhammed b. Ebî Ömer şeklinde de tanınmakta ve *Müşned* isimli eseri olduğu nakledilmektedir.⁶⁵⁴ İbn Hacer sadûk terimiyle tavsif etmiştir.⁶⁵⁵ Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Recâ' el-Mekkî, Abdürrezzâk, İsmâil b. İbrâhim es-Sâîğ, Bişr b. Serî, Dâvûd b. Aclân, Fudayl b. İyâd, babası Yahyâ b. Ebî Ömer'in de aralarında bulunduğu birçok

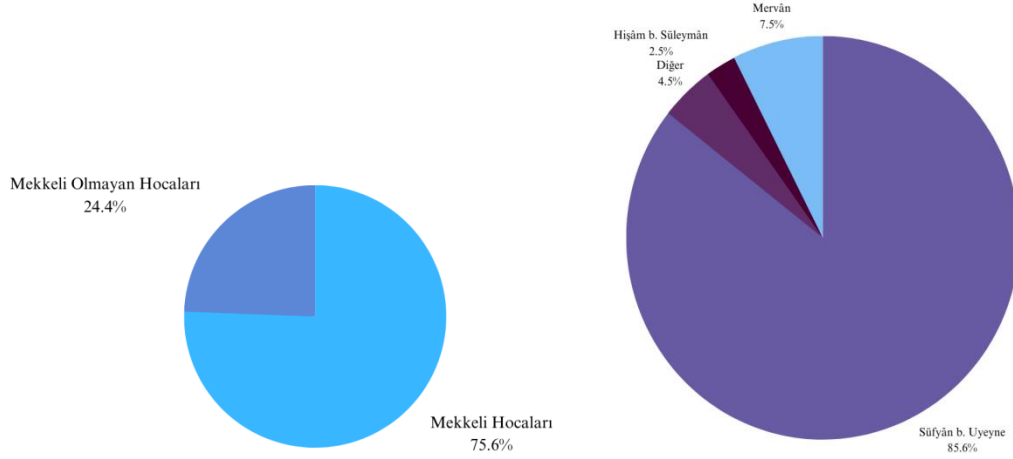
⁶⁵² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII/204.

⁶⁵³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX/98.

⁶⁵⁴ Zirîklî, *el-A'lâm*, VII/135.

⁶⁵⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 447.

önemli muhaddisten rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden Müslim, Tirmizî, İbn Mâce, Bakî‘ b. Mahled, Ebû Hâtim, Ebû Zûr‘a ve birçok meşhur âlim rivayette bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel’e kimden hadis yazılabileceği sorulduğunda, Mekke’de İbn Ebî Ömer cevabını vermiştir.⁶⁵⁶ Ancak Ebû Hâtim’in, İbn Ebî Ömer’in gaflet sahibi olduğunu ve Süfyân b. Uyeyne’den mevzu bir hadis rivayet ettiğini söylediği nakledilmektedir. Öte taraftan, Mekke’de kendisinden hadis işittiği ve sadûk olarak nitelediği de aktarılmaktadır.⁶⁵⁷

Şekil 3.33. Adenî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

İbn Ebî Ömer el-Adenî'nin toplam 1055 rivayetinden 255'i geç tarihli eserlerde bulunduğundan değerlendirmeye alınmamıştır. Grafikte de görüldüğü üzere kalan 800 rivayetin yüzde 76'sına tekabül eden 604 rivayeti Mekkeli hocalardan tahammül etmiştir. Bunlardan 517'sini ise daimi talebesi olarak anıldığı⁶⁵⁸ hocası Süfyân b. Uyeyne, kırk beşini Mervân b. Muaviye, on beşini Hişam b. Süleymân ve kalan yirmi yedisini Mekkeli on râviden almıştır. Toplam rivayetin yüzde 25'i olan 195 rivayeti ise Mekke dışından Abdurrezzâk b. Hemmâm, Abdülazîz ed-Derâverdî, Bişr b. Serî ve Sekâfî gibi önemli isimler başta olmak üzere kırk iki râviden nakletmiştir.

3.4.1.3.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

İbn Ebî Ömer el-Adenî, rivayetlerinin dörtte üçünü Mekkeli hocalardan almasına karşın kendisinden rivayetlerinin dörtte birini Mekkeli talebeler aktarmıştır. Tabloda özeti aktarıldığı üzere Fâkihî, Ahmed b. Amr ve Mescid-i Haram'ın mukrii İshâk b. Ahmed el-Huzâî olmak

⁶⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI/476.

⁶⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII/124.

⁶⁵⁸ *وكان لازم سفيان بن عيينة* şeklinde ifadenin karşılığı olarak kullanılmıştır (İbn Hacer, *Takrîb*, 447).

üzere on bir Mekkeli râvi kendisinden toplam 180 hadis aktarmıştır. Mekke dışından ise en meşhur talebeleri biyografisinde geçtiği üzere 261 rivayetle Müslim, 136 rivayetle Tirmizî olup toplam 594 rivayeti elli yedi râvi nakletmiştir. Kendisinden ona yakın rivayeti bulunan İbn Mâce'nin, bunları Mekke'ye gittiğinde İbn Ebî Ömer'den işittiği kaydedilmiştir.⁶⁵⁹ İncelenen rivayetler içerisinde yirmi altı rivayeti ise sadece kendi *el-İmân* isimli eserinde yer almaktadır.

Tablo 3.17. el-Adenî'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	Fâkihî	91	-
2.	Ahmed b. Amr el-Hallâl	42	Meçhûlû'l-hâl
3.	İshâk b. Ahmed	21	Sika
4.	Ezrakî	7	-
5.	Muhammed b. Ali es-Sâîğ	5	Sika
6.	Diğer 7 râvi	5-	

1. Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî (ö. 272-3/887-8)

Mekke ehlinde tarihçi bir râvi olup Ezrakî ile muasırdı. Ziriklî, Muhammed b. İshâk'ın hicrî 272 yılında vefat ettiğini haber vermiştir.⁶⁶⁰ Zehebî ise hicrî 273 yılında vefat ettiğini bildirmiştir. Abdullah b. Ahmed b. Ebî Meserre'den rivayeti bulunmaktadır. Hatta ondan işiten son kişidir. Kendisinden Hâkim, Beyhakî'nin hocası Muhammed b. Ahmed el-Bezzâz, İbn Bîsrân ve diğer başka râviler rivayette bulunmuşlardır. Mekke tarihi ile ilgili meşhur *Ahbâru Mekke* isimli eseri bulunmaktadır.⁶⁶¹ Tarihçiler ile ilgili tabakât ve ricâl kitaplarında bilgi kısıtlı olduğu için Fâkihî hakkında herhangi bir cerh-ta'dîl bilgisi bulunmamaktadır. Fâkihî, İbn Ebî Ömer el-Adenî'nin 205 rivayetinden tahdis etmiş olduğu doksan birini eseri *Ahbâru Mekke*'de kaydetmiştir.

2. Ahmed b. Amr b. Müslim el-Hallâl el-Mekkî (ö. 291/904)

Ahmed b. Amr, Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib'in talebelerinden olup ilk sırada zikredilen hocasıdır. Buna ilaveten Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. İmrân el-Âbidî, Muhammed b. Yahyâ el-'Aranî ve birçok râviden rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden ise Taberânî ve birçok râvi

⁶⁵⁹ İbn Nokta, *Kitâbü't-Takyîd*, I/122.

⁶⁶⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, VI/28; V/133.

⁶⁶¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI/44-5.

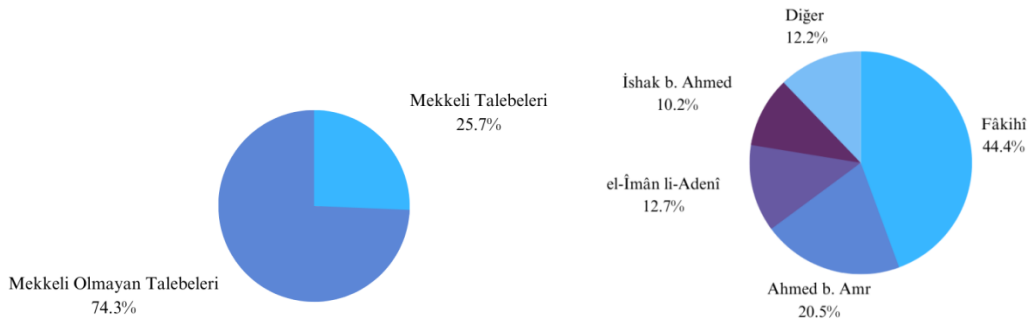
nakilde bulunmuştur. Hicrî 291 yılında vefat etmiştir.⁶⁶² Meçhûlû'l-hâl bir râvi olan Ahmed b. Amr el-Hallâl Mekkeli olup künyesi Ebû Bekir'dir. Meçhûlû'l-hâl olmasına rağmen Ahmed b. Amr 192 rivayetinin yüzde 22'sine tekabül eden kırk ikisini İbn Ebî Ömer el-Adenî'den almıştır.

3. İshâk b. Ahmed b. Nâfi' el-Huzâî el-Mekkî (ö. 308/921)

Muhaddis, Harem'in şeyhi ve mukrî olan İshâk b. Ahmed el-Huzâî, Kur'ân kıraatini Bezzî ve Abdülvehhâb b. Fûleyh'in yanında iyileştirmiştir. İbn Ebî Ömer el-Adenî'den rivayeti *Müsned*'inde bulunmaktadır. Bunun yanında Muhammed b. Zenbûr ve Ebu'l-Velîd el-Ezrakî'den de rivayeti mevcuttur. Kendisinden İbnü'l-Mukrî, İbrâhim b. Abdirrezzâk el-Antâkî ve birçok önemli kişi rivayette bulunmuştur. İshâk, sika, mutkîn bir kimse idi. Kıraat hakkında eserleri bulunan İshâk b. Ahmed, 8 Ramazan 308'te Mekke'de vefat etmiştir.⁶⁶³ İshâk b. Ahmed 139 rivayetinin yüzde 15'ine tekabül eden yirmi bir rivayeti el-Adenî'den almıştır.

3.4.1.3.2. Mekkeli Diğer Râviler

İbn Ebî Ömer'den rivayette bulunan diğer Mekkeli sekiz râvi yani Ezrakî (7), Muhammed b. Ali es-Sâîğ (5), Ahmed b. Dâvûd b. Mûsâ ve Mûsâ b. Hârûn (3); Abdullah b. Muhammed b. Selm, Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ ve Muhammed b. İbrâhim el-Mekkî (2); Abbâs b. Fadl (1) on rivayetin altında hadis nakletmiştir.

Şekil 3.34. Adenî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

⁶⁶² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXII/59.

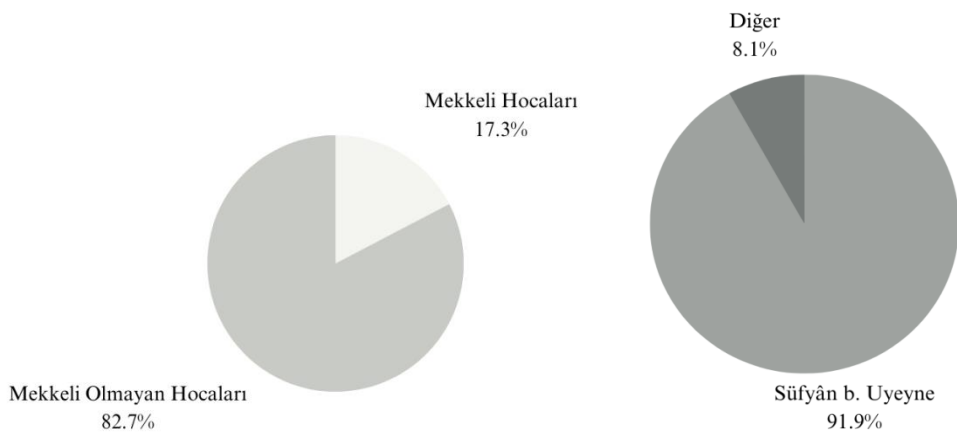
⁶⁶³ Zehebî, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, XIV/289.

3.4.1.3.3. Rivayet Lafızları

İsnadların zâhirinden elde edilen bilgiye göre el-Adenî 800 rivayetinden otuz ikisini أخرنا, dördünü أنبأ olmak üzere 748'ini semâ/kıraat sîgalarıyla; kırk dördünü عن, sekizini قال lafızlarıyla rivayet etmiştir. Talebeleri ise rivayette bulunurken on dokuz rivayette أخرنا, bir rivayette أنبأ ve 730 rivayette حدثنا lafızlarını kullanmışlardır. Üç rivayette عن, yedi rivayette ise قال ibareleri kullanılmıştır.

3.4.1.4. Sa'îd b. Mansûr el-Horasânî (ö. 227/842)

Sa'îd b. Mansûr'un Cüzcan'da doğup, Belh'te yetiştikten sonra birçok beldeyi gezdiği, nihayetinde Mekke'de ikamet ettiği ve burada vefat ettiği bildirilmektedir. İsmâil b. Uleyye, Ebû Kudâme Hâris b. Ubeyd, Dâvûd b. Abdirrahman el-Attâr, Süfyân b. Uyeyne, İbnü'l-Mübârek, Mâlik b. Enes'in da aralarında bulunduğu birçok meşhur isimden hadis nakletmiştir. Müslim, Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim er-Râzî gibi birçok önemli âlimler kendisinden rivayette bulunmuştur.⁶⁶⁴ İbn Hibbân *Sikât*'ta yer verdiği Sa'îd b. Mansûr'un hicrî 227 yılında Mekke'de vefat ettiğini bildirmektedir.⁶⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, Muhammed b. Nümejr Sa'îd b. Mansûr'u tevsik etmektedir.⁶⁶⁶ Zehebî râvinin sika, hâfız olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁷ *Sünen* sahibi Sa'îd b. Mansûr'un, İbn Hacer ve Zehebî de musannif olduğunu haber vermiştir.⁶⁶⁸

⁶⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XI/77-80.

⁶⁶⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII/268-9.

⁶⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV/68.

⁶⁶⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, II/159.

⁶⁶⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 181; Zehebî, *el-Kâşif*, I/445.

Şekil 3.35. Sa'îd b. Mansûr'un Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Sa'îd b. Mansûr'un incelenen 1009 rivayetinden sekseni geç tarihli kaynaklarda bulunmasından dolayı değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Grafikte görüldüğü üzere kalan yaklaşık 1000 rivayetin yüzde 17'sine denk gelen 161 rivayeti yedi Mekkeli hocadan tahammül etmiştir. Mezkûr rivayetlerin 149'unu en önemli ve en yakın hocası Süfyân b. Uyeyne'den rivayet etmiştir. Sa'îd b. Mansûr, kalan 768 rivayeti ise Hüseyin b. Büşeyr, İsmâil b. Ayyâş, Abdülazîz ed-Derâverdî, Abdullah b. Vehb, Ebû Avâne başta olmak üzere doksan üç râviden nakilde bulunmuştur. Sa'îd b. Mansûr ömrünün son yarısını Mekke'de geçirdiği için kaynaklarının Mekke dışından olması muhtemeldir.

3.4.1.4.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Sa'îd b. Mansûr'un yaklaşık 1000 rivayetinden 334'ü sadece kendisine ait *Sünen* isimli eserine kaydedilmiştir. Bu rivayetler dışında Mekkeli râviler kendisinden 176 hadis rivayet etmişlerdir. Netice olarak rivayetlerinin yüzde 55'i Mekkeli râviler vasıtasıyla aktarılmaya devam etmiştir. Bunlardan en önemlileri Muhammed b. Ali es-Sâîğ ve Ali b. Abdilazîz el-Begavî'dir.

Tablo 3.18. Sa'îd b. Mansûr'un Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	Muhammed b. Ali es-Sâîğ	134	Sika
2.	Ali b. Abdilazîz el-Begavî	21	Sika
3.	Hüseyin b. Muhammed b. Cum'a	6	Makbul
4.	İbn Ebî Meserra	6	Meçhûlû'l-hâl
5.	Mes'ade b. Sa'd	6	Meçhûlû'l-hâl
6.	Diğer 7 râvi	5-	

1. Muhammed b. Ali es-Sâîğ (ö. 291/904)

Mutavassîtûn etbâ'u'l-etbâ râviler arasında incelenecek olan Muhammed b. Ali es-Sâîğ, 517 rivayetinin 134'ünü Sa'îd b. Mansûr'dan tahammül etmiştir. Sa'îd b. Mansûr'un en önemli Mekkeli talebeleri arasında yer alan Muhammed b. Ali, kendisinden *Sünen* eserini nakletmiştir.⁶⁶⁹

⁶⁶⁹ İbn Nokta, *Kitâbü't-Takyîd*, II/17.

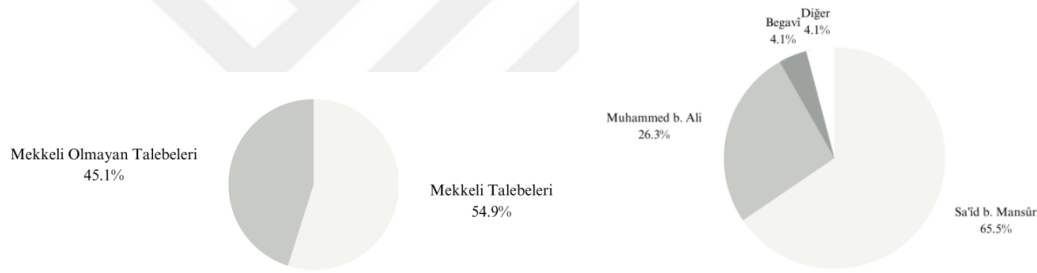
2. Ali b. Abdilazîz el-Begavî (ö. 286/899)

Ali b. Abdilazîz Sa'îd b. Mansûr'un ikinci önemli talebeleri arasında olup kendisinden yirmi bir hadis rivayet etmiştir.

3.4.1.4.2. Mekkeli Diğer Talebeleri

Sa'îd b. Mansûr'un iki önemli râvisi dışında Mekkeli yedi talebesi bulunmaktadır. Bunlar; Hüseyin b. Muhammed b. Cum'a, İbn Ebî Meserra, Mes'ade b. Sa'd, Abbâs b. Fadl, Abdullah b. Şebîb ve Hasan b. Bekir isimli râvilerdir.

Ebû Nuaym el-İsfahânî, Sa'îd b. Mansûr'dan kendilerine ulaşan âlî isnadları kaydettiği eserinde, bir isnadda geçen Hasan b. Ali isimli kişinin meşhur Mekkeli el-Hulvânî olabileceğini, ancak yine de bu rivayette şüphe bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁰ Nitekim tezde de Sa'îd b. Mansûr'un rivayetlerinin incelenmesi neticesinde Hasan b. Ali isimli râvinin meçhûl konumunda olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 3.36. Sa'îd b. Mansûr'un Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.1.4.3. Rivayet Lafızları

Sa'îd b. Mansûr hadislerini rivayet ederken sadece 10'unda عن sîgası kullanmış olup 387'ini أخبرنا, 9'unu أنبأنا ve diğerlerini حدثنا gibi semâ/kıraat sîgalarıyla aktarmıştır. Talebeleri ise rivayetleri aktarırken 495'inde حدثنا, 97'sinde أخبرنا ve ikisinde أنبأنا semâ/kıraat sîgalarını kullanmışlar, ancak sadece bir rivayeti عن lafzıyla rivayet etmişlerdir. Sa'îd b. Mansûr'un Sünen'inde yer alan 334 rivayet aktarılmadığı için lafızların istatistiğine dâhil edilmemiştir.

⁶⁷⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Tesmiyetü mâ intehâ ileynâ mine'r-ruvâti an Sa'îd b. Mansûr âliyen*, thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1409/1989), 56.

3.4.2. Mutavassitûn etbâu'l-etbâ râviler

3.4.2.1. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î (ö. 204/820)

İmâm eş-Şâfi'î Mekkeli olup ömrünün son yıllarını Mısır'da geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Hârizmî, Mekke'de de yaşadığını haber vermiştir.⁶⁷¹ İki farklı rivayette İmâm eş-Şâfi'î'nin 150 yılında Gazze veya Askalân'da doğduğu bildirilmiştir. İmâm eş-Şâfi'î kendi ifadesiyle iki yaşına geldiğinde annesinin onu Mekke'ye götürdüğünü ifade etmektedir. İki şeye düşkünlüğü olduğunu bildiren İmâm eş-Şâfi'î, bunların ok atma ve ilim talebi olduğunu, ok atmada çok mahir hale geldiğini bildirmiş, ilim hususunda sükût etmiştir. Ancak bu sükût üzerine Amr b. Sevâd, ilminin ok atışından daha üstün bir durumda olduğunu söylemiştir. İmâm eş-Şâfi'î, yedi yaşında Kur'ân'ı, on yaşında Muvatta'ı ezberlemiştir. İsmâil b. Abdillâh b. Kustantîn'den kıraat dersi almıştır. İsmâil b. Abdillâh ise kıraati Şibl b. Abbâd'dan, o Abdullâh b. Kesîr'den, o Mücâhid'den, o da İbn Abbâs'tan, İbn Abbâs ise babasından almış, Abbâs ise Hz. Peygamber'den (s.a.v.) kıraat dersi almıştır. İmâm eş-Şâfi'î'nin on beş yaşında fetvâ vermeye başladığı birçok rivayette bildirilmektedir. Bazen Bağdat'a gider gelirdi. Orada ilki hicrî 195'te iki yıl, ikincisi hicrî 198 yılında birkaç ay olmak üzere iki kez kalmış ve Mekke'ye dönmüştür.

İmâm eş-Şâfi'î hicrî 204 yılında Mısır'da vefat etmiştir.⁶⁷² Mekke'de ilmi başta Süfyân b. Uyeyne olmak üzere Müslim b. Hâlid ez-Zencî,⁶⁷³ Dâvûd b. Abdurrahman el-Attâr, amcası Muhammed b. Ali b. Şâfi', Abdurrahman b. Ebî Bekir el-Müleykî, Sa'îd b. Sâlim el-Kaddâh, Fudayl b. İyâd gibi birçok meşhûr muhaddisten almıştır. Yirmi küsur yaşında ise Medine'ye Mâlik b. Enes ile tanışıp ondan ilim almaya gitmiştir. İmâm eş-Şâfi'î'den hadis rivayet edenler arasında Humeydî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Ahmed b. Hanbel, Mûsâ b. Ebi'l-Cârûd el-Mekkî, Abdülazîz b. Yahyâ el-Mekkî, amcasının oğlu İbrâhim b. Muhammed eş-Şâfi'î, İshâk b. Râhûye ve daha birçok meşhur isim bulunmaktadır.⁶⁷⁴

İmâm Şâfi'î, 928 hadisi değerlendirildiğinde yirmi dört rivayetinin dışında 904 rivayetten yüzde 43'üne tekabül eden 379 rivayeti Mekkeli hocalarından almıştır. Aşağıdaki grafikte oranları verilen rivayetlerden anlaşıldığı üzere en meşhur ve en yakın hocası Süfyân b. Uyeyne'dir. Sa'îd b. Sâlim el-Kaddâh, Müslim b. Hâlid ez-Zencî ve İbn Ebî Revvâd da

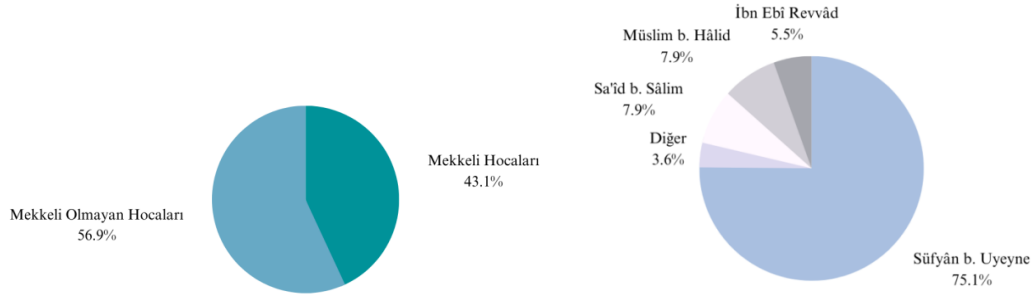
⁶⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII/201-4.

⁶⁷² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV/355-80.

⁶⁷³ İmâm eş-Şâfi'î'nin fıkhi Hicaz'ın fakihlerinden sayılan hocası Müslim b. Hâlid ez-Zencî'den öğrendiği bildirilmiştir (İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII/448).

⁶⁷⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X/5-8.

istifade ettiği Mekkeli hocaları arasındadır. Nevevî de İmâm eş-Şâfi‘î’nin İmâm Mâlik’ten sonra ikinci hocasının Süfyân b. Uyeyne, üçüncü hocasının ise Müslim b. Hâlid ez-Zencî olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁵ Mekke dışından hocaları arasında bulunan Mâlik b. Enes ile olan irtibatı malumdur. Ayrıca İbrâhim b. Muhammed el-Eslemî, Ebûbekir b. Ebî Füdeyk ve Abdülvehhâb b. Abdülmecîd yakın irtibat kurduğu hocalarındandır.

Şekil 3.37. İmâm eş-Şâfi‘î’nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.2.1.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

İmâm Şâfi‘î’nin incelenen 904 rivayetinden sadece elli beşini Mekkeli talebeleri kendisinden nakletmiştir. Bunun sebebi yirmili yaşlarından sonra Mekke’den ayrılması olarak görülebilir. Rivayet sayılarından, en yakın Mekkeli talebesinin, Ezrakî’nin dedesi Ahmed b. Muhammed b. Velîd el-Gassânî olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3.19. İmâm eş-Şâfi‘î’nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta‘dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta‘dîl Durumu
1.	Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî	12	Sika
2.	Diğer 2 râvi	5-	-

1. Ahmed b. Muhammed b. Velîd el-Gassânî el-Ezrakî (ö. 222/837)

Sikât’ta ise Mekkelilerden olduğu belirtilen Ezrakî’nin künyesi Ebû Muhammed olarak verilmiştir.⁶⁷⁶ Mekke’nin tarihçisi Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî’nin dedesi olduğu haber verilmektedir. Zehebî sika olduğunu bildirmektedir.⁶⁷⁷ Ebû Hâtim ve İbn Hacer de tevsik

⁶⁷⁵ Nevevî, *Tehzîbü’l-esmâ ve’l-lügât*, I/33.

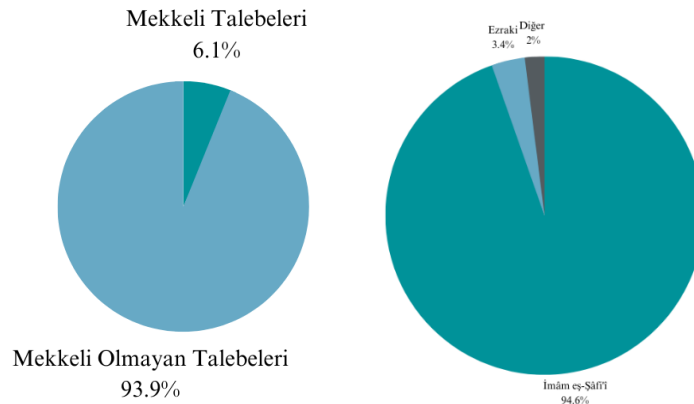
⁶⁷⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII/7.

⁶⁷⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, I/203.

etmiştir.⁶⁷⁸ Dâvûd b. Abdîrrahman el-Attâr, Sa'îd b. Sâlim el-Kaddâh, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Zûrâra b. Mus'ab el-Kuraşî, Abdülcebbâr b. Verd el-Mekkî, Abdülmecîd b. Abdilaziz b. Ebî Revvâd, eş-Şâfi'î, Mâlik, Fudayl b. İyâd ve birçok Mekkeli muhaddisten rivayette bulunmuştur. Kendisinden Buhârî, Abdullah b. Ahmed b. Zekerîyyâ b. Hâris b. Ebî Meysera el-Mekkî, İbn Sa'd, Ebû Hâtîm er-Râzî, torunu Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî'nin de aralarında bulunduğu birçok meşhur muhaddis hadis rivayet etmiştir. Buhârî *Târîh*'inde zikrettiği Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî'nin yanından hicrî 210 yılında ayrıldığını, o vakit sağ olduğunu bildirmiştir.⁶⁷⁹ Ebû Hâtîm hicrî 217 senesinde hayatta olduğunu bildirmektedir.⁶⁸⁰ Bu sebeple Zehebî ve İbn Hacer'in bildirdiği hicrî 222 yılında vefat etmiş olabileceği bilgisi kuvvetle muhtemeldir.⁶⁸¹ 212 rivayeti bulunan Ahmed el-Ezrakî, İmâm Şâfi'î'den on iki hadis nakletmiştir.

3.4.2.1.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

Humeydî ve amcasının oğlu İbrâhim b. Muhammed kendisinden rivayette bulunmuştur. Rivayetlerin incelenmesi neticesinde Ezrakî'nin de bir rivayeti olduğu görülse de muhtemelen dedesinin düşmesiyle olan bir inkıta' söz konusudur.

Şekil 3.38. İmâm eş-Şâfi'î'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

⁶⁷⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, II/70; İbn Hacer, *Takrîb*, 24.

⁶⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II/3.

⁶⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I/480-1.

⁶⁸¹ Zehebî, *el-Kâşif*, I/203; İbn Hacer, *Takrîb*, 24.

3.4.2.1.3. Rivayet lafızları

İmâm Şâfi'î 904 rivayetini hocalarından aktarırken 810'unda semâ/kıraat sîgalarını (أخبرنا، قال، قد روى، روي، بلغني، حدثنا، حدثني، أنبأنا، عن، عن، قرأت على، أن، قرأنا على، أن، قرأنا على) ile kullanmıştır. Talebeleri ise kendisinden rivayet ederken 798'ini semâ/kıraat sîgaları, kalan doksan dört rivayeti عن، قرأت على ile aktarmışlardır.

3.4.2.2. Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib el-Medenî (ö. 241/856)

Aslen Medineli olup Mekke'de ikamet etmiştir. Ebû Hâtim'in da'ifu'l-hadîs olarak nitelendirdiği râviyi Ebû Zûr'a sadûk olarak tanımlamıştır. İbn Ma'in ise leyse bi-sika ifadesini kullanmıştır.⁶⁸² İbn Hibbân'ın *Sikât*'ında kaydedilmiş olan Ya'kûb b. Humeyd, hadis cem' ve tasnifi yapan, hıfzına itimad edilen kimselerdendi.⁶⁸³ Buhârî ve İbn Hacer de onu sadûk olarak vasıflandırmıştır. Ya'kûb b. Humeyd, hicrî 240 ya da 241 yılında vefat etmiştir.⁶⁸⁴ Süfyân b. Uyeyne, Ebû Damre el-Leysî, Hâtim b. İsmâil, Ebû Sa'îd el-Makburî, Seleme b. Recâ', Süleymân b. Harb, Abdullah b. Hâris, Abdullah b. Recâ' el-Mekkî, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Mu'temir b. Süleymân, Yûsuf b. Muhammed b. Yezîd b. Sayfî rivayette bulunduğu râviler arasındadır. Kendisinden Buhârî, İbn Mâce, Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ b. Dâvûd b. Abdîrrahman el-Attâr el-Mekkî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Bakî b. Mahled, Ebû Zûr'a er-Râzî, Ebu'l-Velîd el-Ezrakî gibi birçok meşhur muhaddis hadis rivayet etmiştir.⁶⁸⁵

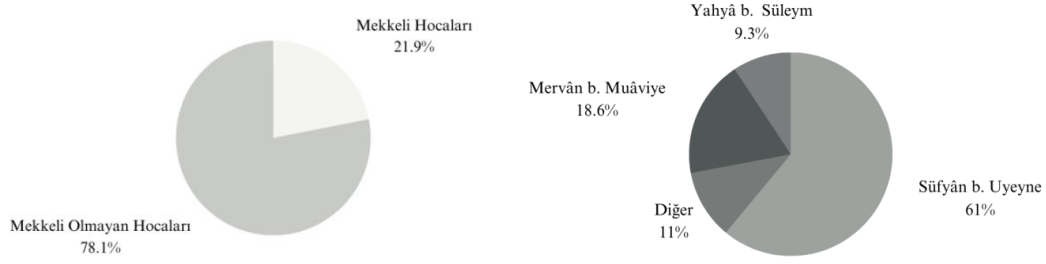
Ya'kûb b. Humeyd'in 680 rivayeti incelendiğinde yüzde 21'ine denk 143 rivayeti Mekkeli hocalarından aldığı tespit edilmiştir. Kendisinden en çok rivayette bulunduğu Mekkeli râviler Süfyân b. Uyeyne ve Mervân b. Muâviye olarak görülmektedir. Mekke dışından hocalarından ise toplam 510 rivayet aktarmıştır. Onlar içerisinde en yakın olanı ise Abdülazîz ed-Derâverdi'dir.

⁶⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, IX/206.

⁶⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX/285.

⁶⁸⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, II/393; İbn Hacer, *Takrîb*, 537.

⁶⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XI/284-6.

Şekil 3.39. Ya'kûb b. Humeyd'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.2.2.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Ya'kûb b. Humeyd'in Mekkeli talebeleri vasıtasıyla 190 rivayeti aktarılmıştır. Bu toplam rivayetin yüzde 29'una tekabül etmektedir. Mekkeli râvilerin kendisinden aktardığı rivayetlerin yüzde 16'sı meçhul olarak kaydedilen Ahmed b. Amr'dan gelir. Fâkihî, Ahmed b. Dâvûd b. Mûsâ ve Muhammed b. Ali es-Sâîğ diğer yakın talebeleridir.

Tablo 3.20. Ya'kûb b. Humeyd'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	Ahmed b. Amr	107	Meçhûlû'l-hâl
2.	Muhammed b. İshâk el-Fâkihî	33	Sika
3.	Ahmed b. Dâvud es-Sedûsî	25	Sika
4.	Muhammed b. Ali es-Sâîğ	20	Sika
5.	Diğer 2 râvî	5-	

1. Ahmed b. Amr b. Müslim el-Hallâl el-Mekkî (ö. 291/904)

Ahmed b. Amr Ya'kûb b. Kâsib'den 107 rivayet alarak en yakın talebesi konumuna gelmiştir. Ahmed b. Amr aynı şekilde Muhammed b. Yahyâ el-Adenî'nin de yakın talebeleri arasında tespit edilmiştir. Meçhûlû'l-hâl bir râvi olmasına rağmen önemli iki muhaddisin önde gelen talebeleri arasına girmesi dikkate değerdir.⁶⁸⁶

⁶⁸⁶ Meçhûl; hadis âlimleri tarafından ilim talebesi olarak tanınmamış, kendisinden sadece bir kişinin rivayette bulunduğu bilinen râvi sıfatıdır. Bu vasıftaki kişiler zayıf kabul edilerek rivayet ettiği hadisler Sehâvî'ye göre i'tibâr için alınır. Meçhûllük en genel taksime göre meçhûlû'l-'ayn ve meçhûlû'l-hâl olmak üzere ikiye ayrılır. Meçhûlû'l-'ayn; kendisinden sadece bir râvinin rivayette bulunduğu ve cerh-ta'dîline şahitlik ettiği kişidir. Âlimlerden bir kişinin daha şahitliğiyle meçhullüğü kalkar (Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 172-3). Meçhûlû'l-hâl ise kendisinden iki ya da daha fazla râvinin rivayetmesiyle birlikte cerh-ta'dîl açısından durumu bilinmeyen kişinin vasfıdır. İbn Hacer'e göre mestûr ile aynı manada kullanılan meçhûlû'l-hâl vasfına sahip bu râvilerin rivayetleri i'tibâr için yazılır (İbn Hacer, *Takrîb*, 14). Tâbiûn ve etbâ dönemlerinde meçhulden rivayetin daha yaygın olduğu, çünkü o zamanki amacın her türlü râviden gelen hadisleri derlemek olduğu, dolayısıyla meçhulden rivayetin diğer tabakalara oranla daha fazla bulunduğu belirtilmektedir (M. Enes Topgöl, *İsnâd Okumak*, 122, 126). Nitekim tezde

2. Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî (ö. 272-3/887-88)

Ya'kûb b. Humeyd'in yakın talebeleri arasında olduğu tespit edilen Fâkihî yine İbn Ebî Ömer el-Adenî'nin de meşhur râvileri içerisinde yer almaktadır. Ya'kûb b. Humeyd'den otuz üç hadis rivayet eden Fâkihî, bu rivayetlerin tamamını *Ahbâru Mekke* eserinde kaydetmiştir.

3. Ahmed b. Dâvud b. Mûsâ el-Mekkî es-Sedusî (ö. 282/897)

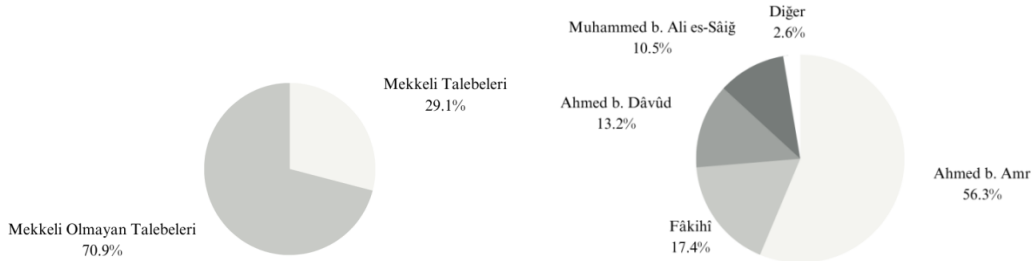
Mekke'de doğmuş ve bu sebeple rivayetlerde bu nisbeyle anılan Ahmed b. Dâvud Mısır'da ikamet etmekteydi. Tahâvî'nin hocalarından olduğu, kendisinden hadis yazıp tahdis ettiği bildirilmiştir. Taberânî de kendisinden hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Dâvud sika olarak vasfedilmiştir. Hicrî 282 yılında Mısır'da vefat etmiştir.⁶⁸⁷ Ya'kûb b. Humeyd'den yirmi beş rivayeti mevcuttur.

4. Muhammed b. Ali es-Sâîğ (ö. 291/904)

Muhammed b. Ali Ya'kûb b. Kâsib'den yirmi hadis rivayet etmiş olup yakın talebeleri arasında sayılmaktadır.

3.4.2.2.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

Ya'kûb b. Humeyd'in mezkûr dört talebesi dışında toplam beş rivayeti aktaran Abbâs b. Fadl (4) ve Abdullah b. Şebîb (1) isimli râvileri tespit edilmiştir.

Şekil 3.40. Ya'kûb b. Humeyd'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.2.2.3. Rivayet Lafızları

Ya'kûb b. Humeyd sahip olduğu 680 rivayeti hocalarından tahammül ederken 642 rivayetinde semâ/kıraat sîgalarını kullanmış olup sadece on bir rivayeti قال، سألت، عن gibi lafızlarla

tespit edilen râviler arasında tâbiûn tabakasında on altı meçhûl, on üç meçhûlül'l-hâl, etbâda on dört meçhûl, sekiz meçhûlül'l-hâl râvi bulunmaktadır. Her iki tabakada toplam 477 râviden elli bir meçhûl râvi bulunmaktadır. Etbâu'l-etbâ tabakasında ise dört meçhûl, dokuz meçhûlül'l-hâl râvi tespit edilmiştir.

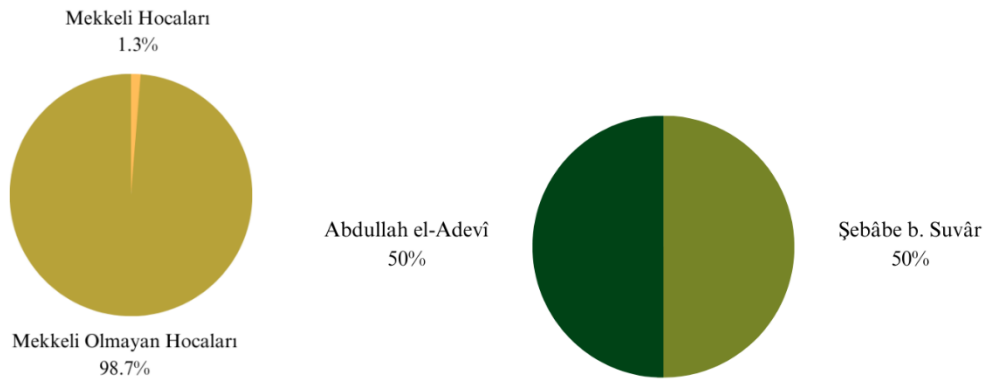
⁶⁸⁷ Aynî, *Megâni'l-ahyâr*, I/20.

aktarmıştır. Talebeleri de aynı şekilde sekiz rivayeti zikredilen lafızları kullanarak aktarmış, 646 rivayeti de semâ/kıraat sîgalarıyla serdetmişlerdir.

3.4.2.3. Hasan b. Ali el-Hüzelî el-Hulvânî (ö. 242/857)

Mekke’de yaşamış Hasan b. Ali, hicrî 242 yılında vefat etmiştir.⁶⁸⁸ Ebû Hâtım onu sadûk olarak vasıflandırmıştır.⁶⁸⁹ İbn Hacer ise sika, hâfız ve eser sahibi olduğunu bildirmiştir.⁶⁹⁰ Ya’kûb b. Şeybe sika ve sebt olduğu kanaatindedir. Ebû Dâvûd, Hasan b. Ali’nin ricâl ilmine de vâkıf olduğunu ancak râvilerden kimseyi tenkit etmediğini belirtmiştir. Tirmizî ve Hatîb el-Bağdâdî de râviyi tevsik etmiştir. İbn Adî *Sünen* isimli eseri olduğunu haber vermiştir.⁶⁹¹ Ravh b. Ubâde, Süleymân b. Harb, Sehl b. Hammâd, Abdullah b. Nâfî‘ es-Sâiğ, Ebû Abdurrahman el-Mukrî, Abdürrezzâk, Ali b. el-Medînî ve birçok râviden rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden Nesâî dışında *Kütüb-i Sitte* müellifleri ve pek çok râvi rivayette bulunmuştur.⁶⁹² İbrâhim b. Evreme, “Bugün dünyada şu üç âlim kalmıştır: Horasân’da Zühîlî, İsfahân’da Ahmed b. Furât, Mekke’de Hulvânî.” şeklindeki ifadesiyle Hasan b. Ali el-Hulvânî’nin ilmî açıdan kıymetini vurgulamıştır.⁶⁹³

Grafikte yüzdelik oranları verildiği üzere Hasan b. Ali el-Hulvânî 664 rivayetinden sadece geç tarihli kaynaklarda geçmesi sebebiyle değerlendirilmeyen otuz altı rivayet dışında 628 rivayetin sadece sekizini, Şebâbe b. Suvâr’dan dört ve Ebû Abdurrahman el-Mukrî el-Adevî’den dört olmak üzere Mekkeli hocalardan tahammül etmiştir. 620 rivayeti ise başta Abdurrezzâk, Ya’kûb b. İbrâhim ve Yezîd b. Hârûn olmak üzere 117 hocadan almıştır.

⁶⁸⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, I/328.

⁶⁸⁹ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III/21.

⁶⁹⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 102.

⁶⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I/406.

⁶⁹² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI/260-2.

⁶⁹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI/399.

Şekil 3.41. Hasan b. Ali el-Hulvânî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.2.3.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Hulvânî'nin 620 rivayetinden kırk beşini Mekkeli talebeleri rivayet etmiştir. Önemli talebeleri arasında Fâkihî ve Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ sayılabilir.

Tablo 3.21. Hasan b. Ali el-Hulvânî'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	Muhammed b. İshâk el-Fâkihî	23	Sika
2.	Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ	11	Sadûk
3.	Muhammed b. Ali es-Sâîğ	7	Sika
4.	Diğer 2 râvî	5-	

1. Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî (ö. 272-3/887-88)

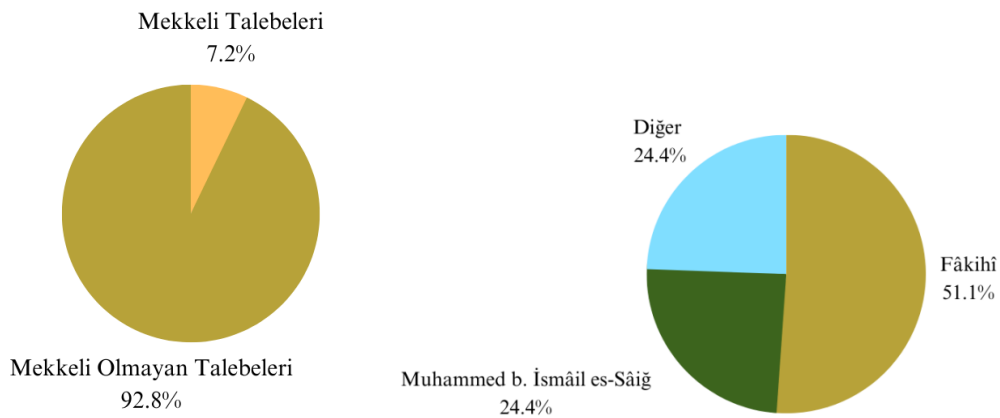
Fâkihî, Hasan b. Ali el-Hulvânî'den yirmi üç rivayet tahammül etmiştir.

2. Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ (ö. 276/891)

Muhammed b. İsmâil'in el-Hulvânî'den on bir rivayeti bulunmaktadır.

3.4.2.3.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

Hulvânî'nin bahsedilen iki talebe dışında dört Mekkeli talebesi bulunmakta olup Muhammed b. Ali es-Sâîğ yedi, İbnü'l-Münzir iki, Sa'îd b. Mansûr ve İmâm eş-Şâfi'î'nin torunu Ahmed b. Muhammed eş-Şâfi'î birer hadis rivayet etmiştir.

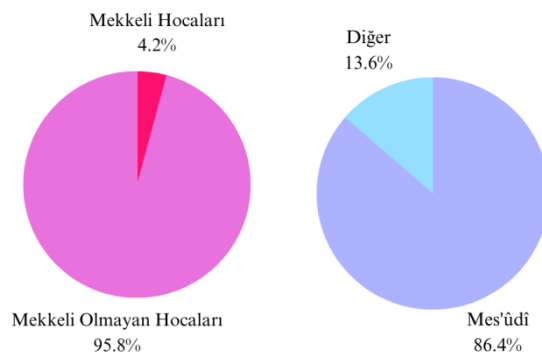
Şekil3. 42. Hasan b. Ali el-Hulvânî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.2.3.3. Rivayet Lafızları

Hulvânî, rivayetlerinin yetmiş sekizini أَخْبَرَنَا، أَخْبَرَنِي، يَحْدُثُ عَنْ، حَدَّثَنِي، حَدَّثَنَا şeklinde semâ/kıraat sîgalarıyla, yirmi dokuzunu أَنَّنْ، قَالَ، عَنْ، لَفْظَاتُهَاyla aktarmıştır. Talebeleri ise 619 rivayeti semâ/kıraat sîgalarıyla, dokuzunu ise قَالَ، أَنَّنْ، عَنْ terimleriyle rivayet etmişlerdir.

3.4.2.4. Ebû Abdirrahman Abdullah b. Yezîd el-Mukrî (ö. 213/828)

İsmi Abdullah b. Yezîd olan künyesiyle meşhur Ebû Abdirrahman, Hz. Ömer ailesinin azatlı kölesidir. Aslen Basralı olan Ebû Abdirrahman Kureysli olarak kaydedilmiş, Mekke’de yaşadığı bildirilmiştir.⁶⁹⁴ *Tabakât*’ta Mekkeli râviler arasında zikredilmekte olan Ebû Abdirrahman sika olarak vafedilmiştir. Hicrî 213 yılında Mekke’de vefat ettiği zikredilmektedir.⁶⁹⁵ Zehebî hâfız, hucce, Harem’in şeyhi olarak tavsif ettiği Ebû Abdirrahman el-Mukrî’nin hicrî 120’nin sonlarında doğduğunu bildirmektedir. Abdullah b. Yezîd, Ebû Hanîfe, Hayve b. Şüreyh, Şu‘be, Leys, İbn Lehî‘a, Mâlik b. Enes ve daha birçok râviden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise Buhârî ve diğer *Kütüb-i Sitte* müellifleri -bazıları vasıtaıyla ulaşmaktadır-, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Ebû Hayseme, Hasan b. Ali el-Hulvânî, Abbâs ed-Dûrî’nin de aralarında bulunduğu pek çok râvi rivayette bulunmuştur. Meşhur kâri olan Ebû Abdirrahman, otuz altı yıl Basra’da, otuz altı yıl Mekke’de Kur’ân kıraati öğrettiğini belirtmektedir. İbnü’l-Mübârek’e hakkında sorulduğunda, “o saf altındı” cevabını vermiştir.⁶⁹⁶ Ebû Hâtım ise sadûk olarak nitelemiştir.⁶⁹⁷ *Cüz* şeklinde eseri mevcuttur.⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V/228.

⁶⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/62.

⁶⁹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X/166-8.

⁶⁹⁷ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V/201.

⁶⁹⁸ S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, 75.

Şekil 3.43. Ebû Abdurrahman el-Mukrî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Ebû Abdurrahman el-Mukrî geç tarihli 65 rivayetinin dışında incelenen 525 rivayetin yirmi ikisini Mekkeli râvilerden tahammül etmiştir. 503 rivayeti ise yukarıda da zikredildiği gibi Sa'îd b. Ebî Eyyûb, Hayve b. Şüreyh, Ebû Hanîfe, Abdurrahman b. Ziyâd başta olmak üzere Mekke dışından olan hocalarından rivayet etmiştir.

3.4.2.4.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Abdullah b. Yezîd el-Mukrî'nin incelenen 525 rivayetinden yüzde 22'sine tekabül eden 113'ünü başta oğlu olmak üzere Mekkeli talebeleri aktarmıştır. 412 rivayeti kendisinden tahammül edenler arasında Ahmed b. Hanbel, Bişr b. Mûsa, Buhârî, İshâk b. Râhûye gibi meşhur muhaddisler bulunmaktadır.

Tablo 3.22. Ebû Abdurrahman el-Mukrî'nin Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	İbn Ebî Meserra	27	Sika
2.	Seleme b. Şebîb	6	Sadûk
3.	Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ	5	Sadûk
4.	Diğer 6 râvî	5-	

1. Muhammed b. Abdillâh b. Yezîd el-Mukrî el-Kuraşî el-Adevî (ö. 256/869)

Mekke'de meşhur hadis ve kıraat âlimi olan Ebû Abdurrahman el-Mukrî'nin oğludur. Ömer b. el-Hattâb ailesinin azatlı kölesi olan Muhammed b. Abdillâh, el-Adevî nisbesini almıştır.⁶⁹⁹ *Sikât*'ta da yer verildiği üzere Mekkelidir. İbn Hibbân mutkîn olarak nitelendirmiştir.⁷⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, babasıyla birlikte Muhammed el-Adevî'den hadis işittiklerini, babasının onun hakkında sadûk ifadesini kullandığını belirtmekte, kendisi ise sadûk sika olarak tavsif etmektedir.⁷⁰¹ Nesâî de onun sika olduğunu bildirmiştir.⁷⁰² İbn Hacer de tevsik etmiştir.⁷⁰³ Muhammed b. Abdillâh hicrî 256 yılında vefat etmiştir.⁷⁰⁴ Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Recâ' el-Mekkî, Sa'îd b. Sâlim el-Kaddâh, babası Ebû Abdurrahman el-Mukrî, Mervân b. Muâviye, Osman b. Abdurrahman et-Tarâifî, Abdullah b. Velîd el-Adenî ve Eyyûb el-

⁶⁹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV/570.

⁷⁰⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX/118.

⁷⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII/308.

⁷⁰² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV/571.

⁷⁰³ İbn Hacer, *Takrîb*, 425.

⁷⁰⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, II/191.

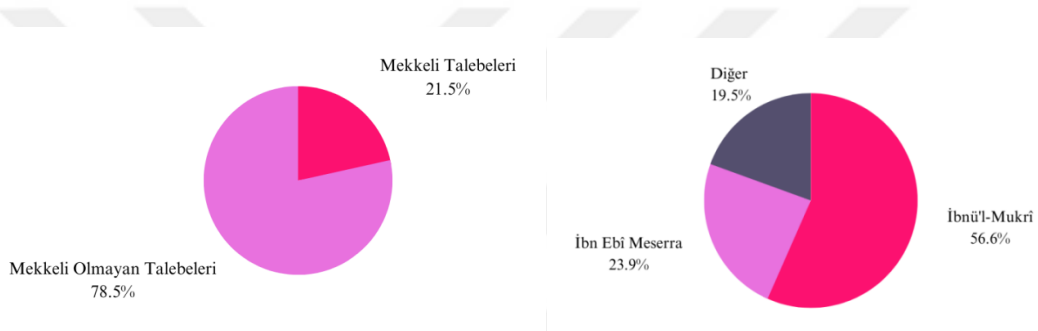
Yemâmî'den rivayetleri mevcuttur. 416 rivayete sahip Muhammed b. Abdillâh, babasından altmış dört hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Nesâî, İbn Mâce, İbn Huzeyme ve daha birçok meşhur muhaddisler rivayette bulunmuştur.⁷⁰⁵

2. Abdullah b. Ahmed b. Ebî Meserre et-Temîmî el-Mekkî (ö. 279/892)

Humeydî'nin talebeleri arasında yer verilen İbn Ebî Meserre, Ebû Abdîrrahman'dan yirmi yedi hadis rivayet etmiştir.

3.4.2.4.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

Ebû Abdîrrahman'ın zikredilen iki talebesi dışında kendisinden Seleme b. Şebîb altı, Muhammed b. İsmâîl es-Sâîğ beş, Hulvânî ve Adenî üçer, Humeydî, İbn Ebî Ömer, Hasan b. Mûsa ve Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib birer hadis rivayet etmişlerdir.

Şekil 3.44. Ebû Abdîrrahman el-Mukrî'nin Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.2.4.3. Rivayet Lafızları

Abdullah b. Yezîd el-Mukrî 525 rivayetin 466'sını *أُنبأنا*, 87'si *أخبرني*, *أخبرنا* olmak üzere semâ/kıraat sîgalarıyla elli sekizini *قال عن*, gibi lafızlarla aktarmıştır. Talebeleri ise 506 rivayeti aktarırken semâ/kıraat sîgalarını kullanmışlardır.

3.4.2.5. Muhammed b. İsmâîl b. Sâlim es-Sâîğ el-Bağdâdî (ö. 276/891)

İsmâîl b. Sâlim'in oğlu Muhammed b. İsmâîl İbn Hibbân'ın *Sikât*'ında Mekkeliler arasında kaydedilmiştir.⁷⁰⁶ İbn Hacer râvinin Mekke'de yaşadığını ifade ederek sadûk terimiyle tavsif etmektedir.⁷⁰⁷ Zehebî büyük muhaddislerden olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰⁸ İbn Ebî Hâtim Mekke'de Muhammed b. İsmâîl'den hadis rivayet etmiştir ve onu sadûk olarak

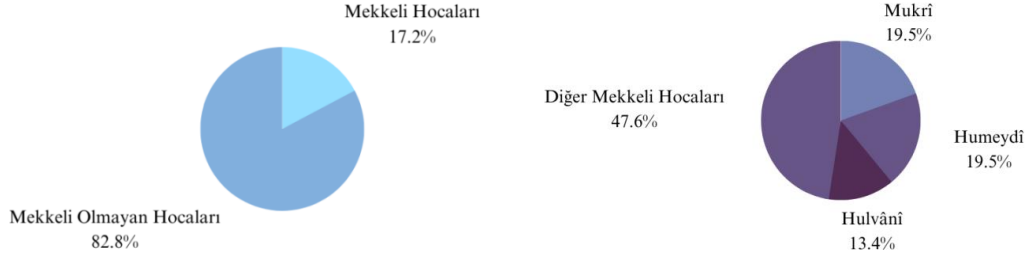
⁷⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV/572.

⁷⁰⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX/133.

⁷⁰⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 404.

⁷⁰⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XX/437.

nitelemektedir. Ahmed b. Hanbel, babası İsmâil b. Sâlim, Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî, Ebû Hayseme, Humeydî, İclî, Ali b. el-Medînî, Yahyâ b. Ma‘în ve birçok meşhur kişiden rivayeti bulunmaktadır. Kendisinden Ebû Dâvûd, İbn Ebî Hâtim, Ebû Ca‘fer el-Ukaylî ve birçok râvi rivayette bulunmuştur. Mizzî hicrî 276 yılında vefat ettiğini bildirmiştir.⁷⁰⁹

Şekil 3.45. Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Yukarıda yüzdelikleri verildiği üzere Muhammed b. İsmâil 542 rivayetinden -altmışaltısı hariç- seksen ikisini başta Humeydî ve Ebû Abdirrahman el-Mukrî'den on altı, Hulvânî'den on bir olmak üzere Mekkeli hocalarından tahammül etmiştir. 400'e yakın rivayeti ise Mekke dışından hocalarından almıştır ve bunların başında Basralı Affân b. Müslim, Fadl b. Dükeyn ve Ravh b. Ubâde gelmektedir.

3.4.2.5.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Muhammed b. İsmâil'in en yakın talebeleri İbnü'l-Münzir ve İbnü'l-A'rabî olmak üzere Muhammed b. İsmâil'in rivayetlerinin yüzde 61'i Mekkeli talebeleriyle aktarılmıştır.

Tablo 3.23. Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	İbnü'l-Münzir	242	Sika
2.	İbnü'l-A'rabî	42	Sika
3.	Diğer 4 râvî	5-	

1. İbnü'l-Münzir Muhammed b. İbrâhim (ö. 309-310-318/921-922-930?)

İbnü'l-Münzir, Muhammed b. İsmâil'in en yakın talebesi olup kendisinden rivayetlerinin yüzde 51'ine denk gelen 242 rivayet tahammül etmiştir.

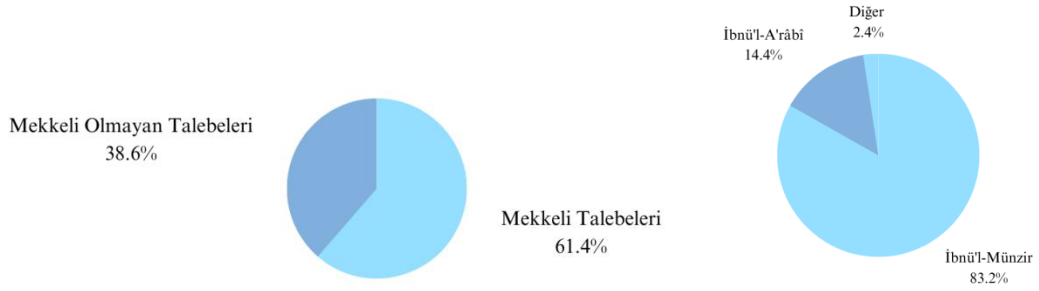
⁷⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV/475-6.

2. İbnü'l-A'rabî Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî (ö. 341/952)

İbnü'l-A'rabî kırk iki rivayetiyle Muhammed b. İsmâil'in en yakın ikinci Mekkeli talebesi olarak tespit edilmiştir.

3.4.2.5.2. Diğer Mekkeli Talebeleri

Muhammed b. İsmâil'in diğer talebeleri arasında İbnü'l-Münzir'in halkasına katılan dört rivayetiyle Ebû Mervân Abdülmelik b. Şâzân, birer rivayetle de İmâm eş-Şâfi'î'nin torunu Ahmed b. Muhammed, Ca'fer b. Muhammed ve Fakihî bulunmaktadır.

Şekil 3.46. Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.2.5.3. Rivayet Lafızları

Muhammed b. İsmâil rivayetlerinin sekizi hariç 466'sını semâ/kıraat sîgalarıyla aktarmıştır. Kendisinden rivayet eden talebeleri ise beşi haricinde 471 rivayette semâ/kıraat sîgalarını kullanmışlardır.

3.4.2.6. Muhammed b. Ali b. Zeyd es-Sâîğ el-Mekkî (ö. 291/904)

Dârekūtnî Muhammed'i sika olarak nitelemiştir.⁷¹⁰ Vaktinde Mekke'nin muhaddisi idi. Mekke'de hicrî 291 yılında vefat etmiştir.⁷¹¹ *Sikât*'ta da yer verilen Muhammed b. Ali Mekkî olarak anılmaktadır.⁷¹² Zehebî imâm, sika olarak vasıflandırdığı râvinin sıdk, fehm ve çok sayıda rivayete sahip olduğunu ifade etmiştir. Ka'nebî, Hâlid b. Yezîd el-Ömerî, Sa'îd b. Mansûr, Yahyâ b. Ma'în, Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib ve birçok meşhur râviden hadis

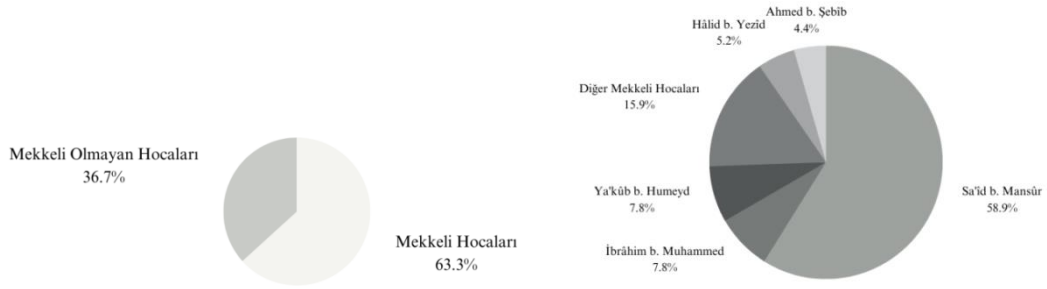
⁷¹⁰ *Suâilâtü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li'd-Dârekutnî*, nşr. Muvaffık b. Abdillâh (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1404/1984), I/73.

⁷¹¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXII/283.

⁷¹² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX/152.

işitmiştir. Kendisinden Fâkihî, Süleymân et-Taberânî ve birçok meşhur muhaddis rivayette bulunmuştur.⁷¹³ Ayrıca Firyâbî'nin kendisinden hadis yazdığı bildirilmiştir.⁷¹⁴

Muhammed b. Ali es-Sâîğ değerlendirmeye alınan 440 rivayetinin yüzde 63'ünü Mekkeli on sekiz hocasından tahammül etmiştir. En önemli hocası ise rivayetlerinin yüzde 36'sına tekabül eden 159 rivayetini aldığı meşhûr muhaddis Sa'îd b. Mansûr'dur. Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib ve İmâm eş-Şâfi'î'den ise yirmi birer rivayet almıştır. Mekke dışından en meşhur hocaları ise İbrâhim b. Münzir ve Ka'nebî'dir.

Şekil 3.47. Muhammed b. Ali es-Sâîğ'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.2.6.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Muhammed b. Ali'nin 517 rivayetinin yüzde 30'unu yani 133 rivayeti Mekkeli on iki talebesi aktarmıştır.

Tablo 3.24. Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	Da'lec b. Ahmed	65	Sika
2.	İbnü'l-Münzir	17	Sika
3.	Muhammed b. Mekkî	16	Meçhûlü'l-hâl
4.	Deybûlî	15	Meçhûlü'l-hâl
5.	Diğer 8 râvî	5-	

1. İbnü'l-Münzir (ö. 309-310-318/921-922-930?)

İbnü'l-Münzir, Muhammed b. Ali es-Sâîğ'in en yakın Mekkeli talebesi olup kendisinden on yedi hadis rivayet etmiştir.

⁷¹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII/428.

⁷¹⁴ *Suâlâtü's-Sehmî li'd-Dârekutnî*, I/73.

2. Muhammed b. Mekkî (ö. ?)

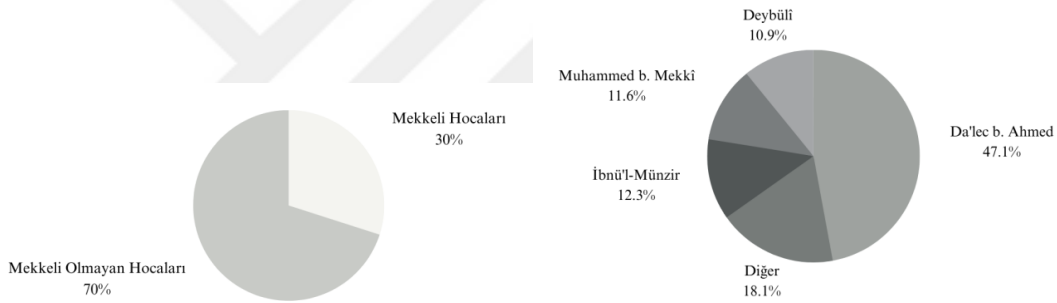
Muhammed b. Mekkî meçhul bir râvidir ve Muhammed b. Ali'den on altı rivayet aktarmıştır.

3. İbrâhim b. Muhammed ed-Deybülî (ö. 256/869)

İbrâhim ed-Deybülî meçhul bir râvidir. Muhammed b. Ali es-Sâîğ'den on beş rivayeti bulunmaktadır.

3.4.2.6.2. Mekkeli Diğer Talebeleri

Da'lec b. Ahmed Mekkeli râviler arasında sayılmasa da dikkat çekici biçimde en çok rivayeti Muhammed b. Ali es-Sâîğ'dendir. Kendisinden Sa'îd b. Mansûr'un *Sünen*'ini Mekke'de dinlediği bildirilmiştir.⁷¹⁵ Zikredilen râviler dışında Abdulaziz b. Abdurrahman b. Sehl, İbrâhim b. Ahmed b. Firâs, İbn 'Arabî, Muhammed b. Yezîd el-Mukrî, Fâkihî, Sa'îd b. Mansûr ve Abdurrahman b. Yahya (meçhul) Muhammad es-Sâîğ'den hadis rivayet etmişlerdir.

Şekil 3.48. Muhammed b. Ali es-Sâîğ'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

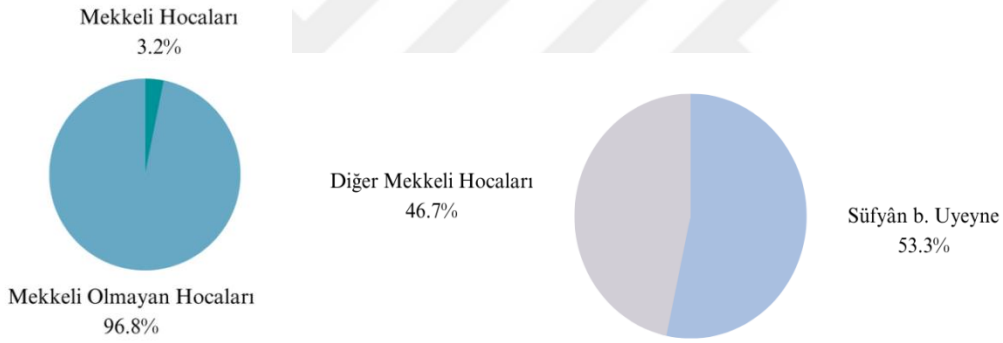
3.4.2.6.3. Rivayet Lafızları

Muhammed es-Sâîğ rivayetlerini hocalarından tahammül ederken onbir rivayet hariç 106'sında أخبرنا olmak üzere tamamında semâ/kıraat sîgalarını kullanmıştır. Talebeleri ise kendisinden rivayet ederken on dört rivayetin dışında kırk üçünde أخبرني وأخبرنا, yirmi birinde أخبرنا وأنبأنا olarak semâ/kıraat lafızlarıyla rivayette bulunmuşlardır.

⁷¹⁵ İbn Nokta, *Kitâbü 't-Takyîd*, II/17.

3.4.2.7. Müemmel b. İsmâil el-Basrî (ö. 206/822)

Hiz. Ömer ailesinin azatlı kölesidir.⁷¹⁶ Aslen Basralı olan Müemmel b. İsmâil, Mekke’de ikamet etmiştir. İbn Ma‘în tarafından tevsik edilirken, Buhârî münkeru’l-hadîs terimiyle cerh etmiştir.⁷¹⁷ Müemmel b. İsmâil, kitaplarını gömüp hıfzından rivayet etmeye başlamış, bazı rivayetlerinde bu sebeple hata etmiştir. Zirikî, hicrî 306’da vefat ettiğini bildirmiş, ancak diğer ricâl eserlerinde ölüm tarihi hicrî 206 olarak kaydedilmiştir.⁷¹⁸ Ebû Hâtim, râvi hakkında “sadûk ancak çok hatası var” şeklinde niteleme yapmıştır. Ebû Dâvûd ise râviyi övmüş, ardından bazen vehmedebildiğini ifade etmiştir.⁷¹⁹ Müemmel b. İsmâil’in İbrâhim b. Yezîd el-Hûzî, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şu‘be, Fudayl b. İyâd, Nâfi‘ b. Ömer el-Cumahî’nin de aralarında bulunduğu birçok kişiden rivayeti mevcuttur. Kendisinden Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Ca‘fer b. Müsâfir et-Tinnîsî, Ali b. el-Medîni ve birçok isim rivayette bulunmuştur.⁷²⁰

Şekil 3.49. Müemmel b. İsmâil’in Mekkeli ve Mekkeli olmayan hocalarından aldığı rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

Müemmel b. İsmâil 507 rivayetten değerlendirmeye alınan 475 rivayetin on beşini Mekkeli hocalarından nakletmiştir. 460 rivayeti Süfyân es-Sevrî’den 211, Hammâd b. Seleme’den 132, Hammâd b. Zeyd’den yirmi dokuz olmak üzere yirmi dokuz râviden aktarmıştır. Hocaları arasında bir meçhul, üç metrûk ve bir hadis uydurmakla cerh edilen râvi bulunmaktadır. Hoca ve talebe güvenilirlik ortalaması diğer Mekkeli râvilere göre oldukça düşüktür.

⁷¹⁶ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XIV/408.

⁷¹⁷ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, IV/234.

⁷¹⁸ Zirikî, *el-A‘lâm*, VII/334.

⁷¹⁹ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, X/111.

⁷²⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXIX/177.

3.4.2.7.1. Mekkeli Meşhur Talebeleri

Müemmel b. İsmâil'in 475 rivayetinden yirmi beşini Mekkeli talebeleri aktarmıştır. Bu râvilerden Ahmed b. Ebî Bezze kendisinden en çok rivayet eden kişidir.

Tablo 3.25. Müemmel b. İsmâil'in Mekkeli râvileri, rivayet sayıları ve cerh-ta'dîl açısından durumları

	İsmi	Rivayet Sayısı	Cerh-Ta'dîl Durumu
1.	İbn Ebî Bezze	8	Sika
2.	Hüseyin b. Hasan	6	Sika
3.	Diğer 5 râvî	5-	

1. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Kâsım b. Ebî Bezze el-Mahzûmî (ö. 250/865)

Ahmed b. Ebî Bezze olarak tanınan râvî, Mescid-i Haram'ın müezziniydi.⁷²¹ Aslen Fârisî olan Ahmed b. Ebî Bezze, Mahzûmî kabilesinin azatlı kölesi olduğu için bu nisbeyi almıştır. İbn Uyeyne, Mâlik b. Su'ayr, Müemmel b. İsmâil, el-Mukrî ve bir gruptan rivayeti mevcuttur. Kendisinden Buhârî *Târîh*'inde kaydetmek üzere, Mudar el-Esedî, Hasan b. Hubbâb, Yahyâ b. Sâ'id rivayette bulunmuşlardır. Ahmed b. Ebî Bezze hicrî 250 yılında Mekke'de vefat etmiştir.⁷²² Sâib b. Sayfî vesilesiyle Müslüman olmuştur. Harem'in hocası ve zamanının kârii olan Ahmed b. Ebî Bezze, İkrime b. Süleymân, Ubeyd b. Umeyr'in azatlı kölesi Abdullah b. Ziyâd ve Ebu'l-İhrî'ten kıraat eğitimi almıştır. Kendisinden ise Ebû Rebîa Muhammed b. İshâk, İshâk b. Ahmed el-Huzâî, Hasan b. Habbâb gibi isimler kıraat öğrenmişlerdir.⁷²³ İbn Ebî Hâtim, babasının râviyi "da'ifu'l-hadîs" terimiyle cerh ettiğini bildirmiştir.⁷²⁴ Kırk yedi rivayeti bulunan Ahmed b. Ebî Bezze, hocası Müemmel'den sekiz hadis rivayet etmiştir.

3.4.2.7.2. Diğer Mekkeli Râviler

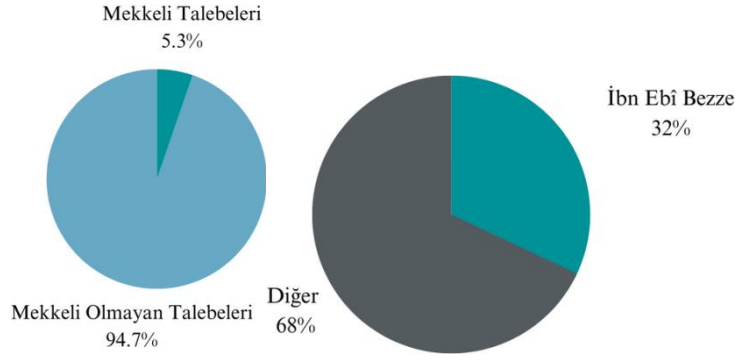
Müemmel b. İsmâil'den İbn Ebî Bezze dâhil yedi Mekkeli râvî hadis tahdis etmiştir. Bu râviler Hüseyin b. Hasan altı, Müemmel b. İhâb dört, Abdülcebbâr b. 'Alâ üç, Fudayl b. İyâd iki, Ali el-Begavî ve Muhammed b. Meymûn birer hadis rivayette bulunmuşlardır.

⁷²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II/71.

⁷²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII/50-1.

⁷²³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVIII/145.

⁷²⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II/71.

Şekil 3.50. Müemmel b. İsmâil'in Mekkeli ve Mekkeli olmayan talebelerinin aldıkları rivayetlerin genel ve ayrıntılı istatistikleri

3.4.2.7.3. Rivayet Lafızları

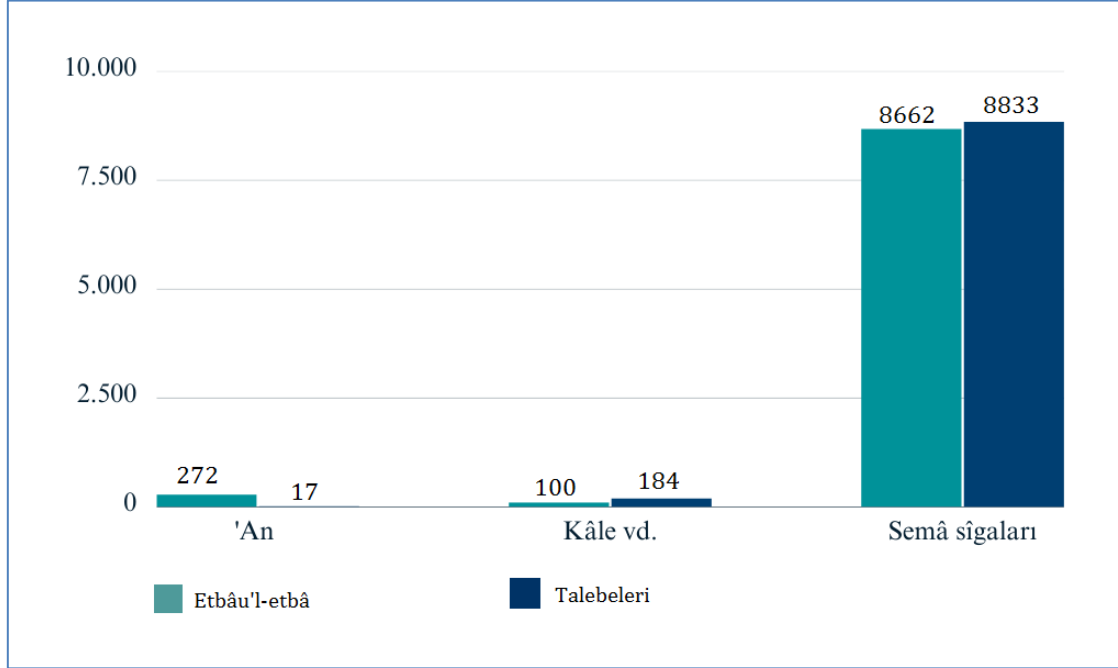
Müemmel b. İsmâil 525 rivayetin 495'ini semâ/kıraat sîgalarıyla, otuzunu قال عن, gibi lafızlarla aktarmıştır. Talebeleri ise 516 rivayeti semâ/kıraat lafızlarıyla, dokuzu diğer lafızlarla nakletmişlerdir.

3.4.3. Değerlendirme

Etbâu'l-etbâ ve sonraki tabakada hicrî III. asrın sonuna kadar tespit edilen Mekkeli râvilerin sayısı 121'dir. Bunlardan dördü muksirûn, yedisi mutavassitûn, yirmi biri miûn, on dördü erbeûn, altmışı ise mukillûn olarak kaydedilmiştir. Tek rivayeti bulunan râvi sayısı on bir olup iki râvinin ricâl eserlerinde tercemesi bulunmasına rağmen rivayetleri tespit edilememiştir. Râviler arasında üç kezzâb, iki münkeru'l-hadîs, bir meçhûl ve on iki meçhûlü'l-hâl vasfında râvi bulunmaktadır. Etbâu'l-etbâ tabakasında Mekkeli hanım râviye rastlanmamıştır.

Mezkûr tabakada tespit edilen râvilerin on birinin rivayetleri incelenmiş olup râvilerin dördü hariç diğerlerinin eser sahibi oldukları görülmüştür. Zira bu tabakada Begâvî, Humeydî, Adenî, Sa'îd b. Mansûr, İmâm eş-Şâfi'î, Hulvânî gibi muhaddisler yer almaktadır. Günümüze ulaşamayanlar da dâhil olmak üzere Begâvî, Humeydî ve Adenî'nin *Müsned*leri, Sa'îd b. Mansûr ve Hulvânî'nin *Sünen*leri, Ebû Abdurrahmân el-Mukrî'nin *Cüz*'ü, İmâm eş-Şâfi'î'nin birçok eseri bulunmaktadır. Ya'kûb b. Humeyd'in cem ve tasnif yaptığı bildirilmiş, Müemmel b. İsmâil'in ise kitaplarının bulunduğu ancak bunları imha edip hıfzından rivayet etmeye devam ettiği ifade edilmiştir. Muhammed b. İsmâil ve Muhammed b. Ali es-Sâîğ'in herhangi bir eseri bulunduğu dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Mezkûr râvilerden gelen toplam 10854 rivayet incelenmiş olup bunlardan 9034'ü değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu rivayetlerden 2784'ünü mezkûr muhaddisler Mekkeli hocalardan aktarmışlardır. Kendilerinden ise 2154

rivayeti Mekkeli talebeleri aktarmış olup bu sayının toplam rivayete oranı yaklaşık olarak yüzde 24'tür.

Şekil 3.51. Etbâu'l-etbâ ve talebelerinin rivayetlerinde kullandıkları lafızların istatistikleri

Grafikte işaret edildiği gibi incelenen 9034 rivayet nakledilirken etbâu'l-etbâ tabakasında bulunan râviler rivayetlerin 8662'sinde semâ/kıraat sîğaları kullanmışlardır. Bunun yanında 272 rivayeti عن lafzıyla aktarılmıştır. Etbâu'l-etbâ tabakasındaki râvilerin talebeleri kendilerinden hadisleri aktarırken on yedi rivayette عن lafzı kullanmış, 8833 rivayeti ise semâ/kıraat sîğalarıyla nakletmişlerdir. Etbâu'l-etbâ tabakasında incelenen ve vefatları 206 ile 291 arasında bulunan râvilerin 'an' kullanım oranı yüzde 3, onların talebeleri olup 250-341 tarihleri arasında vefat edenlerin ise yüzde 0,1'dir. Hadis tarihine paralel biçimde 'an' rivayetinin kullanımının azaldığı görülmekte, semâ/kıraat sîğalarının artan kullanımı ise ders halkalarının sistemleşmesi, rivayetlerin yazılı hale gelmesi ve muhaddislerin çoğunun eser sahibi olması gibi hususlara işaret etmektedir.

Bu bölümde râviler ve talebeleri hakkında elde edilen bilgilerin istatistiksel veriler halinde sunulması yanında hoca ve talebelerinin birbirleriyle irtibatı ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca rivayet lafızlarıyla ilgili elde edilen oranlarla, lafızların her tabakada nasıl değişkenlik gösterdiği, rivayet tarihine ne kadar mutabık olduğu incelenmiştir. Son bölümde ise ele alınan râvilerin rivayetleri, konularına göre incelenecek ve *Kütüb-i Sitte*'de ne kadar rivayetleri olduğu tayin edilecektir. Buradaki asıl amaç, râvilerin rivayet konularının, bulundukları

konum, meslek yahut akidelerine göre değişiklik gösterip göstermediği, ayrıca *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin mezkûr râvilerden rivayetleri eserlerine alıp almadıklarının tesbitidir.

4. MEKKELİ RÂVİLERİN RİVAYETLERİ

İkinci bölümde Mekkeli olarak tespit edilen râvilerden her tabaka için seçilen muksirûn ve mutavassitûn olanların hoca-talebe ilişkileri, ders halkaları, kullandıkları rivayet lafızları incelenmiş olup hadis tarihi açısından değerlendirilmiştir. Bu bölümde ise ikinci bölümle irtibatlı olarak seçilen yirmi beş râvinin rivayetleri sayı ve içerik açısından incelenecek olup her râvinin genelde *Kütüb-i Sitte*'de özelde müttefekûn aleyh ne kadar rivayeti bulunduğu, rivayetlerinin hangi konularda yoğunlaştığı ve sosyal, siyasal ya da itikâdî bir grupla irtibatının rivayetlerine etki edip etmediğinin tetkik edilmesi amaçlanmaktadır. Bu yapılırken aynı vasıftaki râvilerin bir başlık altında incelenmesi, tekrara düşülmemesi ve konunun gereğinden fazla uzatılmaması açısından daha uygun görülmüştür.

4.1. Sahâbî Râvilerin Rivayetleri

4.1.1. Muksirûn sahâbî râviler

Mekkeli sahâbîler arasında muksirûn olarak Abdullah b. Abbâs ve Câbir b. Abdillâh bulunmaktadır. Mekke'de ilmî ortamın temelini bu iki sahâbî tarafından sağlandığı bilinmektedir. Nitekim yetiştirdikleri tâbiûn nesli, sahâbenin ekseriyetinin hicretle birlikte şehirden ayrılmasıyla oluşan ilmî durgunluktan sonra Mekke'nin ilmî hayatına canlılık getirmiştir.⁷²⁵ Mezkûr sahâbîlerin rivayetleri konularına göre incelenerek kaynak olarak nerelerde kaydedildiği tespit edilecektir.

4.1.1.1. Konularına göre rivayetleri

Muksirûn şeklinde adlandırılan, rivayet sayılarına göre Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Hz. Âişe, Abdullah b. Abbas ve Câbir b. Abdillâh şeklinde sıralanan yedi sahâbe arasında beşinci ve altıncı sırada yer alan İbn Abbâs ve Câbir b. Abdillâh Mekkeli sahâbe tabakasında incelenmiştir.

İbn Abbâs bilindiği üzere Mekke'de bilhassa tefsir ve kıraatte öncülük etmiştir, ayrıca hac menâsikinde en fazla bilgiye sahiptir.⁷²⁶ Asrının fakihi ve tefsirde imam olarak anılmaktadır.⁷²⁷ Nitekim rivayetleri incelendiğinde İbn Abbâs'ın tefsirle ilgili yaklaşık doksan rivayeti tespit edilmiştir.⁷²⁸ İbn Abbâs'ın tefsir rivayetleriyle ilgili birçok çalışma mevcut olup

⁷²⁵ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III/331-359.

⁷²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kebîr*, III/369.

⁷²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III/331.

⁷²⁸ İbn Abbâs, öğrencilerine tefsirini yazmalarını söylemiştir. İbn Abbâs'ın ve talebelerinin haber verilen bu çabalarına rağmen günümüze onun tefsiriyle alakalı tam bir eser ulaşmamıştır. Ayrıca İbn Abbâs'a nispet edilen

bu rivayetler Mekke tefsir ekolü çerçevesinde değerlendirilmiştir.⁷²⁹ Hac menâsiki ile ilgili ise kırka yakın rivayeti mevcuttur. Bunun dışında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ya da başka peygamberlerin yaptığı yahut başka bir vesileyle yapılmış olan duaları ihtiva eden elliye aşkın rivayeti bulunmaktadır.

Câbir b. Abdillâh ise bahsedildiği üzere Mekke'de altı ay ya da bir sene kalmış olmasına rağmen rivayetlerinin çoğu Mekkeli râviler tarafından aktarılmıştır. Câbir b. Abdillâh ile ilgili yapılan bir doktora tezinde rivayetleri incelenmiş, gerekli istatistikler ortaya koyulmuştur. Bu sebeple burada çalışmanın neticelerinin verilmesiyle yetinilecektir. Câbir b. Abdillâh'ın yaklaşık 1500 rivayetinden namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadet konularında ve nikâh, talak, buyû', şuf'a, 'umrâ gibi akitler hususunda takriben 350'den fazla rivayet bulunmaktadır. Özellikle mucizelerle ilgili çok rivayeti bulunduğu belirtilmiştir. Bunun yanında gazveler, âdâb-ahlâk ve fiten rivayetlerine olan temayülü dikkat çekicidir.⁷³⁰

4.1.1.2. *Kütüb-i Sitte*'de bulunan rivayet sayısı

İbn Abbâs'ın rivayet kaynakları değerlendirilirken onun Hz. Peygamber'den (s.a.v.) doğrudan aldığı sadece dokuz veya on hadisin olduğu ifade edilmiştir. Ancak İbn Hacer bu konuda ihtilâf bulunduğunu, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sarâhaten semâının olduğu ya da fiiline şahit olduğu yahut sarîh bir hükmün konuşulduğu rivayetlerin diğer eserlere ilaveten *Sahîhâyn*'da ondan fazla olduğunu belirtmiştir.⁷³¹ Nitekim Buhârî'de yirmi dört, Müslim'de 126 rivayeti bulunmakta olup altmış müttetekün aleyh hadisi mevcut olduğu kaydedilmiştir.⁷³²

Câbir b. Abdillâh'ın Mekke'de fetvâ meclisi ve ilim halkaları bulunmaktadır. Câbir'in incelenen yaklaşık 1500 rivayetinden yirmi altısı Buhârî, 126'sı Müslim, 160'ı Ebû Dâvûd, seksen dördü Tirmizî, 221'i Nesâî ve 166'sı İbn Mâce'de geçmektedir. Elli sekizi ise müttetekün aleyh rivayettir.⁷³³

tefsir rivayetlerinin tamamının ona ait olduğu hususunda ihtilâf vardır. Bu konuda İmâm eş-Şâfi'î, İbn Abbâs'tan tefsirle alakalı sadece yüz kadar hadisin nakledildiğini bildirmiştir (İsmail Lütfi Çakan-Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs", *TDV İslâm Ansiklopedisi* [İstanbul: TDV Yayınları, 1988], I/77).

⁷²⁹ Nur Ahmed Kurban, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri-Mekke Ekolü Örneği*, 104-30.

⁷³⁰ Abdurrahman Ece, *Câbir b. Abdillâh ve Hadis Tarihindeki Yeri*, (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 253-9.

⁷³¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V/244.

⁷³² Abdurrahman Ece, *Câbir b. Abdillâh ve Hadis Tarihindeki Yeri*, 236.

⁷³³ Abdurrahman Ece, *Câbir b. Abdillâh ve Hadis Tarihindeki Yeri*, 239.

4.1.2. Mutavassitûn sahâbî râviler

Sahâbe arasında Mekkeli mutavassitûn vafında yani 500 ile 1000 arası rivayeti bulunan sahâbî râvî sadece Abdullah b. Amr'dır. Abdullah b. Amr Mekke'de hicretten önce doğmuş olmakla birlikte 15-20 yaşlarından sonra Medine'ye hicret etmiş daha sonra Mısır'da yaşamıştır. Abdullah b. Amr'ın sahip olduğu *es-Sahîfetü's-sâdika* isimli risalesi torunu Şuayb'ın Mekke'de yaşayan oğlu Amr tarafından nakledilmiştir. Abdullah b. Amr'ın Mekke'de kaldığı müddetin kısa olmaması ve sahîfesinin Mekke'de şuyû' bulması gibi sebeplerle Mekkeli râviler arasında incelenmiştir.

4.1.2.1. Konularına göre rivayetler

Abdullah b. Amr, babası meşhur komutan Amr b. el-Âs'ın aksine siyaset ve idareye mesafeli olan, Sıffîn'e babasına karşı gelmemek için katılan, ibadet ve zühde düşkün bir kimseydi. Nitekim Abdullah b. Amr'ın bu özelliği aktardığı rivayetlere de yansımış görünmektedir. Fedâil, zühd, birr ve sıla, hüsnü'l-hulk, dua-zikir gibi rekâik konularında 150 rivayeti bulunmasına karşın tarih, siyer ve megâzî başlıklarına dair on sekiz rivayet tespit edilmiştir. Buna ilaveten tefsir, menâkıb, fiten ve melâhim gibi konularda toplam 315 rivayeti bulunmaktadır. Sünen ya da ahkâm türünde 364 rivayeti mevcut olup bunlar namaz, zekât, hudûd ve nikâh konularındadır.

4.1.2.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı

Abdullah b. Amr'ın yaklaşık 700 rivayetinden tekrarlarla birlikte toplam 376 rivayeti *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında bulunmaktadır. Bunlardan kırk yedisi Buhârî, elli biri ise Müslim'de kaydedilmiştir. Bunun yanında yirmi yedi rivayet müttetekûn aleyh vafındadır. Bunun dışında *Kütüb-i Sitte*'den Tirmizî'de seksen yedi, Ebû Dâvûd'da yetmiş dört, Nesâî'de elli dokuz ve İbn Mâce'de elli sekiz rivayeti bulunmaktadır.

4.2. Tâbiî Râvilerin Rivayetleri

4.2.1. Muksirûn tâbiî râviler

Mekkeli muksirûn tâbiûn olarak tespit edilen Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime el-Berberî ve Mücâhid b. Cebr sahâbe neslinin ilmî birikimini taşıyan en önemli tâbiîlerdir. Bu başlık altında mezkûr tâbiûn râvilerin, *Kütüb-i Sitte*'deki rivayet sayıları ve rivayet konuları incelenecektir.

4.2.1.1. Konularına göre rivayetler

Muksirûn tâbiûnun en önemli isimlerinden olan Atâ' b. Ebî Rebâh'ın 1368 rivayetinden 672'si ahkâm diğer bir ifadeyle sünen ile alakalı konulardadır. Bunlar genel itibariyle taharet, namaz, zekât, sıyâm, hac-menâsik, cum'a, nikâh, talâk gibi başlıklar olmakla beraber Atâ'nın önceki bölümde yer alan tercemesinde ifade edilen bilgiye mutabık şekilde hac-menâsik konusunda 137 rivayeti tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra namazla ilgili mevâkî, kible, sehv, taksîru's-salât, salâtu'l-havf gibi konuların tamamı 172 rivayette geçmektedir. Nitekim Atâ'nın fıkıh hususunda bilgili olduğu, halkalar kurduğu ve özellikle hac konusunda ön plana çıktığı bildirilmiştir.⁷³⁴ Tefsir hususunda da önde gelen Atâ'nın altmıştan fazla tefsirle alakalı rivayeti tespit edilmiştir. Ahkâmın dışında 696 rivayet içerisinde rikâk yahut zühd olarak isimlendirilen grupta bulunan dua, zikir, tevbe, sabır, hüsnü'l-hulk, mekârimu'l-ahlâk, birr ve sıla gibi başlıklar mevcut olup burada toplam 151 hadis kaydedilmiş olması dikkate değerdir. Ayrıca iki rivayet Kaderiyye hakkındadır.

İkinci olarak incelenen muksirûn tâbiû İbn Abbâs'ın azatlı kölesi ve en yakın öğrencisi İkrime'dir. İkrime'nin 1227 rivayetinden 547'i sünen konularına, 377'si ise câmi türü kitaplarda geçen konu başlıklarına aittir. Bunlardan ahkâma dair olanların en belirginleri; namaz (65), hac (37), et'ime-eşribe (36), hudûd (32), tahâret (28), savm (24), buyû' (20) ve nikâh (20)'tır. Ahkâm dışındaki konularda ise en önemli yere doksan rivayetle tefsir, elli dokuz rivayetle siyer sahiptir. Nitekim İbn Abbâs'ın yakın talebesi olması sebebiyle en çok tefsirde rivayeti bulunmaktadır. Yine siyer, tarih gibi konularda yetmiş iki rivayetin bulunması, İkrime'nin "siyeri en iyi bilen kişi"⁷³⁵ olarak tavsif edilmesinin teyidi sayılabilir.

İncelenen muhaddislerden sonuncu muksirûn tâbiû Mücâhid b. Cebr'in 1007 rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetlerden 515'i sünen konularında, 492'si ise ahkâm dışında başlıca iman, fedâil, tefsir, târih ve menkıbe konularındadır. Mücâhid'den tefsirle ilgili ise 107 rivayet gelmektedir. Nitekim Mücâhid, İbn Abbâs'ın en iyi tefsir bilen öğrencileri arasında sayılmaktadır.⁷³⁶ Tarih ve siyer hususunda altmış beş, zühd ve rekâik, zikir, dua, birr ve sıla gibi başlıklarda 117 rivayeti kaydedilmiştir.

⁷³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII/29.

⁷³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V/14-7.

⁷³⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV/142.

4.2.1.2. *Kütüb-i Sitte*'de bulunan rivayet sayısı

Atâ' b. Ebî Rebâh'ın 1368 rivayetinin üçü *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında, otuz dördü ise müttefekûn aleyh olarak yer almaktadır. Toplam olarak ise Buhârî'de elli bir, Müslim'de altmış iki, Tirmizî'de kırk iki, Ebû Dâvûd'da altmış, Nesâî'de 109 ve İbn Mâce'de altmış dört hadisi kaydedilmiştir.

İkrime'nin ise 1227 rivayetinden altmışı Buhârî'de, altmış dördü Tirmizî'de, kırk dokuzu Ebû Dâvûd'da, yirmi sekizi Nesâî'de, otuz altısı İbn Mâce'de kaydedilmiştir. Ancak Müslim İkrime'nin yalnızca bir rivayetini eserine almıştır.

Muksirûn grubunda bulunan tâbiî râvilerin sonuncusu Mücâhid'in 1007 rivayetinden ikisi *Kütüb-i Sitte*'nin hepsinde bulunurken on dördü müttefekûn aleyh rivayettir. Rivayetlerin otuz beşi Buhârî, yirmi dördü Müslim, otuz dördü Tirmizî, kırk altısı Ebû Dâvûd, altmış dokuzu Nesâî, kırkı ise İbn Mâce'de geçmektedir. 1007 rivayetten 868'i *Kütüb-i Sitte* dışındaki eserlerde kaydedilmiştir.

4.2.2. Mutavassitûn tâbiî râviler

Ebu'z-Zübeyr 921, Sa'îd b. Cübeyr 782 ve Amr b. Dînâr 738 rivayetle tâbiûn tabakasının mutavassitûn grubunda ele alınmıştır. Bu iki başlıkta ise zikredilen isimlerin rivayetleri konu ve sayı olarak incelenecektir.

4.2.2.1. Konularına göre rivayetler

Ebu'z-Zübeyr, 921 rivayetinden yetmiş yedi hac-menâsik, altmış sekiz namaz, otuz beş taharet ve yirmi beşer zekât ve nikâh olmak üzere ahkâm ile ilgili toplam 434 hadis rivayet etmiştir. Fedâilu sahâbe, fedâilu ehl-i beyt, fedâilu'l-Kur'ân, fedâilu'l-a'mâl, fedâilu'l-medâin şeklindeki konularda kırk dört hadis rivayet edilmiştir. Bunun dışında tefsirle alakalı yirmi dört rivayeti bulunmakta olup birr ve sıla, mekârimu'l-ahlâk, hüsnü'l-hulk, dua ve zikir gibi zühd ve rekâik konularında yetmiş iki rivayet kaydedilmiştir. Câbir'in en önemli talebesi olan Ebu'z-Zübeyr'in, hocasıyla rivayet konularının benzer olduğu görülmektedir. Nitekim sünen konularında her ikisi de namaz, zekât, nikâh gibi yaklaşık konularda takriben 400 rivayete sahiptir. Câbir'in ilgisinin bulunduğu siyer-megâzî başlığında Ebu'z-Zübeyr'in kırk iki, zühd ve rekâik konusunda ise yetmiş iki hadisi bulunmaktadır.

Sa'îd b. Cübeyr'in rivayetlerinde öne çıkan sünen ile ilgili konular hac, namaz, taharet olup ahkâmla alakalı toplam 280 hadis rivayet etmiştir. Câmi' eserlerin teşmil ettiği konulardan ise 502 rivayeti mevcuttur. Bunlardan 150'si tefsir, yetmiş dördü zühd ve rekâik, elli ikisi fedâil

konularını içermektedir. İki grupta da belirgin sayıda rivayeti bulunan Sa'îd b. Cübeyr hakkında, her tâbînin bir konuda ihtisas sahibiyken Sa'îd b. Cübeyr'in konuların tamamına vâkıf olduğu ifade edilmektedir.⁷³⁷ Tâbiûn arasında en fazla siyasetle alakası olan Sa'îd b. Cübeyr'in, belirgin siyasî kimliğine rağmen hem 800'e yakın rivayeti bulunmaktadır hem de ikinci bölümde arz edildiği üzere seksen dokuz Mekkeli, 597 Mekke dışından olmak üzere 700'e yakın talebesi vardır. Ayrıca bid'at, fırak gibi hususlarda rivayeti kaydedilmemiştir.

Mutavassitûndan diğer bir tâbiî Amr b. Dînâr, ahkâm hadisleriyle ön plana çıkmıştır. Hac-menâsik konusunda elli yedi, salât kitabında kırk yedi, nikâhta yirmi dokuz, buyû' başlığında ise yirmi iki rivayet kaydedilmiş olup sünen konularında toplam 420 hadisi bulunmaktadır. Câmi' konularında ise 319 hadis bulunmakta; özellikle fedâil konusunda otuz bir, tefsirde yirmi sekiz, megâzî ve siyer bölümlerinde on beş rivayet yer almaktadır.

4.2.2.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı

Câbir b. Abdillâh'ın en yakın talebesi olan Ebu'z-Zübeyr'in 921 rivayete sahip olduğu birçok kez ifade edilmiştir. Ebu'z-Zübeyr'in bu rivayetlerinden Buhârî'de altı, Müslim'de 168, Tirmizî'de altmış iki, Ebû Dâvûd'da seksen üç, Nesâî'de 141 ve İbn Mâce'de seksen dokuzu kaydedilmiştir. Rivayetlerinde beş müttefekûn aleyh rivayet bulunmaktadır.

Sa'îd b. Cübeyr'in incelenen 782 rivayetinden ikisi *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında geçmektedir. Rivayetler içerisinde on altı müttefekun aleyh hadis bulunmaktadır. 782 rivayetin elli dördünün Buhârî, kırk üçünün Müslim, elli altısının Tirmizî, elli beşinin Ebû Dâvûd, 116'sının Nesâî ve kırk altısının İbn Mâce'de geçtiği tespit edilmiştir.

Mutavassitûn tâbiûndan Amr b. Dînâr'ın sahip olduğu 746 rivayetten doksana biri Buhârî'de, doksana altısı Müslim'de, ellisi Tirmizî'de elli biri Ebû Dâvûd'da 127'si Nesâî'de ve elli dördü İbn Mâce'de geçmektedir. Rivayetler arasında elli iki müttefekûn aleyh hadis olmakla beraber sekiz rivayet *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında kaydedilmiştir.

4.3. Etbâu't-Tâbiîn Râvilerin Rivayetleri

4.3.1. Muksirûn etbâu't-tâbiîn râviler

Etbâu't-tâbiîn tabakasında 500'ün üzerinde rivayeti bulunan Süfyân b. Uyeyne ve İbn Cüreyc Mekke'nin en önemli âlimlerinden sayılmaktadırlar. Bu başlıkta rivayetlerinin konularına göre taksimi ve *Kütüb-i Sitte*'deki rivayet sayıları incelenecektir.

⁷³⁷ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VII/144.

4.3.1.1. Konularına göre rivayetler

Süfyân b. Uyeyne'nin 2260 rivayetinden ahkâm ve dışındaki rivayetler yaklaşık olarak eşittir. Sünenle ilgili tespit edilen rivayet sayısı 1211'dir. Bunlardan en belirgin olan konu 159 rivayetle namaz ve alakalı hususlardır. Bunun yanında et'ime-eşribe (64), zekât ve sadaka (59), hac (58), cihâd (58), tahâret (53), nikâh (52) ve imân (48) başlıklarında çok sayıda rivayeti mevcuttur. Sünen dışında câmi türü eserlerin içerdiği diğer bölümlerle ilgili en fazla rivayeti ise 350 olmak üzere sabır, şükür, fedâil, tatavvu' gibi konulardadır. Ayrıca tefsirle ilgili 113 rivayeti mevcuttur. Fiten, sıfatü'l-kıyâme, cennet-cehennem ve mucizât gibi hususlarda doksanın üzerinde rivayeti bulunması dikkat çekicidir.

Atâ b. Ebî Rebâh'ın en yakın talebesi İbn Cüreyc'in ise ahkâm ile ilgili 1013 rivayeti tespit edilmiş olup yine sünen konuları dışında 841 rivayeti mevcuttur. 150 rivayet namaz konusunda, altmış beş nikâh, altmış iki et'ime-eşribe, kırk dokuz buyû', kırk sekiz libas-zîne, kırk üç tahâret, kırk birer rivayet de daavât ve sıyâm başlıklarında yer almaktadır. Câmi eserlerin içerdiği diğer konularda ise en çok rivayet bulunan bölüm 113 rivayetle tefsirdir. Atâ vesilesiyle İbn Abbâs'tan aktarılan tefsir rivayetleri İbn Cüreyc'e ulaşmıştır. Bunun yanında fedâil, mekârim, tevbe gibi başlıklarda 151, megazi ve siyer, ehâdisu enbiyâ, menâkıb, ma'rifetü's-sahâbe konularında 139, fiten-melâhim, sıfatü'l-kıyâme gibi başlıklarda ise otuz rivayeti bulunmaktadır.

4.3.1.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı

Süfyân b. Uyeyne *Kütüb-i Sitte*'de en çok rivayeti bulunan kişiler arasındadır. Süfyân'ın 169 müttefekûn aleyh rivayeti mevcuttur. Rivayetlerinden 262'si Buhârî, 396'sı Müslim, 238'i Tirmizî, 177'si Ebû Dâvûd, 439'u Nesâî ve 252'si İbn Mâce'de kaydedilmiştir.

İbn Cüreyc'in rivayetleri arasında bulunan müttefekûn aleyh hadis sayısı yetmiş birdir. Buhârî'de 126, Müslim'de 222, Tirmizî'de elli üç, Ebû Dâvûd 110, Nesâî'de 238, İbn Mâce'de ise yetmiş bir rivayeti yer almaktadır.

4.3.2. Mutavassıtûn etbâu't-tâbiîn râviler

Rivayet sayıları 500 ile 1000 arasında bulunan etbâ tabakasında İbrâhim b. Tahmân ve Mervân b. Muâviye bulunmaktadır.

4.3.2.1. Konularına göre rivayetler

İbrâhim b. Tahmân'ın 666 rivayetinden 303'ünün sünen konularında olduğu, 363 rivayetinin ise câmi türü eserlerin diğer başlıklarıyla ilgili olduğu tespit edilmiştir. Namaz ile alakalı kırk altı, zekât ve dua ile yirmi dörder, et'ime-eşribe ile yirmi ve libas-zîne ile ilgili ise on altı rivayet tespit edilmiştir. Sünen dışında tespit edilmiş konulardan dikkat çekenler arasında fedâil, mekârim, tevbe, sabır gibi konularda seksen bir, fiten-melâhim, kıyâme, cennet-cehennem başlıklarında ise elli bir rivayet kaydedilmiştir.

Mervân b. Muâviye 532 rivayetinden 382'sini sünen konularında rivayet etmiştir. Bunlar arasında dikkat çeken yoğunluktaki konular altmış ikişer rivayetle 'îdeyn ve sayd-zebâih başlıklarıdır. Bunun yanında namaz konusunda kırk dokuz rivayeti tespit edilmiştir. Câmi türü eserlerin konularında ise 150 rivayeti bulunmaktadır. Yine bu kısımda fedâil, tevbe, sabır-şükür gibi hususlarda kırk dört rivayet, fiten-melâhim, kıyâme konularında da otuz dokuz rivayet mevcuttur.

4.3.2.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı

İbrâhim b. Tahmân'ın 666 rivayetinden yirmi sekizi Buhârî, üçü Müslim, ikisi Tirmizî, on sekizi Ebû Dâvûd, elli biri Nesâî ve dördü İbn Mâce'de kaydedilmiştir. İbrâhim b. Tahmân'ın müttetekûn aleyh rivayeti ise bulunmamaktadır.

Mervân b. Muâviye'ye ait 532 rivayetin üçü müttetekûn aleyh hadistir. Onun rivayetlerinden Buhârî'de on iki, Müslim'de kırk altı, Tirmizî'de on iki, Ebû Dâvûd'da on beş, Nesâî'de yirmi üç ve İbn Mâce'de on sekiz olmak üzere mükerreren toplam 126 rivayeti *Kütüb-i Sitte*'de kaydedilmiştir.

4.4. Etbâu'l-Etbâ Râvilerin Rivayetleri

4.4.1. Muksirûn etbâu'l-etbâ râviler

Ali b. Abdilazîz el-Begavî, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Muhammed b. Ömer el-Adenî ve Sa'îd b. Mansûr etbâu'l-etbâ tabakasında yer alan muksirûn muhaddislerdir. Tamamı eser sahibi olan bu isimlerin rivayet konuları ve *Kütüb-i Sitte*'de yer alan rivayet sayıları aşağıda incelenecektir.

4.4.1.1. Konularına göre rivayetler

Ali b. Abdilazîz el-Begavî, incelenen toplam yirmi dört râviden Süfyân b. Uyeyne'den sonra en çok rivayeti bulunan ikinci kişidir. Toplam 2140 rivayetinin 1103'ü ahkâm ile ilgili, kalan

1037'si sünen dışı konularda yer almaktadır. Sünen ile ilgili rivayetler arasında 124 namaz, 120 daavât, altmış sekiz zekât-sadaka, altmış et'ime-eşribe, elli üçer libâs-zîne ve buyû', kırk dört tahâret, kırk bir nikâh hadisi bulunmaktadır. Câmi eserlerin konularında ise sayısı fazla olan başlıklar, 289 rivayetle fedâil, sabır-şükür, tevbe gibi konular, 121 rivayetle yaklaşık yarısı fiten-melâhim olmak üzere kıyâme, mucize, cennet-cehennem; seksen iki rivayetle tefsir, yetmiş sekiz rivayetle menâkıb, ma'rifetü's-sahâbe konularıdır. Begavî'nin sünen konularının yanında, rivayetlerinin dua dâhil olmak üzere zühd ve rekâik, zikir, sabır, şükür gibi konularda yoğunlaştığı görülmektedir.

Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, etbâu'l-etbâ tabakasında bulunan ikinci önemli muhaddis olup 1207 rivayeti mevcuttur. Bunlardan 666'sı ahkâm konularında, 541'i ise câmilerde yer alan diğer başlıklar altında yer almaktadır. Sünen konularından en çok rivayeti bulunanlar, namaz (81), et'ime-eşribe (43), daavât (42), hac (37), buyû' (33) ve tahâret (31) başlıklarıdır. Diğer konulardan ise en fazla rivayet fedâil, kıyâmu'l-leyl, tevbe, sabır, edeb başlıklarında olup 172 hadistir. Fiten-melâhim, sıfatü'l-kıyâme, cennet-cehennem bölümlerinde ise altmış dokuz hadis kaydedilmiştir.

Bir diğer etbâu'l-etbâ olan isim Muhammed b. Yahyâ el-Adenî 1055 rivayete sahiptir. Bunun 548'i ahkâm, 507'si câmi türü eserlerin kitaplarında yer almaktadır. Sünen konularından en fazla rivayet, altmış iki namaz, kırk üç hac, otuz beş menâsik ve otuz nikâh bölümlerinde kaydedilmiştir. Ahkâm dışında fedâil ve tatavvu' konularında 107 rivayet, siyer ve megâzî başlıklarında yetmiş iki, tefsirde kırk dört rivayet aktarmıştır.

Sa'îd b. Mansûr etbâu'l-etbâ tabakasında bulunan en önemli muhaddislerdendir. Sa'îd b. Mansûr'un 1009 rivayetinden 522'si ahkâm ile ilgili başlıklarda yer almaktadır. Ahkâm dışındaki başlıklarda bulunan rivayet sayısı 487'dir. Ahkâm ile alakalı rivayetlerinde namaz, hac gibi konular yerine nikâh ve talâk hususunda seksen iki rivayetin bulunması dikkate değerdir. Namaz başlığında elli bir, hacda otuz, tahârette yirmi beş hadis mevcuttur. Sünen dışında fedâil, zikir, tevbe gibi hususlarda 105, tarih, siyer, menâkıb konularında toplam yetmiş iki, tefsirde elli dokuz rivayet tespit edilmiştir.

4.4.1.2. Kütüb-i Sitte'de bulunan rivayet sayısı

Ali b. Abdilazîz el-Begavî'nin *Kütüb-i Sitte* içerisinde sadece Buhârî'nin *Sahîh*'inde bir rivayeti tespit edilmiştir. Begavî'nin hadis tahdisi karşılığında ücret aldığı ifade

edilmektedir.⁷³⁸ Hadis rivayetinden ücret alma konusunda menfî tutuma sahip olanların ondan rivayette bulunmaması muhtemeldir.

Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî'nin ise 1207 rivayetinden 127'sini Buhârî *Sahîh*'inde kaydetmiştir. Bunun yanında Tirmizî'de beş, Ebû Dâvûd'da iki, Nesâî'de ise dört hadisi bulunduğu tespit edilmiştir. Müslim ve İbn Mâce, eserlerine Humeydî'den hiç hadis tahrir etmemişlerdir. Dolayısıyla muhaddisin müttetekûn aleyh rivayeti de mevcut değildir.

Muhammed b. Yahya el-Adenî'ye ait 1055 rivayetten Buhârî'de üç, Müslim'de 260, Tirmizî'de 162, Nesâî'de sekiz, İbn Mâce'de on altı rivayeti kaydedilmiştir. Müttetekûn aleyh hadisi bulunmamasının yanında Ebû Dâvûd'un da ondan rivayeti mevcut değildir.

Sa'îd b. Mansûr'un rivayet ettiği 1009 rivayetin sadece biri Buhârî'de geçmektedir. Diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Müslim elli üç, Tirmizî bir, Ebû Dâvûd kırk yedi, Nesâî bir ve İbn Mâce üç hadis kaydetmiştir. Müttetekûn aleyh hadisi bulunmamaktadır.

4.4.2. Mutavassîtûn etbâu'l-etbâ râviler

Etbâu'l-etbâ tabakasında rivayeti 500 ile 1000 arasında olan yedi kişi bulunmaktadır. Bunların başında İmâm eş-Şâfi'î gelmekte olup diğer isimler Ya'kûb b. Humeyd, Hasan b. Ali el-Hulvânî, Ebû Abdîrrahman el-Mukrî, Muhammed b. İsmâîl es-Sâîğ, Muhammed b. Ali es-Sâîğ ve Müemmel b. İsmâîl'dir.

4.4.2.1. Konularına göre rivayetler

İmâm eş-Şâfi'î'nin fıkıh âlimi olması hasebiyle 928 rivayetinden 664'ü ahkâm ile ilgilidir. Kalan 264'ü sünen konuları dışındaki başlıklarda yer almaktadır. Ahkâm ile alakalı olarak namaz konusunda doksan sekiz rivayeti mevcuttur. Hac ve menâsik konularında altmış dokuz, nikâh ve talâk hususunda kırk yedi, et'ime-eşribe, libâs-zîne başlıklarında kırk iki, zekât-sadakayla ilgili kırk bir, tahâret konusunda otuz altı rivayeti tespit edilmiştir. Câmi eserlerin teşmil ettiği konulardan en çok rivayetinin bulunduğu başlıklar ise altmış bir rivayetle siyer-megâzî, tarih, menâkıbtır. Fedâil, edeb gibi konularda toplam kırk bir rivayeti tespit edilmiştir. Şiirle alakası olduğu bilinen Şâfi'î'nin konuyla ilgili üç rivayeti bulunmaktadır.

Ya'kûb b. Humeyd'in 680 rivayetinden 364'ü sünen konularında yer almaktadır. Câmi eserlerde geçen diğer başlıklarda ise 316 rivayeti mevcuttur. Sünenle alakalı namazda kırk beş, daavâtta otuz sekiz ve nikâh bahsinde yirmi altı rivayet bulunmaktadır. Diğer konulardan

⁷³⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III/143.

belirgin olarak fedâil, edeb, tevbe, sabır gibi başlıklarda toplam seksen sekiz hadis rivayet edilmiştir.

Mutavassitûn etbâu'l-etbâ tabakasından diğer bir râvi Hasan b. Ali el-Hulvânî'dir. Ahkâmla ilgili 343 rivayeti bulunan Hulvânî'nin diğer konulardaki hadis sayısı 321'dir. Sünen başlıklarından dikkat çeken konu kırk beş rivayetle namazdır. Daavât kitabında otuz beş, hac ve umre konusunda yirmi yedi, tahârette yirmi beş ve nikâhta yirmi bir rivayeti mevcuttur. Câmi türü eserlerin teşmil ettiği konulardan ise fedâil, edeb, tevbe, sabır gibi başlıklarda 105 rivayeti bulunmakta, megâzî-siyer, tarih, menâkıb gibi hususlarda ise elli altı rivayet tespit edilmiştir. Fiten-melâhim ve kıyâmetle ilgili yaklaşık yirmi rivayet mevcuttur.

Ebû Abdîrrahman el-Mukrî'nin ise 586 rivayetinin 314'ü sünen konularındadır. Ahkâm ile ilgili dikkat çeken kırk yedi rivayetiyle namaz konusudur. Bunun dışında duâ kitabından otuz iki, zühd ve rekâik konusunda yirmi bir rivayeti mevcuttur. Câmi eserlerin konularından toplam 272 rivayeti bulunmakta, bunların otuzu kader, imân, tevhid başlıklarında yer almaktadır. Fiten-melâhim, kıyâmet, cennet-cehennem, kabir gibi hususlarda ise kırk beş rivayeti tespit edilmiştir. Fedâil ile ilgili ise seksen dört rivayeti mevcuttur.

Etbâu'l-etbâ'nın bulunduğu tabakada mutavassitûn olarak tespit edilen râvilerden Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ'in 542 rivayeti bulunmaktadır. Bunlardan 319'u sünen konularında, kalan 223'ü ahkâm dışındaki bölümlerde yer almaktadır. Sünen başlıkları içinde en çok rivayetin bulunduğu bölüm namazdır (60). İncelenen isimler arasında hacla ilgili en az rivayeti bulunan kişidir. Tahâret, gusûl, hayz/nifâs konularında yirmi dokuz, daavât kitabından yirmi beş rivayeti bulunmaktadır. Câmi türü eserlerin kapsadığı başlıklardan fedâil, edeb, zikir, tevbe, şükür gibi konulardır ve toplam yetmiş iki rivayet mevcuttur.

Muhammed b. Ali es-Sâîğ'in 517 rivayetinden ahkâm ve dışındaki rivayetlerin sayısı 259 ve 258 olmak üzere takriben eşittir. Sünen ile ilgili meselelerde otuz beş olmak üzere en çok namaz konusunda rivayeti vardır. Tahâret ve hac-menâsik başlıklarında yirmişer rivayet tespit edilmiştir. Diğer konular arasında ise fedâil, tevbe, sabır gibi bölümlerde toplam yetmiş sekiz rivayet bulunmaktadır. Tarih, siyer-megâzî, menâkıb konularında kırk beş, fiten-melâhim, sıfatü'l-kıyâme, mucize başlıklarında ise yirmi dört hadis mevcuttur.

Müemmel b. İsmâil mutavassitûn tabakasından incelenen son kişidir. Diğer isimlerin aksine sünen konuları az olmak üzere onun 507 rivayetinden 244'ü sünen konularında, 263'ü câmi eserlerin ihtivâ ettiği diğer bölümlerdedir. Ahkâm ile alakalı otuz altı salât, yirmi altı daavât başlığında rivayet bulunmaktadır. Hac-menâsik ile ilgili ise yirmiye yakın hadis mevcuttur.

Sünen dışındaki konulardan fiten-melâhim, kıyâmet, mucize başlıklarında otuz beş rivayeti vardır. Fedâil, zikir, tevbe, sabır, şükür ve edeb bölümlerinde ise toplam yetmiş dokuz hadis bulunmaktadır. Tarih, siyer başlıklarında ise kırk bir rivayet tespit edilmiştir.

4.4.2.2. *Kütüb-i Sitte*'de bulunan rivayet sayısı

İmâm eş-Şâfi'î'nin *Kütüb-i Sitte*'de beş rivayeti tespit edilmiştir. Müelliflerden Ebû Dâvûd iki, Nesâî bir ve İbn Mâce iki hadis kaydetmiştir. Rihle yaptığı yerler göz önünde bulundurulursa görüş ve rivayetlerinin daha ziyade Mekke, Medîne, Bağdat ve Mısır'da şuyû bulduğu söylenebilir. Ya'kûb b. Humeyd'in ise *Kütüb-i Sitte*'den sadece İbn Mâce'de 62 rivayeti kaydedilmiştir.

Hasan b. Ali el-Hulvânî'nin 628 rivayetinden Buhârî'de biri, Müslim'de doksan altısı, Tirmizî'de seksen dördü, Ebû Dâvûd'da 116'sı ve İbn Mâce'de yirmisi tahrir edilmiştir. Hulvânî'nin müttetekün aleyh hadisi tespit edilememiştir. Meşhur kâri Ebû Abdîrrahman el-Mukrî'nin ise Buhârî'de on iki, Müslim'de on dört, Tirmizî'de on üç, Ebû Dâvûd'da yirmi yedi, Nesâî'de kırk bir ve İbn Mâce'de altı hadisi kaydedilmiştir.

Kütüb-i Sitte müelliflerinin vefat tarihi aralığı Nesâî dışında hicrî 256 ile 279 arasındadır. Mutavassitûn arasında tespit edilen Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ ve Muhammed b. Ali es-Sâîğ'in vefat tarihleri de sırasıyla hicrî 276 ve 291'dir. Müelliflerden daha geç bir tarihte yaşadıklarından dolayı kendilerinin *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri kaydedilmemiştir. Nesâî'nin tahrir etmeme sebebi bölgesellikle açıklanabilir.

Son olarak ele alınan mutavassitûndan Müemmel b. İsmâil'in 507 rivayetinden Buhârî'de bir, Tirmizî'de dokuz, Nesâî'de üç ve İbn Mâce'de dört hadisi kaydedilmiştir. Müemmel b. İsmâil'i Buhârî münkeru'l-hadîs terimiyle cerh etmiştir.⁷³⁹ Ancak bir rivayetini eserine almıştır. Ebû Dâvûd ise râviyi övmüş, ardından bazen vehmedebildiğini ifade etmiştir.⁷⁴⁰ Buna rağmen *Sünen*'ine Müemmel b. İsmâil'in hiçbir rivayetini kaydetmemesi dikkat çekicidir.

4.5. Değerlendirme

Her tabakada incelenen rivayetlerin ekseriyetle yüzde 50'den fazlasının ahkâm ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Genel sonuç olarak talebelerin rivayetlerinin yakın irtibatta bulundukları hocalarıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Nitekim ilk iki tabakadan örnek

⁷³⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, IV/234.

⁷⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X/111.

olarak İbn Abbâs'ın talebeleri İkrime ve Atâ' gösterilebilir. İbn Abbâs hem tefsir hem fıkıh özelde de hac hususunda yetkin bir sahâbîdir. İkrime tefsir konusunda 100'e yakın rivayete sahiptir. Atâ' da hac menâsiki meselesinde takriben 140 hadis nakletmiştir. Bölüm içerisinde ifade edildiği üzere aynı husus Câbir ve Ebu'z-Zübeyr arasında da bulunmaktadır. Nitekim Ebu'z-Zübeyr'in en çok rivayetinin bulunduğu namaz, zekât bölümlerindeki rivayetleri Câbir'e yakın sayıdadır. Yine Atâ' ile talebesinin sünen konularından namaz ve diğer konulardan zühd, tevbe, sabır gibi başlıklarda da yaklaşık olarak 150 rivayetlerinin bulunması dikkate değerdir. İkinci olarak incelenen isimlerden İbâziye ile anılan İkrime ya da devlet eliyle idam edilen Sa'îd b. Cübeyr yahut yine devlet tarafından sürgün cezasına çarptırılan İmâm eş-Şâfi'î gibi herhangi bir fırka veya siyâsî olayla bağlantılı olan kişilerin, kendi fırka ve görüşlerini öne çıkaracak rivayetleri önceledikleri görülmemiştir.

Ayrıca, Atâ'ya ahkâmın dışında zikir, tevbe, sabır, hüsnü'l-hulk, mekârimu'l-ahlâk, birr ve sıla gibi başlıklarda toplam 151 hadisi bulunmaktadır. Kaderiyye hakkında iki rivayetinin bulunması dikkat çekicidir. Süfyân b. Uyeyne'nin de fiten, sıfatü'l-kıyâme, cennet-cehennem ve mucizât gibi hususlarda doksanın üzerinde rivayeti bulunması dikkate değerdir. Bazı muhaddislerin belli bir konudaki rivayetlerinin toplam rivayet sayılarına nispetle yüksek oranları da göze çarpmaktadır. Meselâ, Mervân b. Muâviye'nin 532 rivayetinden 'ideyn ve sayd-zebâih başlıklarında altmış ikişer rivayeti varken Begavî'nin fedâil, sabır-şükür, tevbe gibi konularında 289, yaklaşık yarısı fiten-melâhim olmak üzere kıyâme, mucize, cennet-cehennem başlıklarında 121 rivayeti yer almakta, Sa'îd b. Mansûr'un ise ahkâm ile alakalı rivayetlerinde nikâh ve talâk hususunda seksen iki rivayeti ön plana çıkmaktadır.

Kütüb-i Sitte'de kaydedilen rivayetlere bakıldığında sahâbe tabakasından Buhârî'de toplam doksan yedi, Müslim'de ise 303 rivayet kaydedilmiştir. 145 müttetekûn aleyh rivayet bulunmaktadır. Tâbiûndan ise 295 rivayet Buhârî'de, 393 rivayet Müslim'de kaydedilmiştir. Müttetekûn aleyh rivayet sayısı 264'tür. Etbâ tabakasından bulunan râvilerden gelen rivayetlerin 425'ini Buhârî, 668'ini Müslim eserine almıştır. 240 müttetekûn aleyh rivayet mevcuttur. Etbâu'l-etbâ'da ise Buhârî'de toplam 146, Müslim'de 423 rivayet kaydedilmiş, müttetekûn aleyh rivayet tespit edilememiştir.

Dikkat çeken hususlardan bazıları; Müslim'in eserine İkrime'den tek rivayet alması, Buhârî'nin Ebu'z-Zübeyr'in rivayetlerinden altısını kaydetmesi, İbrâhim b. Tahmân'ın sadece üç rivayetinin Müslim'de bulunması ve etbâu'l-etbâ tabakasından Begavî'nin sadece bir rivayetinin Buhârî tarafından tahrir edilmesi, Humeydî ve Adenî dışında diğer etbâu'l-etbâ'nın *Kütüb-i Sitte*'de neredeyse hiç rivayetinin bulunmamasıdır. Bunun kısmî sebepleri

olarak ise Begavî'nin hadis tahdisi karşılığında para alması, Muhammed b. İsmâil es-Sâîğ ve Muhammed b. Ali es-Sâîğ'in vefatlarının geç olması, Müemmel b. İsmâil'in ise münkeru'l-hadîs görülmesi sayılabilir.

5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Tezde, Mekke’de hadis rivayetinin ilk üç asırdaki gelişim seyri Mekke’de yaşayan râviler ve rivayetleri üzerinden ele alınmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde varılan neticelerden ilki, tespit edilen 736 Mekkeli râvi içerisinde Mekkeli kabilelerden Cumahî, Mahzûmî, Huzâ‘î’nin hadis rivayetinde ön plana çıkmasıdır. Mevâlî önce icbârî olsa da ilimle uğraşmışsa da daha sonraları hadis ilmine öncülük etmeleri mümkün olmuştur. Emirler, kâdılar ve kârilere hadis rivayetinde karşılaştırıldığında hadislerle en az meşgul olanların emirler olduğu görülmüştür. Bir diğer husus ise Mekke’de hadis rivayetinde tedlîs ve ihtilâtın kayda değer bir etkiye sahip olmadığıdır. Nitekim 700’ü aşkın râvi arasından on üç müdellis, altı muhtelit râvi tespit edilebilmiştir. Bu sayının hadis rivayetine etkisinin çok cüzî olduğu tahmin edilebilir bir durumdur. Müdellis ve muhtelit râvilerden hadis rivayetine menfî tesir edecek bir kişi saptanmamıştır.

Her tabakadan olmak üzere on dört râvinin Mekke’de hadis rivayetine eserleriyle de katkıda bulunduğu görülmüştür. Nitekim hicrî III. asır tasnifin en parlak dönemidir. Mekke’deki ulemâ da bu yönde faaliyet göstermiş, toplamda on dört râvinin çok sayıda eseri olduğu tespit edilmiştir. Mekke’nin tefsir ve fıkıh alanlarındaki ekolleşmesi kadar hadis ilmi de halkaları, hoca-talebe irtibatları ve eserleriyle varlık bulmuştur. Sahâbî râvilerle tâbiîn ve daha sonraki nesillerin irtibatı ekseriyetle meclisler sayesinde olmuştur. Bu bağlamda hadis halkalarına devamlılık gösterilmesinin hoca ile talebenin rivayet konularının benzerliğine dahi etki ettiği görülmüştür.

Çalışma neticesinde ulaşılan tüm tabakalarda bulunan toplam 736 Mekkeli râviden kırkın üzerinde rivayeti bulunan başka bir ifadeyle hadislerle meşguliyeti diğerlerine nisbetle sayı bakımından tebârüz eden 140 kişi bulunmaktadır. Sahâbe devrinin öne çıkan simaları Abdullah b. Abbâs ve Câbir b. Abdillâh, hem hadis hem tefsir konusunda Mekkeli tâbiûna öncülük ettikleri neticesine varılmıştır. Tâbiûn arasından öne çıkan isimler ise İkrime, Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid ve Amr b. Dînâr olarak tespit edilmiştir. Sahâbe neslinin en yakın talebeleri de bu isimlerdir. Etbâ tabakasında ise İbn Cüreyc ve Süfyân b. Uyeyne en önemli muhaddisler olarak görülmektedir. Üç tabakada kaydedilen bu isimlerin tamamının Mekke’de halka sahibi olduğu rivayetler doğrultusunda tespit edilmiş, ricâl kaynaklarıyla da teyit edilmiştir.

Mekke’nin hadis tarihi açısından önemi İslâm’ın ilk merkezi olmasının dışında hac vasıtasıyla Mekke’deki âlimlere diğer şehirlerdeki bilgi birikimine ulaşma imkânı sağlamasıdır.

Mekke'nin ilk üç asırda sosyal ve siyasî durumuna bakıldığında ise ekseriyetle dışarıdaki kargaşalardan korunma merkezi haline geldiği, herhangi bir cezaya çarptırılan kişinin genellikle Mekke'ye sığındığı görülmüştür.

Üçüncü bölümde Mekke'de ilk üç asırda yaşamış râvilerin rivayetlerinin konuları ve hadis edebiyatına intikali ele alınmıştır. Bu bölümde dikkat çeken husus, yirmi dört râviden hiçbirinin herhangi bir mezhep ya da kabileyi öncelememesidir. Bu doğrultuda rivayetlerine gölge düşürecek bir tasarrufun tespit edilmemesi de önemlidir. Ayrıca kabile, mezhep mensubiyetlerinin destekleyecek rivayetleri nakletmeyi tercih etme temayülü de görülmemiştir. Mekkeli etbâu'l-etbâ tabakasındaki râvilerin rivayetlerinin *Kütüb-i Sitte*'de yer almaması vâkıyı tespit sadedindedir. Söz konusu tabakada ele alınan yirmi dört râvinin on birinin eser sahibi olduğu tespit edilmiştir.

Netice itibariyle çalışmada hicrî ilk üç asırda Mekke'nin hadis ilmi açısından portresi çizilmeye çalışılmıştır. Hicrî III. asrın sonuna gelindiğinde ise râvi sayısında olmasa da en son incelenen râvilerin Mekkeli talebe sayılarında ve dolayısıyla Mekke'de nakledilen rivayet sayısında büyük azalma görülmektedir. Bu da siyâsî olduğu gibi ilmî olarak da merkezin tamamen Mekke'den ayrıldığını göstermektedir.

Tezde hadis tarihinde yerleşik bilgilerin, râviler ve rivayetlerinden hareketle sağlaması yapılmış; hem rivayet sayıları ve hoca-talebe ağı hakkında yeni bilgiler temin edilmiş hem de yerleşik bilgilerle örtüşmenin büyük boyutlarda olduğu görülmüştür. Hadis rivayeti konusunda çeşitli emsârın ele alındığı çalışmaların tamamının birlikte ve mukayeseli değerlendirmesi hadis tarihi açısından daha net bir resme ulaşılmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Ahatlı, Erdinç. “Yahya b. Maîn’in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 211-232.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü’l-’İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1408/1988.

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. nşr. Ahmed Abdurrezzâk ‘Îd, Mahmûd Muhammed Halîl vd. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1419/1998.

Akyüz, Ali. *Saîd b. Mansûr’un Musannef’inin Yeniden İnşası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1997.

’Alâî, Ebû Sa’îd b. Halîl. *Câmi’u’t-tahsîl fî ahkâmi’l-merâsîl*. nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1978.

el-Alâî, Salâhuddîn Ebû Sa’îd Halil b. Abdillâh ed-Dimeşkî. *Kitâbü’l-Muhtelitîn*. thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalib - Ali Abdalbâsit. Kâhire: Mektebetü’l-Hancî, 1417/1996.

Alâuddîn Ali Rıza. *Nihâyetü’l-İğtibât bi men rumiye mine’r-ruvâti bi’l-ihtilât*. Kâhire: Dâru’l-Hadîs, ty.

Altıkulaç, Tayyâr. “İkrime”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Avcı, Casim. “Kureyş (Benî Kureyş)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Avcı, Casim - Şentürk, Recep. “Kabile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Aybakan, Bilal. “Şâfiî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları ve Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 6. Baskı., 2011.

Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Hüseyin el-Hanefî. *Megani’l-ahyâr fî ricâli Me’âni’l-âsâr*. nşr. Muhammed İsmâil. Beyrut: Dâru Kütübî’l-İlmiyye, 2006.

Bâcî, Süleymân b. Halef el-. *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*. nşr. Ali İbrahim Mustafa. Lübnan: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2012.

Baytar, Şeyma Nur. *Hicrî İlk Üç Asırda Mekke Kâdılarının Hadis İlmi ile İlişkileri*. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Begavî, Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdulaziz. *Mu’cemü’s-Sahâbe*. nşr. Muhammedü’l-Emîn Muhammed Mahmûd. Kuveyt: Mektebetü Dâri’l-Beyân, 1421/2000.

Belâzûrî, Ebû’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü’l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996.

Birişik, Abdulhamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara:

TDV Yayınları, 2022.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Kitâbü't-Târîhu'l-kebîr*. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.

Buhârî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1970.

Buhârî. *et-Târîhu'l-kebîr*. nşr. Muhammed Abdülhamîd Hân. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.

Cerrahoğlu, İsmail. “İbn Cüreyc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Cevâd, Ali. *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. Bağdad: yy., 1413/1993.

Çakan, İsmail Lütfi. “Begavî, Ali b. Abdülazîz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Çakan, İsmail Lütfi - Eroğlu, Muhammed. “Abdullah b. Abbâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

ed-Dûrî, Abdülazîz. “Emîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Düheys, Abdülmelik. *el-Kadâ fî Mekketi'l-Mükerreme kadîmen ve hadisen*. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1426/2005.

Ebu'l-Vefâ, Burhaneddin İbrâhim b. Muhammed. *Kitâbü'l-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvâti bi'l-ihtilât*. thk. Fevvez Ahmed Zümerli. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ty.

Ece, Abdurrahman. *Câbir b. Abdullah ve Hadis Tarihindeki Yeri*. Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Efendioğlu, Mehmet. “Saîd b. Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Ekici, Zeynep. *Yahya b. Main'in Tarih'inde “Salih”, “Salihu'l-hadis” ve “Suveylih” Seklinde Nitelenen Raviler ve Rivayetleri*. Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Eren, Mehmet. “Kadınların Hadis İlmine Katkıları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2003), 83-110.

Erünsal, İsmail E. “Verrâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*. nşr. Abdülmelik Abdullah Düheys. Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 1424/2003.

Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs. *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehri ve hadîsih*. thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Hadar, 1414/1994.

Fayda, Mustafa. “Hulefâ-yi Râşidîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Fesevî, Ya’kûb b. Süfyân. *Kitâbü’l-Ma’rife ve’t-târîh*. nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü’l-Dâr, 1989.

Fığlalı, Ethem Rûhi. “Fah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Fığlalı, Ethem Rûhi. “İbâziyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Gilliot, Claude. “Mujâhid’s Exegesis: Origins, Paths of Transmission and Development of a Meccan-Exegetical Tradition in its Human, Spiritual and Theological Environment”. *Tafsîr and Islamic Intellectual History*. ed. Andreas Görke, Johanna Pink. Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları. 2014.

Hâkim en-Nîsâbü’rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*. nşr. Abdurrahman el-Mer’aşlî. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.

Hâkim en-Nîsâbü’rî. *Ma’rifetü ’ulûmî’l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsih*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Riyâd: Mektebetü’l-Meârif, 1431/2010.

Hâkim en-Nîsâbü’rî. *Suâlâtü Mes’ûd b. Ali es-Siczi mea es’ileti’l-Bağdâdiyyîn an ahvâli’r-ruvât*. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1408/1988.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târihu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyâd: Dâru Taybe, 1405/1985.

Hamevî, Ebu Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkût. *Mu’cemü’l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru’s-Sadîr, 2010.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Kifâye fî ma’rifeti usûli’r-rivâye*. nşr. Mâhir Yâsin el-Fahl. Suûdi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 2015.

Hatiboğlu, İbrahim. “Süfyân b. Uyeyne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Hazrecî, Safiyyuddîn Ahmed b. Abdillâh el-. *Hülâsatü Tezhîbü Tezhîbi’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru’l-Beşâir, 1416.

Humeydî, Abdillâh b. Zübeyr. *el-Müsned*. thk. Habîburrahmân el-A’zamî. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1381/1951.

Irakî, Ahmed b. Abdîrrahîm b. Hüseyin Ebû Zür’a. *Tuhfetü’t-tahsîl fî zikri ruvâtî’l-merâsîl*. nşr. Abdillâh Nevvâre. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1419/1999.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî. *el-İstîâb fî esmâi’l-ashâb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1427/2006.

İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdillâh. *el-Enbâh alâ kabâili’r-ruvât*. thk. İbrâhim el-Enbârî. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1405/1985.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. nşr. Şükrullah b. Nimetullah Küçânî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1371/1951.

İbn Ebî Hâtîm. *Kitâbü'l-Merâsîl*. nşr. Şükrullah b. Nimetullah Küçânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe*. 9 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütüb, 1853.

İbn Hacer. *Lisânü'l-Mîzân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.

İbn Hacer. *Nüzhetü'n-nazar*. thk. Nureddîn İtr. Dimaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1421/2000.

İbn Hacer. *Takrîb*. thk. Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.

İbn Hacer. *Ta'cîlû'l-menfa'a bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbe'a*. thk. İkrâmullah İmdâd el-Hak. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1996.

İbn Hacer. *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs*. thk. Âsım b. Abdillâh. Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1403/1983.

İbn Hacer. *Tehzîbü't-Tehzîb*. thk. Âdil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Mahmûd Zâyed. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992.

İbn Hibbân. *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*. nşr. Mecdî b. Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.

İbn Hibbân. *es-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmûîd Hân. Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2008.

İbn Kâni', Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkî. *Mu'cemü's-sahâbe*. thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Sâlim. 3 Cilt. Amman: Mektebetü'l-Gurabâi'l-İslâmiyye, ty.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Nokta, Ebûbekir Muhammed b. Abdülganî. *Kitâbü't-Takyîd li ma'rifeti'r-ruvâti ve's-süneni ve'l-mesânîd*. nşr. Seyyid Şerifüddîn Ahmed. Hindistan: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1983.

İbn Receb, Zeynüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. el-Bağdâdî el-Hanbelî. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. nşr. Nuruddîn İtr. Kahire: Dâru's-Selâm, ts.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kebîr*. thk. Ali

Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kāhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Üsdü'l-gābe*. thk. Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.

İclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikât*. nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, ts.

el-İsfahanî, Abdullâh b. Ca'fer b. Hayyân. *Ehâdisu Ebi'z-Zübeyr*. thk. Bedr b. Abdullâh el-Bedr. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1417/1996.

el-İsfahânî, Ebûbekir Ahmed b. Ali. *Ricâlü Sahîhi Müslim*. nşr. Abdullâh el-Leysî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.

el-İsfahânî, Ebû Nuaym. *Tesmiyetü mâ intehâ ileynâ mine'r-ruvâti an Sa'id b. Mansûr âliyen*. thk. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüdey'. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1409/1989.

Kandemir, M. Yaşar. "Câmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Kandemir, M. Yaşar. "İbrâhim b. Tahmân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Karabulut, Fuat. *Süfyân b. Uyeyne (H. 107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Kaya, Mehmet Fatih. *Hadis Usûlünde İhtilât*. İstanbul: Rihle Kitap, 2011.

Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer el-İdrîsî el-Mağribî. *er-Risâletü'l-müstatrafe li beyânî meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe*. nşr. Muhammed Ali. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

Kılıç, Ünal. "Vali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kilinçli, Sami. "İslam Öncesi Arap Toplumunda Kabileler Arası Rekabetin İslam Davetine Yansımaları". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/1 (2012), 57-87.

Kurban, Nur Ahmet. *İlk Dönem Tefsir Hareketleri-Mekke Ekolü Örneği*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013.

Kurban, Nur Ahmet. *Mekke Ekolünün Oluşumu ve Kur'an Tefsirindeki Yeri*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Külekçi, Cahit. "Mekke'nin Siyasal Yapısının Oluşum Sürecinde Kusay b. Kilâb". *Şarkiyat Mecmuası* 1/24 (2014), 103-119.

el-Leknevî, Abdülhay. *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1407/1987.

Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1995.

Motzki, Harald. *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*. çev. Bekir Kuzudişli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Motzki, Harald. *The Origins of Islamic Jurisprudence Meccan Fiqh Before the Classical School*. çev. Marion H. Katz. Leiden: Brill, 2002.

Motzki, H., "Sa'îd b. Djubayr", *Encyclopaedia of Islam* (İkinci edisyon), ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, (Erişim: 17 Haziran 2022), http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_8877.

el-Muallimî, Abdullah b. Abdîrrahmân b. Abdîrrahîm - Huzeyfî, Abdurrahmân b. Muhammed. *Kudâtü Mekkete'l-Mükerreme mine'l-karni'l-evveli'l-hicrî hatte'l-'asri'l-hâdir*. 2 Cilt. Cidde: by., 1431.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Tabakât*. nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan. Riyâd: Dâru'l-Hicr, 1411/1991.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*. nşr. İdâretü't-Tibâati'l-Münîriyye. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.

Nur Seyf, Ahmed Muhammed. *Yahyâ b. Ma'in ve kitâbuhu't-Târih*. Mekke: et-Türâsi'l-'Arabî, 1399/1979.

Okiç, Tayyip. *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959.

Özaydın, Abdülkerim. "Ahbâru Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Özdemir, Veysel. *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü's-Sâdika'sı*. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2018.

Özdemir, Veysel. "Amr b. Şuayb an Ebihi an Ceddihi' İsnadının Tenkit ve Tahlili". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2008), 227-245.

Öztürk, Mustafa. *Mevâlinin Hadis Rivayetindeki Yeri*. Ankara: Yedirenk Kitapları, 2012.

Pellat, Ch. "İbn Djuraydj". *Encyclopaedia of Islam*, (İkinci baskı). ed. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. (Erişim: 17 Haziran 2022).

Polat, Salahattin. "Mürsel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

es-Safedî, Salâhuddîn Halîl. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. nşr. Ahmed el-Arnaût. ۳^ü Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.

Sandıkçı, S. Kemal. *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Schacht, Joseph. “Hadislerin Yeniden Değerlendirilmesi”. çev. İshak Emin Aktepe.

Schacht, J. “‘Aṭā’”, *Encyclopaedia of Islam*, (İkinci baskı). ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. (Erişim: 26 Ekim 2021). http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0827.

Schacht, J. “‘İkrima’”. *Encyclopaedia of Islam*, (İkinci edisyon). ed. B. Lewis, V. L. Menage, Ch. Pellat and J. Schacht. Leiden: Brill, 1986.

Sezgin, M. Fuad. *Buhârî’nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 4. Basım, 2015.

es-Sibâ’î, Ahmed. *Târihu Mekke: Dirâsât fi’s-siyâse ve’l-‘ilm ve’l-ictimâ’ ve’l-‘umrân*. Riyâd: yy., 1419/1999.

Suâlâtü’s-Sülemî li’d-Dârekutnî. nşr. Sa’d b. Abdillâh el-Humeyyid-Hâlid b. Abdurrahman el-Cüraysî. Riyad, by. 1427/2007.

es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Kitâbü Esmâi’l-müdellesîn*. nşr. Mahmûd Muhammed Hasan Nassâr. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1412/1992.

Taberânî, Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu’cemü’l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ty.

Tanrıverdi, Mustafa. *Müdelles Hadis ve Müdelles Raviler*. İstanbul: Hünkar Yayıncılık, 2019.

Tarhan, Enes. “Müdebbec Kavramına Dair Bir İnceleme: Râvinin Akran Olması Şart mıdır?” *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2023), 517-537.

Tatar, Veli. *Sosyokültürel Bağlamda Hadis Tasnifi*. Ankara: TDV Yayınları, 2023.

Tatlı, Mustafa. *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

Tekin, Muhammed Ali. *Hanefî Hadisçiliği-Zafer Ahmed Tânevî Örneği*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Tekin, Muhammet Ali. *Hanefî Hadisçiliği -Zafer Ahmed Tânevî Örneği*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Topgül, Muhammed Enes. *İsnâdı Okumak*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.

Turhan, Halil İbrahim. *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Varol, M. Bahaüddin. “Zübeyr b. Bekkâr (172-256/789-870) Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2003), 189-206.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerıyyâ. *Ma’rifetü’r-ricâl*. nşr. Muhammed Kâmil el-Kassâr. Dımaşk: Mecme’atü’l-Lüga, 1985.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerıyyâ. *Târîhu Yahyâ b. Ma'în (Dûrî)*. nşr. Abdullah Ahmed Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1990.

Yaşar, Mehmet. "İbn Abbas'ın Tefsir Kaynakları ve Tefsir Metodunun İncelikleri Üzerine". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (2022), 1499-1539.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdullah b. Zübeyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Tolunoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 41. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yiğit, İsmail. "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yiğit, İsmail. "Mevâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yücel, Ahmet. *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2014.

Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*. nşr. Muhammed el-Mevsılî. thk. Mahmûd Arnaût. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1405/1985.

Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1975.

Zehebî. *el-Kâşif fî ma'rîfeti men lehû rivâye fî Kütübi's-Sitte ve hâşiyetihî*. thk. Muhammed Avvâme - Ahmed Muhammed el-Hatîb. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble, ty.

Zehebî. *er-Ruvâtü's-sikât el-mütekellim fîhim bimâ lâ yücibü raddehüm*. nşr. Muhammed el-Mevsılî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1412/1992.

Zehebî. *el-Mugnî fî'd-du'afâ*. nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî. 2 Cilt. Katar: İdâretü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, ty.

Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm*. nşr. Züheyr Fethullah. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim, 1976.

Suâlâtü Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li'd-Dârekutnî. nşr. Muvaffık b. Abdillâh. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1404.

EKLER

Tabakalara Göre Mekkeli Râvilerin Listesi

A. SAHÂBE RÂVİLER

1. Abdullah b. Abbas: ö. 68.
2. Câbir b. Abdillâh: ö. 78.
3. Abdullah b. Amr b. Âs es-Sehmî: ö. 65.
4. Abdullah b. Zübeyr: ö. 73.
5. Ebu't-Tufeyl Âmir b. Vâsile: ö. 110.
6. Abbas b. Abdilmuttalib b. Hişâm: ö. 32.
7. Ammâr b. Yâsir: ö. 37.
8. Esmâ bt. Ebîbekir: ö. 73.
9. Amr b. Âs: ö. 43.
10. Misver b. Mahreme b. Nevfel: ö. 64.
11. Fâhite bt. Ebî Tâlib: ö. 50.
12. Safiyye bt. Şeybe: ö. ?
13. Âmir b. Rebîa el-Anzî: ö. 32.
14. Hakîm b. Hizâm b. Huveylid: ö. 54.
15. Mikdâd b. Amr b. Sa'lebe: ö. 33.
16. Abdurrahman b. Ebzâ: ö. ? Tekrar
17. Hâlid b. Velid b. Muğîre: ö. 21.
18. Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Siddîk: ö. 53.
19. Ya'lâ b. Ümeyye et-Temîmî es-Sekâfî: ö. 47/60?
20. Lakîb b. Sabire el-Ukaylî: ö. ?
21. Ebû Mahzûra el-Cumahî: ö. 59.
22. Abdullah b. Sâib el-Mahzûmî: ö. 63.
23. Safvân b. Ümeyye b. Halef el-Cumahî el-Kuraşî: ö. 42.
24. Muttalib b. Ebî Vedâa el-Kuraşî: ö. ?
25. Abdurrahman b. Osmân b. Ubeydillâh et-Teymî: ö. 73.
26. Sürâka b. Mâlik b. Cü'süm el-Müdlîcî el-Kinânî: ö. 24.
27. Şifâ bt. Abdillâh b. Abdişems el-Adevî: ö. ?
28. Ebû Şureyh el-Ka'bî el-Huzâ'î: ö. 68.
29. Habîb b. Mesleme: ö. 42.
30. Abdullah b. Ebî Bekir es-Siddîk: ö. 13.
31. Amr b. Ebî Akreb: ö. ?
32. Hâris b. Nevfel b. Hâris b. Abdilmuttalib el-Kuraşî: ö. 35?
33. İkrime b. Ebî Cehl el-Mahzûmî el-Kuraşî: ö. 13.
34. Şeybe b. Osmân b. Ebî Talha el-Cumahî el-Kuraşî el-Hacebî: ö. 59.
35. Umeyr b. Katâde el-Leysî: ö. ?
36. Leylâ bt. Ebî Hasme: ö. ?
37. Hâris b. Hişâm: ö. 18.
38. Abdullah b. Zem'a b. Esved b. Muttalib: ö. ?
39. Habîbe bt. Ebî Tecrae: ö. ?
40. Meymûne bt. Kerem: ö. ?
41. Dubâ'a bt. Zübeyr b. Abdilmuttalib: ö. ?
42. Rebîa b. Hâris b. Abdilmuttalib: ö. 23.
43. Ümmü Kürz el-Ka'biyye el-Huzâ'î el-Mekkiyye: ö. ?
44. Sâib b. Ebî Sâib: ö. ?
45. Huveytib b. Abdiluzzâ: ö. 54.
46. Ukbe b. Hâris b. Âmir: ö. 50.
47. Abdullah b. Abdilesed el-Mahzûmî: ö. 3.
48. Yezîd b. Şecere el-Fihri: ö. 58.
49. Gaylân b. Seleme es-Sekâfî: ö. 23.
50. Abdullah b. Ebî Rebîa el-Mahzûmî: ö. 35.
51. Abdurrahman b. Safvân b. Kudâme el-Cumahî: ö. ?
52. Yezîd b. Esved el-Huzâ'î: ö. ?
53. Hanzala b. Hizyem et-Temîmî: ö. ?
54. Rifâa b. Arâbe el-Cühenî: ö. ?
55. Abdullah b. Habeşî el-Has'amî: ö. ?

56. Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî: ö. 23-35.
57. Hatice bt. Huveylid: ö. 3
58. Dırâr b. Hattâb: ö. 12?
59. Esved b. Halef b. Abdiyeğûs el-Kuraşî: ö. ?
60. Attâb b. Esîd b. Ebi'l-Îs: ö. 13/23?
61. Nevfel b. Mesâhik b. Abdillâh b. Mahreme: ö. 74.
62. Hâris b. Mâlik b. Kays el-Leysî: ö. 65-6?
63. Sa'îd b. Âmir el-Cumahî: ö. 19-21.
64. Ka'kâ' b. Abdillâh b. Selâme: İbn Ebî Hadrâd ö. ?
65. Nâfî' b. Abdilhâris el-Huzâî: ö. ?
66. Ümmü Osmân bt. Süfyân el-Mekkî: ö. ?
67. Cüveyriye bt. Mücellel: Esmâ bt. Mücellel el-Âmiriyye, ö. ?
68. Kürz b. Alkame el-Huzâî: ö. ?
69. Muharriş el-Ka'bî: ö. 68.
70. Ayyâş b. Ebî Rebîa el-Mahzûmî: ö. 15.
71. Zeynep bt. Abd Dihmân: ö. 3/4/6.
72. Huneyn: ö. ?
73. Kudâme b. Abdillâh b. Ammâr: ö. ?
74. Rukâne b. Abdiyezîd b. Hâşim b. Muttalib: ö. 42.
75. Ebû Süfyân b. Hâris b. Abdilmuttalib: ö. 20.
76. Ebû Süfyân b. Harb: ö. 31/32.
77. Mahreme b. Nevfel b. Vüheyb: ö. 54.
78. Osmân b. Talha b. Ebî Talha el-Hacebî: ö. 41-2?
79. Abdullâh b. Huzâfe b. Kays: Ebû Huzâfe es-Sehmî ö. 23-35.
80. Abdullâh b. Adî b. Hamrâ es-Sekafî: ö. ?
81. Süheyl b. Amr el-Kuraşî el-Âmirî: ö. 18.
82. Muhammed b. Esved b. Halef el-Huzâî: ö. 15.
83. Erkam b. Ebi'l-Erkam: ö. 13.
84. Hâlid b. Âs b. Hişâm Mugîre el-Kuraşî el-Mahzûmî: ö. 14?
85. Mutî' b. Esved b. Muttalib: ö. 23-35?
86. Keysân: ö. ?
87. Abdurrahman b. Ya'mer ed-Düelî: ö. ?
88. Hâris b. Hâtib el-Cumahî: ö. ?
89. Kays b. Mahreme b. Muttalib b. Abdimenâf: ö. ?
90. Rukayka bt. Sayfî b. Hişâm: ö. ?
91. Ümmü Hâlid bt. Sa'îd b. Âs: ö. ?
92. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî: ö. 11.
93. Abdullâh b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî: ö. 37.
94. Nevfel b. Hâris b. Abdilmuttalib: ö. 25.
95. Alkame b. Nadle el-Mekkî: ö. ?
96. Abdullâh b. Sa'dî: ö. ?
97. Hişâm b. Âs b. Vâil: ö. 13.
98. Hubeyş b. Hâlid b. Sa'd: ö. 8.
99. Ebû Akreb Huveylid b. Hâlid b. Büceyr: ö. ?
100. Alkame b. Fağvâ el-Huzâî el-Ezdî: ö. ?
101. Ebân b. Sa'îd el-Ümevî: ö. 29.
102. Ebû Kuhâfe Osman b. Âmir et-Temîmî: ö. 14.
103. Abdullâh b. Sâbî el-Cumahî: ö. ?
104. Seleme b. Ümeyye: ö. ?
105. Kays b. Sâib: ö. ?
106. Târik b. Alkame el-Mekkî: ö. ?
107. Nadîr b. Hâris: ö. 15.
108. Ebu'l-Âs b. Rebî: ö. 12.
109. Kelede b. Hanbel el-Cumahî: ö. ?
110. Haccâc b. İlât b. Hâlid es-Sülemî: ö. 13?
111. Hâlid b. Esîd b. Ebi'l-Îs: ö. 8.
112. Rukayye bt. Muhammed (s.a.v.): ö. ?
113. Âs b. Hişâm b. Hâlid el-Mahzûmî: ö. ?
114. Abdurrahman b. Merki': ö. 6.
115. Abdullâh b. Ebî Hamsâ': ö. ?

116. Abdullah b. Hilâl b. Abdillâh es-Sekafî: ö. ?
117. Abdullah b. Süheyl b. Amr el-Mekkî: ö. 12.
118. Amr b. Şâs el-Eslemî: ö. ?
119. Büdeyl b. Külsûm el-Huzâî: ö. ?
120. Büsr b. Süfyân el-Huzâî el-Ka'bî: ö. ?
121. Ebû Cehm b. Huzeyfe: ö. 41-60?
122. Ebû Sebre b. Ebû Rühm b. Abdiluzzâ b. Ebî Kays: ö. 23-35?
123. Ebû İhâb b. Azîz: ö. ?
124. Ervâ bt. Küreyz: ö. ?
125. Havle: ö. ?
126. Hazn b. Ebî Vehb el-Mahzûmî el-Kuraşî: ö. ?
127. Hidâş b. Ebî Hidâş: ö. ?
128. Huceyr b. Ebî İhâb et-Temîmî el-Mekkî: ö. ?
129. İyâs b. Abd el-Müzenî: ö. ?
130. Kunfüz b. Umeyr et-Temîmî el-Kuraşî: ö. ?
131. Kürz b. Câbir el-Fihri: Ebû Abdîrrahman: ö. 8.
132. Muâz el-Mekkî el-Ca'dî: ö. ?
133. Muhavvel b. Yezîd es-Selmî el-Behzî: ö. ?
134. Muttalib b. Hanteb b. Hâris: ö. ?
135. Mücâlid b. Mes'ûd: ö. 36.
136. Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî: ö. 14.
137. Seleme b. Hişâm b. Muğîre el-Mahzûmî: ö. 14.
138. Temlik eş-Şeybiyye: ö. ?
139. Uceyr b. Abdiluzzâ: ö. ?
140. Ümmü Mâlik el-Behziyye: ö. ?
141. Amr b. Fağvâ ö. ?

B. TÂBÎÛN RÂVİLER

1. Atâ b. Ebî Rebâh: ö. 114.
2. İkrime b. Abdillâh el-Berberî: ö. 107.

3. Mücâhid b. Cebr el-Mahzûmî: ö. 101-4?
4. Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tadrîs el-Esedî: ö. 126.
5. Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713?)
6. Amr b. Dînâr el-Esrem: ö. 126.
7. Tâvûs b. Keysân: ö. 106.
8. Abdullah b. Ubeydillâh b. Züheyr/Ebî Müleyke el-Kuraşî: ö. 117.
9. Abdullah b. Ebî Necîh es-Sekafî el-Mekkî: ö. 131.
10. İsmâil b. Müslim el-Basrî el-Mekkî: ö. ?
11. Talha b. Nâfi' el-Kuraşî el-Vâsitî el-Mekkî: ö. 124.
12. Miksem b. Becera/Bücre: ö. 101.
13. Ubeyd b. Umeyr b. Katâde el-Leysî: ö. 68.
14. Abdullah b. Osmân b. Huseym: ö. 132.
15. Ebân b. Sâlih b. Umeyr el-Kuraşî: ö. 115.
16. Nâfi' b. Cübeyr b. Mut'im el-Kuraşî: ö. 99.
17. Abdurrahman b. Abdillâh b. Sâbit el-Cumahî el-Mekkî: ö. 118.
18. Abdullah b. Abdîrrahman b. Ebî Hüseyin en-Nevfelî el-Mekkî: ö. ?
19. Abdülaziz b. Rufey' el-Mekkî: ö. 130.
20. Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr b. Katâde el-Leysî el-Mekkî: ö. 113.
21. İkrime b. Hâlid b. Âs b. Hişâm b. Muğîre el-Kuraşî el-Mahzûmî: ö. 116?
22. İbrahim b. Meysere et-Tâifî: ö. 132.
23. Ammâr b. Ebî Ammâr: ö. 98?
24. Yahyâ b. Ca'de b. Ebî Vehb el-Mahzûmî: ö. ?
25. Ebû İyâd Amr b. Esved el-Absî: ö. ? el-Ansî.
26. Abdullah b. Muhayrîz el-Kuraşî: ö. 99.
27. Ubeydullah b. Ebî Ziyâd el-Kaddâh el-Mekkî: ö. 150.
28. Yahyâ b. Abdîrrahman b. Hâtîb b. Ebî Belte'a: ö. 104.

29. Ebû Bekir b. Ubeydillah b. Züheyr/Ebî Müleyke el-Kuraşî: ö. ?
30. Şibl b. Abbâd el-Mekkî el-Kârî: ö. 148.
31. Muhammed b. Abdillâh b. Amr b. Âs el-Kuraşî es-Sehmî: ö. ?
32. Mansûr b. Abdurrahman b. Talha b. Hâris ö. 137-8.
33. Sadaka b. Yesâr el-Cezerî: ö. 132
34. Yûsuf b. Mâhek: ö. 113.
35. Ebû Necîh es-Sekaffî el-Mekkî: ö. 109.
36. Ömer b. Hakem b. Sevbân: ö. 117.
37. Ubeydullah b. Ebî Yezîd: ö. 126.
38. Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer el-Mahzûmî: ö. ?
39. Süleymân b. Ebî Müslim el-Ahvel: ö. ?
40. İyâd b. Abdillâh b. Sa'd b. Ebî Serh el-Âmirî el-Mekkî: ö. 100 başlarında.
41. Yûsuf b. Mihrân: ö. ?
42. Abdullah b. Bâbâh el-Mahzûmî: ö. ?
43. Abdullah b. Atâ et-Tâifî el-Mekkî el-Medenî el-Vâsitî el-Kûffî: ö. ?
44. Kâsım b. Ebî Bezze el-Mekkî: ö. 115/125?
45. Sa'îd b. Mînâ: ö. ?
46. Abdülaziz b. Cüreyc el-Mekkî: ö. ?
47. Ma'rûf b. Harrabûz el-Mekkî: ö. ?
48. Abdülvâhid b. Eymen el-Mahzûmî: ö. ?
49. Nâfiz Ebû Ma'bed: ö. 104.
50. Abdullah b. Kesîr ed-Dârî el-Kârî el-Mukri el-Mekkî: ö. 120.
51. Amr b. Sa'îd b. 'Âs: ö. ?
52. Ebû Seleme b. Süfyân el-Mahzûmî: ö. ?
53. Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî el-Mekkî: ö. ?
54. Abdurrahman b. Sa'îd b. Yerbû' el-Mahzûmî: ö. 109.
55. Eymen b. Nâbil el-Habeşî el-Mekkî: ö. 150.
56. Mus'ab b. Şeybe b. Cübeyr b. Osmân el-Abderî el-Mekkî: ö. ?
57. Safvân b. Ya'lâ b. Ümeyye et-Temîmî el-Kuraşî: ö. ?
58. Mus'ab b. Muhammed b. Abdurrahman b. Şurahbîl el-Abderî el-Mekkî: ö. ?
59. Ubeydullah b. Adî el-Kuraşî: ö. 95.
60. İkrime b. Abdurrahman b. Hâris el-Mahzûmî: ö. 103.
61. Misda' el-Eslemî el-Mekkî: ö. ?
62. Ömer b. Atâ b. Ebi'l-Huvâr el-Mekkî: ö. ?
63. Ziyâd el-A'rec el-Mekkî: ö. ?
64. Abdurrahman b. Hâtıb b. Ebî Belte'a: ö. 68.
65. Âsım b. Lakît b. Sabire: ö. ?
66. Dâvûd b. Ebî Âsım b. Urve es-Sekaffî el-Mekkî: ö. ?
67. İsmâîl b. Kesîr Ebû Hâşim el-Mekkî: ö. ?
68. Ali b. Abdillâh el-Ezdî: ö. ?
69. Abdullah b. Kesîr b. Muttalib b. Ebî Vedâa el-Kuraşî: ö. 120.
70. Abdülhamîd b. Cübeyr b. Şeybe b. Osmân b. Ebî Talha el-Abderî: ö. ?
71. Abdülmelik b. Ebî Mahzûra el-Kuraşî: ö. ?
72. Müslim b. Yesâr el-Mekkî: ö. 100-?
73. Sâib b. Ferrûh: ö. ?
74. Zübeyr b. Mûsâ b. Mînâ el-Mekkî: ö. ?
75. Kâsım b. Muhavvel b. Yezîd es-Selmî: ö. ?
76. Abdullah b. Keysân: ö. ?
77. Abdurrahman b. Verdân el-Gifârî el-Mekkî: ö. ?
78. Anbese b. Ebî Süfyân: ö. ?
79. Hâlid b. Abdillâh b. Yezîd b. Esed ed-Dimaşkî el-Kasrî: ö. 126.
80. İsmâîl b. İbrâhim eş-Şeybânî: ö. ?
81. Mugîre b. Abdurrahman b. Hâris: ö. 101-5?
82. Abdurrahman b. Mâlik b. Mâlik b. Cü'süm el-Müdlîcî: ö. ?

83. Abdurrahman b. Mut'im: ö. 106.
84. Müsâfi' b. Abdillâh b. Şeybe b. Osmân el-Abderî: ö. 57-64.
85. Safvân b. Abdillâh b. Safvân b. Ümeyye b. Halef el-Kuraşî el-Cumahî: ö. ?
86. Süleymân b. Atîk: ö. ?
87. Abdullâh b. Amr b. Abd el-Kârî el-Mahzûmî: ö. ?
88. Abdullâh b. Safvân b. Ümeyye b. Halef el-Kuraşî el-Cumahî: ö. 73.
89. Ebû Yezîd: ö. ?
90. Hâris b. Abdillâh b. Ebî Rebîa el-Mahzûmî: ö. 70.
91. Nâfi b. Alkame b. Safvân b. Muharris el-Kinânî el-Mekkî: ö. 89-?
92. Ömer b. Sefîne el-Kuraşî el-Hâşimî el-Mekkî: ö. ?
93. Sa'îd b. Huveyris: ö. ?
94. Ya'lâ b. Memlek el-Mekkî: ö. ?
95. Abdullâh b. Mutî' el-Adevî: ö. 73.
96. Muhammed b. Esved b. Halef b. Abdiyeğüs el-Cumahî: ö. ?
97. Mühâcir b. Kıbtiyye el-Mekkî: ö. ?
98. Nadr b. Rahîn el-Abderî: ö. ?
99. Abdurrahman b. Abdillâh b. Ebî Ammâr el-Mekkî: ö. ?
100. Abdullâh b. Amr b. Fağvâ el-Huzâî: ö. ?
101. Abdullâh b. Hâlid b. Esîd b. Ebî'l-Îs: ö. ?
102. Abdülaziz b. Abdillâh b. Hâlid b. Esîd: ö. 100-?
103. Ali el-Esedî: ö. ?
104. Hakîm b. İkkâl el-Kuraşî: ö. ?
105. İbrâhim b. Ebî Harre: ö. ?
106. Nâfi' b. Uceyr b. Abdiyezîd el-Muttalibî el-Mekkî: ö. ?
107. Ömer b. Hüseyin b. Abdillâh el-Cumahî: ö. ?
108. Sâlim b. Şevvâl el-Mekkî: ö. ?
109. Urve b. İyâd b. Adî en-Nevfelî: ö. ?
110. Yahyâ b. Kumta: ö. ?
111. Abdurrahman b. Alkame el-Mekkî: ö. ?
112. Abdurrahman b. Hasan b. Kâsım el-Mekkî: ö. ?
113. Abdurrahman b. Şeybe b. Osmân el-Abderî el-Mekkî: ö. ?
114. Amr b. Ebî Süfyân b. Abdirrahman b. Safvân b. Ümeyye el-Cumahî: ö. ?
115. Avsece el-Hâşimî: ö. ?
116. Becâle b. Abde: ö. ?
117. Hişâm b. İsmâil el-Mekkî: ö. ?
118. Hişâm b. Yahyâ b. Âs b. Hişâm el-Mahzûmî: ö. ?
119. Muhammed b. Sâbit b. Sibâ': ö. ?
120. Muhammed b. Târik el-Mekkî: ö. ?
121. Nâfi' b. Sercis: ö. ?
122. Osmân b. Abdilmelik el-Mekkî: ö. ?
123. Şuays b. Ubeydillâh et-Temîmî: ö. ?
124. Urve b. Âmir el-Mekki: ö. ?
125. Ümmü Abdilmelik b. Ebî Mahzûra: ö. ?
126. Abbâs b. Abdirrahman b. Humeyd el-Kuraşî el-Mekkî: ö. ?
127. Abdülhamîd b. Râfî': ö. ?
128. Abdurrahman b. Safvân b. Ümeyye b. Halef el-Kuraşî el-Cumahî: ö. ?
129. Ali b. Mâcide Ebû Mâcide es-Sehmî: ö. ?
130. Ebû Sa'd el-Mekkî: ö. ?
131. Hâlid b. Sâra el-Kuraşî el-Mahzûmî: ö. ?
132. Meymûn b. Bedir el-Ezdî el-Mekkî: ö. ?
133. Muhammed b. Abdirrahman Ebu's-Sevrayn el-Cumahî: ö. ?
134. Muhammed b. Mürtefi' b. Nadîr b. Hâris el-Kuraşî el-Abderî: ö. ?
135. Müslim b. Yennâk el-Huzâî: ö. ?
136. Sâib el-Cumahî: ö. ?
137. Ubeyd b. Sa'd ed-Deylemî: ö. ?
138. Ubeydullâh b. İyâd: ö. ?

139. Ümeyye b. Safvân b. Abdillâh b. Safvân b. Ümeyye b. Halef el-Kuraşî el-Cumahî: ö. ?
140. Cumahî: ö. ?
141. Ümeyye b. Safvân b. Ümeyye b. Halef el-Kuraşî el-Cumahî: ö. ?
142. Abdurrahman b. Abdillâh b. Hâlid b. Esîd: ö. ?
143. Abdurrahman b. Âmir el-Mekkî: ö. ?
144. Abdullâh b. Ebî Ammâr: ö. ?
145. Abdullâh b. ‘İsme el-Cüşemî: ö. ?
146. Abdullâh b. Râşid el-Mekkî: ö. ?
147. Âmir b. Mus‘ab el-Mekkî: ö. ?
148. Amr b. Abdillâh b. Safvân b. Ümeyye b. Halef el-Kuraşî el-Cumahî: ö. ?
149. Ca‘fer b. Muttalib b. Ebî Vedâa es-Sehmî: ö. ?
150. Ebû Habîb b. Ya‘lâ b. Ümeyye et-Temîmî el-Kuraşî: ö. ?
151. Eyyûb b. Abdillâh b. Yesâr: ö. ?
152. Muhammed b. Ubeyd b. Ebî Sâlih el-Mekkî: ö. ?
153. Mus‘ab b. Abdurrahman b. Avf: ö. 64.
154. Seleme el-Mekkî: ö. ?
155. Sıddîk b. Mûsâ b. Abdillâh b. Zübeyr: ö. ?
156. Sibâ‘ b. Sâbit: ö. ?
157. Süleym b. Hürmüz: ö. ?
158. Tedrüs el-Mekkî: ö. ?
159. Abdurrahman b. Eymen er-Rûmî el-Mahzûmî: ö. ?
160. Abdurrahman b. Ma‘bed b. Umeyr: ö. ?
161. Abdurrahman b. Nâfî‘ b. Abdilhâris el-Huzâî: ö. ?
162. Abdurrahman b. Su‘âd: ö. ?
163. Abdullâh b. Abbâd b. Ca‘fer el-Mahzûmî: ö. ?
164. Abdullâh b. Abdillâh b. Ebî Ümeyye el-Kuraşî: ö. ?
165. Abdullâh b. Muhammed b. Sayfî: ö. ?
166. Abdullâh b. Mûsâfî‘ b. Abdillâh b. Şeybe b. Osmân el-Abderî: ö. 99.
167. Abdullâh b. Müseyyeb el-Âbidî el-Mahzûmî: ö. 63.
168. Abdullâh b. Şeybe b. Osmân el-Abderî el-Kuraşî: ö. ?
169. Attâb b. Huneyn el-Mekkî: ö. ?
170. Habîbe bt. Meysere: ö. ?
171. Hâlid b. Huveyris: ö. ?
172. Hâlid b. Mudarris: ö. ?
173. İyâs b. Halîfe: ö. ?
174. Kesîr b. Muttalib b. Ebî Vedâa es-Sehmî: ö. ?
175. Meymûn el-Mekkî: ö. ?
176. Muhammed b. Kays el-Mekkî: ö. ?
177. Muhammed b. Zeyd el-Mekkî: ö. ?
178. Müseyke el-Mekkiyye: ö. ?
179. Nasr b. Abdurrahman el-Kuraşî el-Mekkî: ö. ?
180. Salt b. Abdurrahman el-Ensârî el-Mekki: ö. ?
181. Suheyb el-Hazzâ’ el-Mekkî: ö. ?
182. Süleymân b. Bâbeyh: ö. ?
183. Târik b. Amr el-Mekkî el-Emevî: ö. 80.
184. Ubeyd b. Ebî Talha el-Mekkî: ö. ?
185. Ubeydullah b. Ebî Nehîk el-Mahzûmî: ö. ?
186. Yahyâ b. Hakîm b. Safvân b. Ümeyye el-Cumahî: ö. ?
187. Yûsuf b. Zübeyr el-Esedî el-Mekkî: ö. ?
188. Zürzür b. Suheyb eş-Şercî: ö. ?
189. Atâ b. Huneyn: ö. ?
190. Ziyâd el-Leysî el-Mekkî: ö. ?
191. Hişâm b. el-Ka‘bî el-Huzâî: ö. ?
192. Abdurrahman b. Ferrûh: ö. ?
193. Abdurrahman b. Sâibe: ö. ?
194. Abdurrahman b. Târik b. Alkame el-Kinânî el-Mekkî: ö. ?

195. Abdullah b. Ebî Muharriz: ö. ?
196. Ali b. Ali el-Hilâlî: ö. ?
197. Atâ b. Buht: ö. ?
198. Büdeyl b. Abdillâh b. Bişr b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî: ö. ?
199. Cübeyr b. Şeybe b. Osmân el-Abderî: ö. ?
200. Ebû Abdillâh el-Haccâm el-Mekkî: ö. ?
201. Ebû Gâlib el-Mekkî: ö. ?
202. Ebû Halef el-Cumahî el-Mekkî: ö. ?
203. Ebû Mus‘ab el-Mekkî: ö. ?
204. Ebû Müleyke: ö. ?
205. Ebû Sa‘îd b. Râfî: ö. ?
206. Esved b. Süfyân: ö. ?
207. Huseym el-Kârî: ö. ?
208. Huyey b. Ya‘lâ b. Ümeyye et-Temîmî el-Kuraşî: ö. ?
209. İbrâhim b. Ebî Hidâş b. Utbe b. Ebî Leheb: ö. ?
210. İkrime b. Ya‘lâ b. Ümeyye et-Temîmî el-Kuraşî: ö. ?
211. İmrân b. Sevâde: ö. 110.
212. İsmâîl b. Kesîr es-Sehmî el-Mekkî: ö. ?
213. İyâs b. Abdillâh b. Ebî Zübâb ed-Devsî: ö. ?
214. Kâsım b. Abdillâh b. Amr b. Âs: ö. ?
215. Mahled el-Gifârî: ö. ?
216. Muhammed b. Huneyn el-Mekkî: ö. ?
217. Muğîre b. Hâlid b. Âs el-Mahzûmî ö. ?
218. Hâris b. Hâlid b. Âs b. Hişâm el-Mahzûmî el-Kuraşî: ö. ?
219. Muhammed b. Alâ’ b. Ebî’l-Hüseyn b. Ebî Nebkâ el-Mekkî: ö. ?
220. Muharriz b. Hurays Ebû İsrâîl: ö. ?
221. Sâib el-Mekkî: ö. ?
222. Sa‘îd b. Ebî Sâlih: ö. 129.
223. Sa‘îd b. Ma‘bed b. Umeyr: ö. ?
224. Sa‘îd b. Müslim b. Cemmâz el-Mekkî: ö. ?

225. Selîb b. Abdillâh b. Yesâr: ö. ?
226. Süfyân b. Dînâr el-Mekkî: ö. ?
227. Talha b. Ebzûd el-Mekkî: ö. ?
228. Târik b. Mürakkî‘ Alkame b. Uveyc b. Huzeyme: ö. ?
229. Ubeyd b. Ebî Meryem el-Mekkî: ö. ?
230. Ubeyd b. Zekkâriye: ö. ?
231. Ubeydullah b. Âmir el-Mekkî: ö. ?
232. Utbe b. Muhammed b. Hâris b. Nevfel: ö. ?
233. Ümeyye b. Abdillâh b. Hâlid b. Esîd: ö. 87.
234. Verdân el-Mekkî er-Rûmî: ö. ?
235. Yûsuf b. Ya‘kûb el-Mekkî: ö. ?
236. Ya‘lâ b. Ukbe el-Mekkî: ö. ?
237. Zeynep es-Sehmiyye el-Mekkiyye: ö. ?
238. Ziyâd b. Subeyh el-Hanefî el-Basrî el-Mekkî: ö. ?
239. Yezîd b. Cübeyr b. Şeybe b. Osmân el-Hacebî el-Kuraşî: ö. ?
240. Berd: Zübeyr ailesinin azatlı kölesi ö. ?
241. Şâbe Ebû Rakîm el-Mekkî: ö. ?
242. Sa‘d el-Mekkî: ö. 100-?
243. Ebû Yahyâ el-Mekkî: ö. ?
244. Ebû Sa‘îd b. Avz el-Mekkî: ö. ?
245. Ahmed b. Ömer el-Mekkî: ö. ?
246. Amr b. Temîm el-Mekkî: ö. ?

C. ETBÂU’T-TÂBÎN

1. Süfyân b. Uyeyne b. Ebî İmrân el-Kûfî el-Hilâlî: ö. 198.
2. Abdülmelik b. Abdilaziz b. Cüreyc el-Kuraşî: ö. 150.
3. İbrâhim b. Tahmân: ö. 163.
4. Mervân b. Muâviye b. Hâris el-Kûfî: ö. 193.
5. Amr b. Şuayb b. Muhammed b. Abdillâh es-Sehmî el-Medenî: ö. 118.

6. Abdurrahman b. Abdillâh b. Ubeyd el-Basrî: ö. 197.
7. Müslim b. Hâlid el-Mahzûmî ez-Zencî: ö. 179/180.
8. Züheyr b. Muhammed el-Horâsânî: ö. 162.
9. Fudayl b. İyâd b. Mansûr: ö. 187.
10. Abdülmecîd b. Abdülaziz b. Ebî Revvâd el-Horasânî el-Mekkî: ö. 206.
11. İsmâil b. Ümeyye b. Amr b. Saîd b. el-Âs: ö. 139.
12. Zem'a b. Sâlih el-Yemânî el-Mekkî: ö. ?
13. Bişr b. Serî b. Hâris Ebû Ömer el-Basrî el-Mekkî: ö. 195.
14. Sa'îd b. Sâlim el-Kaddâh el-Mekkî: ö. ?
15. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Süleyym et-Tâîfî: ö. 193.
16. Abdülkerîm b. Ebi'l-Mehârik el-Basrî: ö. 126.
17. Muhammed b. Müslim et-Tâîfî: ö. 177.
18. Ziyâd b. Sa'd b. Abdırrahman Ebû Abdırrahman el-Habeşî el-Horâsânî: ö. 119.
19. Abdülaziz b. Ebî Revvâd el-Ezdî el-Horasânî el-Mekkî: ö. 159.
20. Abbâd b. Kesîr es-Sekafî el-Basrî: ö. 150?
21. Hişâm b. Süleymân b. İkrime b. Hâlid el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
22. Eyyûb b. Mûsâ b. Amr b. Sa'îd b. Âs el-Mekkî el-Ümevî: ö. 132.
23. Dâvûd b. Abdırrahman el-Attâr: ö. 174.
24. Müsennâ b. Sabbâh el-Yemânî el-Mekkî: ö. 147/9.
25. Talha b. Amr b. Osmân el-Hadramî: ö. 152.
26. Şuayb b. Harb el-Medâînî: ö. 197.
27. Ömer b. Kays el-Mekkî: ö. ?
28. Abdullâh b. Hâris b. Abdilmelik el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. 186/190.
29. İbrâhim b. Yezîd Ebû İsmâil el-Hûzî: ö. 151.
30. Abdullâh b. Recâ' el-Basrî: ö. 190.
31. Müslim b. Keysân el-Kûfî el-Mekkî: ö. ?
32. Zekerıyyâ b. İshâk el-Mekkî: ö. 150-9?
33. Hanzala b. Ebî Süfyân b. Abdırrahman b. Safvân b. Ümeyye el-Cumahî: ö. 151.
34. Ya'kûb b. Atâ b. Ebî Rebâh: ö. 155.
35. Kays b. Sa'd el-Habeşî el-Mekkî: ö. 119.
36. Abdülmelik b. İbrâhim el-Cüddî el-Mekkî: ö. 204/5.
37. Ebû Câbir Muhammed b. Abdilmelik: ö. ?
38. Nâfi' b. Ömer b. Abdillâh b. Cemîl el-Cumahî el-Kuraşî: ö. 169.
39. Hasan b. Müslim b. Yennâk: ö. 100-1.
40. Humeyd b. Kays el-A'rec: ö. 130.
41. Hâris b. Umeyr el-Basrî: ö. ?
42. İsmâil b. Abdilmelik b. Rufey' el-Kûfî el-Mekkî: ö. ?
43. Abdullâh b. Müemmel b. Vehb el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. 160.
44. Ömer b. Sa'îd b. Ebî Hüseyin en-Nevfelî el-Mekkî: ö. ?
45. Muhammed b. Abdillâh b. Ubeyd b. Umeyr: ö. ?
46. Sâlim b. Abdillâh el-Hayyât el-Basrî el-Mekkî: ö. ?
47. Abdülvehhâb b. Mücâhid b. Cebr: ö. ?
48. İmrân b. Müslim el-Minkarî el-Basrî el-Mekkî: ö. ?
49. Ya'lâ b. Hakîm es-Sekafî: ö. ?
50. Osmân b. Ebî Süleymân b. Cübeyr b. Mut'im: ö. ?
51. Ezher b. Kâsım er-Râsibî: ö. ?
52. İbrâhim b. Nâfi' el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
53. Amr b. Yahyâ b. Sa'îd b. Amr Ebû Ümeyye el-Mekkî: ö. ?
54. Dâvûd b. Şâbûr el-Mekkî: ö. ?
55. İsâ b. Meymûn el-Cüraşî el-Mekkî: ö. ?

56. Abdullah b. Sa'îd b. Abdilmelik b. Mervân ed-Dimeşkî: ö. 200 başlarında.
57. Rebâh b. Ebî Ma'rûf b. Ebî Sâra el-Mekkî: ö. ?
58. İshâk b. Saîd b. Amr b. Saîd b. el-Âs: ö. 170.
59. Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî Bekir b. Ubeydillah b. Ebî Müleyke el-Mekkî: ö. ?
60. Osmân b. Esved b. Bâzân el-Cumahî: ö. 147-150.
61. Abdullah b. Müslim b. Hürmüz el-Fedekî el-Mekkî: ö. ?
62. Ömer b. Hafs el-Kuraşî el-Mekkî: ö. ? etba.
63. Süleym b. Müslim el-Mekkî: ö. 140.
64. Abdülcebbâr b. Verd el-Mahzûmî: ö. ?
65. Muhammed b. Abdirrahman b. Lebîbe: ö. ?
66. Ali b. Sâlih el-Mekkî: ö. ?
67. Muhammed b. Talha b. Yezîd el-Mekkî: ö. 105-9/111.
68. Ömer b. Habîb: ö. ?
69. Velîd b. Abdillâh b. Ebî Mug̃s el-Abderî el-Mekkî: ö. ?
70. Vûheyb b. Verd b. Ebî Verd el-Mahzûmî: ö. 153.
71. Hişâm b. Huceyr: ö. ?
72. İbrâhim b. Abdilaziz b. Abdilmelik b. Ebî Mahzûra el-Cumahî el-Kuraşî: ö. ?
73. Seyf b. Süleymân el-Mahzûmî: ö. 156?
74. Hizâm b. Hişâm b. Hâlid el-Huzâ el-Kudeydî: ö. ?
75. Abdurrahman b. Abdillâh b. Ebî Atîk: ö. ?
76. Hüseyin b. Muhammed b. Cum'a el-Esedî: ö. ?
77. Muhammed b. Şerîk Ebû Osmân el-Mekkî: ö. 168.
78. Ya'lâ b. Müslim b. Hürmüz: ö. ?
79. Amr b. Osmân b. Abdirrahman b. Sa'îd b. Yerbû' el-Mahzûmî: ö. ? etba
80. Muhammed b. Osmân b. Safvân b. Ümeyye el-Cumahî el-Mekkî: ö. ?
81. Abdülaziz b. Abdilmelik b. Ebî Mahzûra el-Cumahî el-Mekkî: ö. ?
82. Ömer/Muhammed b. Abdirrahman b. Muhaysin es-Sehmî: ö. ?
83. Yahyâ b. Abdillâh b. Sayfî el-Mahzûmî: ö. ?
84. Beşîr b. Meymûn el-Vâsitî: ö. 180-9.
85. İbrâhim b. Ebî Hayye el-Mekkî: ö. ?
86. Muhammed b. Talha b. Abdillâh b. Abdirrahman b. Ebî Bekir el-Hâşimî: ö. 101/122.
87. Âmir b. Zûrâra el-Mekkî: ö. ?
88. Dâvûd b. Hâlid el-Leysî el-Mekkî el-Attâr: ö. ?
89. Humeyd b. Ebî Süveyd el-Mekkî: ö. ?
90. İmrân b. Enes el-Mekkî: ö. ?
91. Kesîr b. Kesîr b. Muttalib b. Ebî Vedâa es-Sehmî: ö. ?
92. Muhammed b. Ebi'd-Dayf el-Mekkî: ö. ?
93. Mübârek b. Hassân es-Sülemî el-Basrî: ö. ?
94. Nübeyh b. Vehb el-Abderî el-Hacebî el-Kuraşî: ö. ?
95. Ca'fer b. Abdillâh el-Humeydi el-Mahzumi: ö. ?
96. Süfyân b. Abdirrahman b. Âsım b. Süfyân b. Abdillâh b. Rebîa es-Sekafî: ö. ?
97. Yahyâ b. Sa'îd b. Amr el-Mekkî: ö. ?
98. Hamza b. Hâris b. Umeyr el-Adevî el-Basrî: ö. ?
99. Hasan b. Yezîd b. Ferrûh el-Kavî el-Mekkî: ö. 141.
100. Humeyd el-Mekkî: ö. ?
101. Muhammed b. Ali b. Şâfî' el-Muttalibî el-Mekkî: ö. ?
102. Muhammed b. Ebi'l-Müsennâ: ö. ?
103. Muhammed b. Süleym el-Mekkî: ö. ?
104. Recâ b. Ebî Recâ el-Mekkî: ö. ?

105. Sa'îd b. Hassân el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
106. Abdûmelik b. Abdîrrahman b. Hâlid b. Esîd el-Kuraşî el-Mekkî: ö. ?
107. Amr b. Kesîr b. Eflah el-Mekkî: ö. ?
108. Eyyûb b. Sâbit el-Mekkî: ö. ?
109. İbrâhim b. Abdillâh b. Ma'bed b. Abbâs b. Abdîmuttalib el-Kuraşî el-Medenî: ö. ?
110. Muhammed b. Sâib b. Bereke el-Mekkî: ö. ?
111. Müzâhim b. Ebî Müzâhim: ö. ?
112. Târik b. Abdilaziz el-Mekkî: ö. ?
113. Yezîd b. Muâviye el-Horasânî: ö. ?
114. Abbâs b. Ubeydillâh el-Hâşimî: ö. ?
115. 'Alâ' b. Ebî'l-Abbâs eş-Şâir: ö. ?
116. Ca'fer b. Hâlid b. Sâre el-Kuraşî el-Mahzûmî: ö. 141.
117. İbrâhim b. İsmâil b. Abdîmelik Ebî Mahzûra el-Cumahî el-Kuraşî: ö. ?
118. Kâsım b. Abdîlvâhid b. Eymen el-Mahzûmî: ö. ?
119. Muhammed b. Abdîrrahman b. Talha b. Hâris el-Kuraşî el-Abderî: ö. ?
120. Osmân b. Abdîmelik: ö. ?
121. Osmân b. Sâib el-Cumahî el-Mekkî: ö. ?
122. Sâib b. Ömer el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
123. Velid b. Atâ b. Habbâb: ö. ? etba
124. Yahyâ b. Cürce: ö. ?
125. Yahyâ b. Ubeyd el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
126. Abdurrahman b. Ebî Süfyân b. Abdîrrahman b. Safvân b. Ümeyye el-Cumahî: ö. ?
127. Abdülhamîd b. Sinân: ö. ?
128. İbrâhim/İmrân b. Mûsâ b. Amr b. Sa'îd b. Âs el-Kuraşî: ö. ?
129. Muhammed b. Abdîmelik b. Ebî Mahzûra el-Cumahî el-Kuraşî: ö. ?
130. Muhammed b. İmrân b. Abdîrrahman b. Hâris el-Hüzelî: ö. ?
131. Müzâhir b. Eslem: ö. ?
132. Sa'îd b. Kesîr b. Muttalib b. Ebî Vedâa es-Sehmî: ö. ?
133. Süleym el-Mekkî: ö. 140.
134. Ümeyye b. Amr b. Sa'îd b. Âs b. Sa'îd b. Âs b. Ümeyye el-Kuraşî el-Ümevî: ö. ?
135. Zenfel b. Abdillâh el-Arafî: ö. ?
136. Abdullâh b. Osmân b. Ebî Süleymân b. Cübeyr: ö. ?
137. Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebî Mürre el-Mekkî: ö. ?
138. Elyesea b. Talha b. Ebzûd el-Mekkî: ö. ?
139. İbrâhim b. Abdisselâm b. Abdillâh b. Bâbâh el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
140. İbrâhim b. Ebî Bekr el-Ahnesî el-Mekkî: ö. ?
141. Menbûz b. Ebî Süleymân: ö. ?
142. Muhammed b. Abdîmelik b. Abdilaziz b. Cüreyc el-Kuraşî: ö. ?
143. Muhammed b. Hâris b. Süfyân el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
144. Mûsâ b. Dînâr el-Mekkî: ö. ?
145. Nâfi' b. Süleymân el-Kuraşî: ö. ?
146. Ömer b. Ebî Ma'rûf el-Mekkî: ö. ?
147. Ömer b. Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib: ö. ?
148. Sâlih/Mûsâ b. Müslim b. Rûmân el-Mekkî: ö. ?
149. Ubeyd el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
150. Ziyâd ya da Yezîd b. İsmâil el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
151. Abdurrahman b. Hudayr el-Ensârî el-Hilâlî: ö. ?
152. Abdurrahman b. Ebî Ümeyye es-Sekâfî el-Mekkî: ö. ?
153. Abdullâh b. Hâris b. Ebzâ el-Mekkî: ö. ?

154. Abdullah b. Ümeyye b. Ebî Osmân b. Abdillâh b. Hâlid b. Esed el-Kuraşî el-
155. Ümevî el-Hicâzî: ö. ?
156. Atâ b. Habbâb: ö. ?
157. Bulhut b. Abbâd el-Mekkî: ö. ?
158. Ebû Hüseyin el-Mekkî: ö. ?
159. Hakem b. Ebî Hâlid el-Mekkî: ö. ?
160. Hasan b. Muhammed b. Ubeydilâh b. Ebî Yezîd el-Mekkî: ö. ?
161. Îsâ b. Muhammed el-Mekkî: ö. ?
162. İshâk b. Ubeydillâh el-Mahzûmî: ö. ?
163. Ma'rûf b. Müşkân el-Mekkî: ö. 165.
164. Muhammed b. Hâlid b. Huveyris el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
165. Muhammed b. Osmân el-Mekkî: ö. ?
166. Osmân b. Ebî Dührüş el-Mekkî: ö. ?
167. Osmân b. Ebi'l-Kennât: ö. ?
168. Osmân b. Müslim b. Hürmüz: ö. ?
169. Sâlih b. Atâ b. Habbâb: ö. ?
170. Ubeydullâh b. İshâk b. Hammâd b. Talha b. Ubeydullâh et-Teymî el-Kuraşî: ö. ?
171. Ya'lâ b. Şebîb el-Esedî ez-Zübeyrî el-Mekkî: ö. ?
172. İsmâil b. Müslim el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. ?
173. Hasan b. Vehb el-Cumahî el-Mekkî: ö. ?
174. Abbâs b. Abdillâh b. Osmân b. Humeyd el-Kuraşî el-Mekkî: ö. ?
175. Abdülhamîd b. Abdillâh b. Kesîr ed-Dârî el-Kuraşî: ö. ?
176. Abdullah b. Ebi'l-Kennât: ö. ?
177. Abdullah b. Lâhık el-Mekkî: ö. ?
178. Abdülmelik el-Kuraşî: ö. ?
179. Abdülmelik b. Meysere el-Mekkî el-Basrî: ö. ?
180. Amr b. Yahyâ b. Kumta: ö. ?
181. Ebû Hâlid Yezîd el-Mekkî: ö. ?
182. Hâlid b. Verdân: ö. ?
183. Hallâd b. Atâ' b. Ebî Rebâh ö. ?
184. Humeyd b. Ali el-Ukaylî: ö. 130.
185. İbrâhim b. Necîh el-Mekkî: ö. ?
186. İshâk b. Ubeydillâh b. Ebî Müleyke el-Medenî el-Mekkî: ö. ?
187. Kâsım b. Ebi'l-Abbâs: ö. ?
188. Kaze'a el-Mekkî: ö. ?
189. Mugîre b. Atiyye el-Mekkî: ö. ?
190. Muhammed b. Abdurrahman b. Abdillâh b. Ebî Rebîa: ö. ?
191. Muhammed b. Hanzala b. Abbâd el-Mahzûmî el-Kuraşî el-Mekkî: ö. ?
192. Mûsâ b. Amr b. Sa'îd b. Âs el-Kuraşî el-Ümevî: ö. ?
193. Mûsâ b. Ebi'l-Furât el-Leysî: ö. ?
194. Osmân b. Abdillâh: ö. ? Etba
195. Ömer b. Kesîr b. Muttalib b. Ebî Vedâa es-Sehmî el-Mekkî: ö. ?
196. Rebâh Ebû Sa'îd el-Mekkî: ö. ?
197. Sadaka b. Abdillâh b. Kesîr el-Kuraşî el-Mekkî: ö. ?
198. Safvân b. Abdillâh el-Mekkî: ö. ?
199. Safvân b. Mevhib: ö. ?
200. Sa'îd el-Allâf el-Mekkî: ö. ?
201. Sa'îd el-Mekkî: ö. ?
202. Sa'îd b. Sa'îd el-Mekkî: ö. ?
203. Sa'îd b. Ziyâd eş-Şeybânî el-Mekkî: ö. ?
204. Seleme b. Sîsin el-Kuraşî el-Mekkî: ö. ?
205. Utbe b. İbrâhim b. Ebî Hidâş el-Mekkî: ö. ?
206. Yahyâ b. Abdillâh b. Ebî Müleyke et-Temîmî el-Kuraşî: ö. 173.
207. Zübeyr b. Sâib es-Sekaffî: ö. ?
208. Zûrâra b. Mus'ab b. Şeybe b. Cübeyr b. Şeybe b. Osmân el-Abderî el-Mekkî: ö. ?
209. Velîd b. Mugîre el-Mahzûmî: ö. ?

210. Osmân b. Safvân: ö. ?
211. Muhammed b. Ebî Tavîl: ö. ?
212. Muhammed b. Ebî Seleme el-Mekkî: ö. ?
213. Muarraf el-Mekkî: ö. ?
214. Velîd b. Ebî Ma'rûf el-Mekkî: ö. ?
215. İbrâhim b. Fedâle el-Mekkî el-Cumahî: ö. ?
216. İsmâil b. Abdillâh b. Nuaym b. Dirhem el-Mekkî: ö. ?
217. Mervân b. Abdilhamîd el-Mekkî: ö. ?
218. Ya'kub b. Huceyr el-Mekkî: ö. ?
219. İmrân b. Abdirrahman b. Hâris el-Hüzelî: ö. ?
220. Bekkâr b. Abdirrahman el-Mekkî: ö. ?
221. Amr b. Meymûn el-Mekkî: ö. ?
222. Abdullâh b. Humeyd el-Mekkî: ö. ?
Hangi tabaka? Tabî ya da etba
223. Ömer b. Ebî Leylâ: ö. ?
224. Rakîm b. Şâbe: ö. ?
225. İmrân b. Ubeyd el-Mekkî: ö. ?
226. İshâk b. Uveymir el-Mekkî: ö. ?
227. Sadaka b. Amr el-Mekkî: ö. ?
228. Ali b. Husayn b. Mâlik el-Anberî et-Temîmî: ö. ?
229. İbrâhim b. Âsım b. Süfyân b. Abdillâh b. Rebîa es-Sekâfî: ö. 124.
230. Muhammed b. İbrâhim el-Mekkî: ö. ?

D. ETBÂU'L-ETBÂ

1. Ali b. Abdilazîz el-Begavî: ö. 286.
2. Abdullâh b. Zübeyr el-Humeydî: ö. 219.
3. Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî: ö. 243.
4. İbnü'l-Münzir Muhammed b. İbrâhim: ö. 309/310/318?
5. Sa'îd b. Mansûr el-Horasânî: ö. 227.
6. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî'î: ö. 204.
7. Süleyman b. Harb el-Ezdî el-Basrî: ö. 224.

8. Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib el-Medenî: ö. 241.
9. Hasan b. Ali el-Hüzelî el-Hulvânî: ö. 242.
10. Abdullâh b. Yezîd Ebû Abdirrahman el-Mukrî: ö. 213.
11. Muhammed b. İsmâil b. Sâlim es-Sâiğ el-Bağdâdî: ö. 276.
12. Muhammed b. Ali b. Zeyd es-Sâiğ el-Mekkî: ö. 291.
13. Müemmel b. İsmâil el-Basrî: ö. 206.
14. Hüseyin b. Hasan b. Harb el-Mervezî: ö. 246.
15. Seleme b. Şebîb en-Nîsâbûrî: ö. 247.
16. Abdullâh b. Ahmed b. Ebî Meserre et-Temîmî el-Mekkî: ö. 279.
17. Muhammed b. Abdillâh b. Yezîd el-Mukrî el-Kuraşî el-Adevî: ö. 256.
18. Abdülcebbâr b. Alâ' b. Abdilcebbâr el-Attâr: ö. 248.
19. Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh b. Mus'ab b. Sâbit b. Abdillâh b. Zübeyr b. Avvâm el-Kuraşî: ö. 256.
20. Sa'îd b. Abdirrahman b. Hassân el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. 249.
21. Muhammed b. Mansûr b. Sâbit el-Huzâî: ö. 252.
22. Ahmed b. Muhammed b. Velîd el-Ezrakî: ö. 222.
23. Hallâd b. Yahyâ b. Safvân el-Kûfî: ö. 213.
24. Abdullâh b. Velîd b. Meymûn el-Mekkî el-Adenî: ö. ?
25. Ahmed b. Amr b. Müslim el-Hallâl el-Mekkî: ö. 291.
26. Halef b. Velîd el-Atekî: ö. 212.
27. Bekir b. Halef el-Basrî Ebû Bişr el-Mukrî: ö. 240.
28. Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî: ö. 250.
29. Muhammed b. Mukâtil el-Mervezî: ö. 226.
30. İshâk b. Ahmed b. Nâfî' el-Huzâî el-Mekkî: ö. 308.

31. Muhammed b. Osmân b. Hâlid el-Ümevî el-Medenî: ö. 241.
32. Muhammed b. Ca'fer b. Ebi'l-Ezher el-Mekkî: ö. 248.
33. Mes'ade b. Sa'd b. Mes'ade el-Attâr el-Mekkî: ö. ? etbaul etba
34. İbrâhim b. Muhammed b. Abbâs el-Mekkî el-Kuraşî el-Muttalibî: ö. 237/8.
35. Hâlid b. Yezîd el-Ömerî el-Mekkî: ö. 229.
36. Muhammed b. Muâviye en-Nîsâbûrî: ö. 229.
37. İbrâhim b. Ebi'l-Vezîr el-Hâşimî el-Basrî el-Mekkî: ö. 212.
38. Muhammed b. Abdilmelik el-Ezdî el-Basrî el-Mekkî: ö. 221.
39. Ahmed b. Zekeriyâ b. Hâris b. Ebî Meserre el-Mekkî: ö. ?
40. Muhammed b. Meymûn el-Hayyât el-Mekkî: ö. 252.
41. Abdullah b. İmrân b. Razîn el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. 245.
42. Muharriz b. Seleme b. Yezdâd el-Mekkî el-Adenî: ö. 234.
43. Alâ' b. Abdilcebbâr el-Attâr: ö. 212.
44. Ahmed b. Şebîb b. Saîd el-Habetî el-Basrî el-Mekkî: ö. 229.
45. İsmâil b. Sâlim es-Sâiğ el-Basrî el-Bağdâdî: ö. ?
46. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Kâsım b. Ebî Bezze el-Mahzûmî: ö. 250.
47. Ya'kûb b. Ebî Abbâd el-Kalzemî: ö. 220.
48. Muhammed b. Süleymân b. Mesmûl el-Mekkî el-Mahzûmî: ö. ?
49. Yahyâ b. Kaze'a el-Mekkî: ö. ?
50. Yahyâ b. Rebî' el-Mekkî: ö. 260.
51. Sa'îd b. Abdilcebbâr b. Yezîd el-Kuraşî el-Basrî: ö. 236.
52. Muhammed b. İshâk es-Siczî: ö. ?
53. Abdullah b. Meymûn b. Dâvûd el-Kaddâh el-Mahzûmî: ö. ?
54. Ahmed b. Muhammed eş-Şâfi'î el-Mekkî: ö. 295.
55. Ammâr b. Abdilcebbâr el-Mervezî: ö. 211.
56. Hadr b. Dâvûd el-Mekkî: ö. ?
57. Ahmed b. Zeyd b. Hârûn el-Kazzâz el-Mekkî: ö. ?
58. Muhammed b. Harb el-Mekkî: ö. 210.
59. Ömer b. Sehl b. Mervân el-Mâzenî el-Basrî: ö. ?
60. Amr b. Muhammed b. Yahyâ el-Osmânî: ö. ?
61. Muhammed b. İdrîs b. Ömer el-Verrâk el-Mekkî: ö. 267.
62. Hassân b. Hassân b. Ebî Abbâd el-Basrî: ö. 213.
63. Muhammed b. Yezîd b. Huneys el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. 220-9.
64. Sâlih b. Şuayb el-Basrî: ö. 286.
65. Ahmed b. Muhammed b. Avn el-Gavvâs: ö. 245.
66. İshâk b. İsa Ebû Hâşim el-Kuşeyrî el-Basrî: ö. ?
67. Abdülvehhâb b. Fülehy el-Mekkî: ö. 258.
68. Osmân b. Yemân b. Hârûn el-Herevî: ö. 212.
69. Ahmed b. Zekeriyâ el-Âbidî el-Mekkî: ö. ?
70. Hâlid b. Abdirrahman b. Hâlid el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. 212.
71. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî: ö. ?
72. İbn Ebî Yûsuf el-Mekkî: ö. ?
73. Ahmed b. Ca'fer el-Ma'gîrî el-Mekkî: ö. 255.
74. Muhammed b. Kâsım b. Abdirrezzâk el-Cumahî el-Mekkî: ö. 296.
75. Ubeydullah b. Muhammed b. Yezîd el-Mahzûmî el-Mekkî: ö. 252.
76. Hasan b. İbrâhim b. Mûsâ el-Beyâdî el-Bağdâdî el-Mekkî: ö. ?

77. Muhammed b. Abbâs b. Osmân eş-Şâfi'î el-Mekkî: ö. ?
78. Ahmed b. Ömer el-Mekkî: ö. ?
79. Hasan b. Bekir b. Abdirrahman el-Mervezî: ö. ?
80. İbrâhim b. Amr b. Ebî Sâlih el-Mekkî: ö. ?
81. Muhammed b. Fudayl el-Bezzâz el-Mekkî: ö. ?
82. Velîd b. Atâ b. Egar: ö. ?
83. Yezîd b. Abdillâh b. Yezîd b. Meymûn el-Yemâmî: ö. ?
84. Ebû Bekir b. Muhammed b. Ebî Mürre: ö. ?
85. Hamza b. Abdilvâhid el-Mekkî: ö. ?
86. Hasan b. Ali b. Müslim b. Mâhân en-Nîsâbü'rî: ö. ?
87. İsmâil b. Abdillâh b. Konstantîn el-Mekkî: ö. 170.
88. Dâvûd b. Aclân el-Belhî: ö. ?
89. Muhammed b. Ziyâd es-Sekafî el-Basrî el-Mekkî: ö. ?
90. Muhammed b. Ömer b. İbrahim: ö. ?
91. Ömer b. Heysem el-Hâşimî el-Mekkî: ö. ?
92. Süleymân b. Osmân el-Kuraşî: ö. ?
93. Yahyâ b. Sa'îd b. Sâlim el-Kaddâh: ö. ?
94. Yûsuf b. Muhammed b. İbrâhim el-Attâr: ö. 200'den sonra.
95. Abdülaziz b. Yahyâ b. Abdilaziz b. Müslim el-Kinânî el-Mekkî: ö. 240/231.
96. Ahmed b. Sâlih eş-Şemmûnî: ö. ?
97. Hârûn b. Ebî Bekir el-Mekkî: ö. ?
98. Kâsım b. Muhammed el-Cüddî el-Mekkî: ö. ?
99. Mervân b. Sâlim el-Berberî el-Mekkî: ö. ?
100. Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî: ö. 272/3.
101. Zehdem b. Hâris el-Mekkî: ö. ?
102. Gassân b. Fadl es-Sicistânî: ö. 217.
103. Halîl b. Recâ' b. Ferrûh el-Mekkî: ö. ?
104. Muhammed b. Abdirrahman el-Mahzûmî: ö. 291.
105. Muhammed b. Ferac ve Oğlu Abdullah b. Muhammed b. Ferac ez-Zatanî el-Mekkî: ö. ?
106. Ömer b. Ubeyd Ebû Hafs es-Sâbirî: ö. ?
107. Ahmed b. Sâlih es-Sevvâk el-Mekkî: ö. ?
108. Ahmed b. Abdillâh b. İyâd el-Mekkî: ö. ?
109. Abdüsselam b. Seleme el-Mekkî: ö. ?
110. Bişr/Büşeyr b. Teym el-Mekkî: ö. ?
111. Hakem b. Muhammed et-Taberî: ö. 212-9.
112. Halîl b. Yezîd el-Mekkî: ö. ?
113. İbrâhim b. Ma'dân el-Hemedânî: ö. 212 den sonra.
114. Mûsâ b. Ebi'l-Cârûd el-Mekkî: ö. ?
115. Ömer b. Bişr el-Mekkî: ö. ?
116. Sa'îd b. İsâ b. Ma'n el-Mekkî: ö. ?
117. Târik b. Târik el-Mekkî: ö. ?
118. Zübeyr b. İsâ el-Humeydî el-Mekkî: ö. ?
119. Muhammed b. Habîb b. Süleymân el-Mekkî: ö. ?
120. İsâ b. İshâk el-Mekkî: ö. ?
121. Ebû Osmân el-Havârezmî: ö. ?

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğrenimini Bursa'da tamamladı. 2012 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Yalova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde hadis alanında yüksek lisansa başladı. 2015 yılında yüksek lisansın ardından aynı alanda doktora hak kazandı. 2013 yılında ÖYP kapsamında Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak atandı. Halen Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hadis Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

